

Міністерство освіти і науки України
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара
Кафедра української історії та етнополітики

ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИЧНОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

**ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ
ВИПУСК 14**

DOI: 10.33287/1201914

Дніпро
2019

УДК 94 (477) (082) *Надруковано за рішенням вченої ради Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара згідно з планом видань на 2019 р.*
П 78

Редакційна колегія:

д-р іст. наук, проф. О.Б. Шляхов (відп. ред.); д-р іст. наук, доц. Д. В. Архірейський; д-р іст. наук, проф. Є. І. Бородін; д-р іст. наук, проф. І. В. Довжук; д-р іст. наук, проф. В. В. Іваненко; д-р іст. наук, проф. Г. Г. Кривчик; д-р іст. наук, проф. О. Ф. Нікілев; д-р іст. наук, проф. С. І. Світленко; д-р іст. наук, проф. В. В. Ченцов; канд. іст. наук, доц. О. О. Чепурко; канд. іст. наук, доц. В. Я. Яценко (відп. секр.).

П 78 Проблеми політичної історії України: зб. наук. пр. / редкол. :
О. Б. Шляхов (відп. ред.) [та ін.]. Дніпро : Грані, 2019. Вип. 14. 256 с.

Опубліковано результати науково-дослідної роботи викладачів кафедри української історії та етнополітики, співробітників історичного факультету ДНУ ім. О. Гончара, науковців інших вищих навчальних закладів країни. Зосереджено увагу на широкому колі актуальних проблем політичної історії України – питаннях розвитку національно-визвольного руху, діяльності партій та громадських організацій, окремих історичних постатях XIX – XX ст.

Для науковців, викладачів, аспірантів, студентів, а також усіх, хто цікавиться вітчизняною історією.

**Редакційна колегія не завжди поділяє погляди авторів публікацій.
За точність викладених фактів відповідальність несуть автори.**

Постановою президії Вищої атестаційної комісії України від 14.04.2010 р. №1-05/3 (Бюлетень ВАК України.–2010.–№5), наказом МОН України №747 від 13.07.2015р. збірник включено до переліку наукових фахових видань України, в яких можна публікувати результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук за спеціальностями «Історичні науки».

ISSN 2409-3661

УДК 94 (477) (082)

© Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, 2019

ЗМІСТ

Передмова	5
Калашников В. М., Накашидзе І. С. Застосування методу прогнозування в політичній історії	6
Мірошниченко О. В. Українські старовіри й російська влада (кінець XVIII – початок XX ст.)	16
Довжук І. В. Соціально-політичне життя українських земель у складі Російської імперії середини XIX ст.	24
Міронова І. С. Зарудний Сергій Іванович (1821–1887) – український і російський правознавець, державний діяч Російської імперії	36
Коломосць Ю. І. Конфлікти в середовищі російської політичної еміграції в Швейцарії 1870 р.	49
Карпань І. С., Чернікова Н. С. Суспільно-політична діяльність О. О. Бобринського в останній чверті XIX ст.	58
Шляхов О. Б. Анатомія соціального вибуху: до оцінки робітничого виступу в Юзівці 1892 р.	70
Світленко С. І. Образ Тараса Шевченка у суспільно-політичній діяльності та творчості Миколи Міхновського	82
Савченко В. А. «Справа «Софії» та питання про анархістські експропріації	96
Сарнацький О. П. Ставлення прокуратури та суду самодержавства до діяльності членів українських політичних партій Наддніпрянщини на початку XX ст.	107
Берестень Ю. В., Мороз В. І. Благодійницька діяльність православного духовенства Катеринославської єпархії на початку Першої світової війни (1914–1915 рр.)	117
Яценко В. Я. Діяльність Катеринославської міської думи в контексті подій кінця грудня 1917 р.	138

Архірейський Д. В. «Українська революція» (1917–1921 рр.): до проблеми логічного змісту терміну	155
Чепурко О. О. Архівно-слідча справа Трифона Гладченка як джерело з історії селянського повстанського руху	168
Коломоєць О. Ю. Соціалістична модернізація України у висвітленні журналу «Революция и национальности»	191
Бурмага В. П. Видання «Кобзаря» Т. Г. Шевченка в УРСР: політико-ідеологічна складова	198
Шахрайчук І. А., Шманатов М. С. Діяльність поліцейських формувань на селі в період нацистської окупації Дніпропетровщини (1941–1943 рр.)	207
Мирончук В. Д. Д. Ф. Красицький – історик і шевченкознавець	216
Поплавський О. О. Донбас: коли історія повторюється в долях людей	221
Ковальська-Павелко І. М. Ментальне підґрунтя історичної пам'яті українського народу: політичний аспект	231
Кривчик Г. Г. Національне виховання студентів на засадах гуманізму: перечитуючи В. О. Сухомлинського	245
Наші автори	254

Передмова

У черговому випуску збірника наукових праць кафедри української історії та етнополітики ДНУ ім. Олеся Гончара, опубліковано результати науково-дослідної роботи вчених-істориків з різних вищих навчальних закладів Дніпра, а також дослідників з Одеси, Миколаєва, Переяслав-Хмельницького та Запоріжжя. Збірник відкриває розвідка В. М. Калашникова та І. С. Накашидзе, присвячена застосуванню методу прогнозування в політичній історії. Наступні статті, що надруковані у збірнику, умовно можна структурувати на три частини.

У першій рубриці представлено публікації О. В. Мірошніченко, І. Г. Довжука, І. С. Міронової, Ю. І. Коломоїця, І. С. Карпань, Н. С. Чернікової, О. Б. Шляхова, С. І. Світленка, В. А. Савченка та О. П. Сарнацького, в яких розглянуто проблеми суспільно-політичного розвитку українських земель в складі Російської імперії в XIX – на початку XX ст., висвітлено діяльність політичних партій та окремих історичних персоналій, розгортання українського національно-визвольного та розвівального рухів.

Друга частина збірника містить статті, автори яких досліджують особливості політичного розвитку України у новітній час. Зокрема, Ю. В. Берестень та В. І. Мороз розглядають добродійну діяльність православного духовенства Катеринославської єпархії в 1914–1915 рр. В. Я. Яценко висвітлює діяльність Катеринославської міської думи в контексті подій кінця грудня 1917 р., а Д. В. Архирейським здійснено аналіз терміну «Українська революція», подій та процесів, які визначають її як конкретне історичне та самодостатнє явище періоду 1917–1921 рр. У свою чергу О. О. Чепурко на прикладі діяльності отамана Т. Гладченка розкриває особливості селянського повстанського руху на Катеринославщині в роки Громадянської війни.

В останньому розділі збірника акумульовані розвідки, які досліджують актуальні питання суспільно-політичного життя в радянську добу, а також на сучасному етапі. Так, О. Ю. Коломоєць з'ясовує, яким чином журнал «Революция и национальности» в 1930-ті рр. висвітлював на своїх сторінках сталінську індустріалізацію та колективізацію в Україні. В. П. Бурмага присвятив свої наукові студії аналізу політико-ідеологічної складової у виданнях шевченківського «Кобзаря» за часів існування УРСР. У цій же частині збірника розміщено статті І. А. Шахрайчука, М. С. Шманатова та В. Д. Мирончука, в яких розкривається діяльність допоміжних поліцейських формувань на селі в період нацистської окупації Дніпропетровщини, проаналізовано діяльність науковців, які працювали в галузі вищої освіти України в повоєнний період.

Логічним продовженням вищезазначених студій є матеріал О. О. Поплавського, в якому проведено певні історичні паралелі між сучасними подіями на Донбасі та сторінками його минулого, зокрема спробою утворення в 1918 р. так званої Донецько-Криворізької радянської республіки. В свою чергу в публікації І. М. Ковальської-Павелко, присвяченій дослідженню ментального підґрунтя історичної пам'яті українського народу, з'ясовуються його специфічні риси та чинники, що їх обумовили. Водночас Г. Г. Кривчик у контексті творчої спадщини В. О. Сухомлинського розглядає питання виховання студентської молоді України початку ХХІ ст. на засадах гуманізму.

Редколегія збірника сподівається, що проблематика наведених матеріалів, повнота використання їх авторами різноманітних джерел зробить запропоноване видання не лише цікавим, а й корисним як для фахівців-істориків, так і для усіх, хто прагне до поглибленого та об'єктивного вивчення історичної минувшини нашої країни.

Застосування методу прогнозування в політичній історії

В. М. Калашников

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

І. С. Накашидзе

Дніпровський національний університет залізничного транспорту імені академіка В. Лазаряна

Розглянуто метод прогнозування в історичній науці на основі теоретичних узагальнень. Подані практичні поради щодо використання означеного методу під час викладання історичних дисциплін у вищій школі.

Ключові слова: метод прогнозування; метод аналогії; наукова і педагогічна діяльність; есхатологія; футурологія.

Рассматривается метод прогнозирования в исторической науке на основе теоретических обобщений. Представлены практические советы по использованию указанного метода во время преподавания исторических дисциплин в высшей школе.

Ключевые слова: метод прогнозирования; метод аналогии; научная и педагогическая деятельность; эсхатология; футурология.

The article is devoted to the research of the use of the forecasting method. Examples of the application of this method in historical science of the Middle Ages, the Renaissance and modern times are given. The significance of the forecasting method for the formation of a national idea and consciousness in the United States is given. The historical development of the United States provides ample opportunities for scientifically based prediction of the future fate of the leading world. Historical studies use such pairs of methods as reversing and presenting forecast and eschatology and futurology. It is determined that methods of reversible and predictive forecasting can yield data that fill the gaps in historical sources. The forecasting method is often associated with an analogy, which in the broadest sense is the basis of science. Areas of sharing the methods of forecasting and analogy from inventive activity to political technologies and to stimulating the creative process. The method of forecasting can be applied not only in scientific, but also in pedagogical work during the teaching of historical disciplines. The method of analogy in connection with forecasting in the educational process should be used in considering the issues of the formation and decline of Ukrainian statehood.

Keywords: forecasting method; analogical method; scientific and pedagogical activity; eschatology; futurology.

Прогнозування – метод, у якому використовується як накопичений в минулому досвід, так і поточні припущення щодо майбутнього з метою його визначення [20]. Тобто прогнозування – це науково обґрунтоване передбачення перспектив розвитку тієї чи іншої

системи або явища [2, с. 345]. Цей науковий метод використовується у багатьох галузях науки. Значний вклад у становлення сучасних концепцій наукового прогнозування внесли праці західних футурологів Е. Біркенхеда, Г. Уеллса, Р. Арона, О. Тоффлера, Ж. Фурасьє, К. Брайденбо, Д. Бурстін, Д.С. Валонік, Р. Хофстедтер та ін. Багато футурологів починали свої дослідження у рамках Римського клубу з кінця 60-х рр. ХХ ст. Саме в цей час зародилася спеціальна наукова дисципліна – прогностика. Приблизно в цей же час почалося її філософське осмислення (В. Г. Виноградов, С. Г. Гончарук, В. М. Гвішиані, Е. Жариков, В. В. Косолапов, М. Л. Лезгіна, В. П. Тугарінов, Н. І. Храленко, Г. Еделінг, Е. Янч та ін.). Значний внесок до розробки загальнотеоретичних основ педагогічного прогнозування внесли Г. О. Аванесов, В. І. Бестужев-Лада, О. В. Брушлінський, О. М. Гендін, Б. С. Гершунський, Г. М. Добров, В. І. Загвязінський, Е. Г. Костяшкін, В. О. Кутьєв, Є. П. Нікітін. Проте, незважаючи на досить велику кількість наукових праць, методу прогнозування приділено мало уваги серед дослідників [18]. Це і становить актуальність даного дослідження.

Метою статті є дослідження використання методу прогнозування в історичній науці на основі теоретичних узагальнень.

Прогнозування ґрунтується на таких методологічних прогностичних принципах [5, с. 46]:

- оптимізму – це впевненість у тому, що прогноз здатен допомогти людям зробити своє життя кращим;
- майбутнього – підхід, що ґрунтується на розгляді кожного явища з огляду на його майбутнє;
- актуалізму ґрунтується на сучасному вирішенні проблем, а не обґрунтуванні, чому питання можна вирішити лише в майбутньому.

Прогнозування є досить давнім методом. Так, одним з перших цей метод застосував у галузі медицини давньогрецький лікар Гіпократ. Біля витоків наукового прогнозування стояв один з українських мислителів ХV ст. Юрій Дрогобич – астролог, лікар, філософ, бібліофіл і гуманіст епохи Відродження, який походив із Червоної Русі, що входила в ту пору в Королівство Польське. Імовірно, він був одним з викладачів видатного мислителя Миколи Коперника в Кракові, де займав професорську посаду. З 1481 по 1482 р. Юрій Дрогобич був ректором Болонського університету. Найбільш відома його наукова праця має назву «Прогностична оцінка поточного 1483 року». У книзі поєднуються прогнози астрологічного характеру із передбаченням на основі спостережень за політичною ситуа-

цією подальшого розвитку Італії, ворожнечі на релігійному ґрунті, епідеміологічну ситуацію та зростання рівня смертності населення [16].

Відома європейська релігійно-історіософська і політична ідея «Третього Рима», яку використовували для обґрунтування особливого релігійно-політичного значення різних країн як наступників Римської імперії. Ця ідея, заснована на концепції «перенесення імперії» (*translatio imperii*), використовувалася для легітимації домагань тих чи інших монархій на спадкоємність по відношенню до Візантії. Прогноз «Москва – Третій Рим» дуже «чіпко» утвердився в Великому князівстві Московському в першій половині XVI століття. Виникали легенди про походження Рюриковичів від брата римського кесаря Августа; про шапку Мономаха, нібито подарованої російському князю візантійським імператором. Зрештою була сформована прогностична концепція про перенесення «центру світу» в Москву. Автором концепції традиційно вважається чернець Філофей. У посланнях 1523–1524 рр. великому князю Московському Василю III він говорив про роль «Рима земного», яку повинна була зайняти Москва [17]. Незважаючи на абсурдність подібного самопроголошення, формула «Москва – Третій Рим» була взята на озброєння такими послідовниками Філофея, як слов'янофіли.

Заслугують на увагу прогностичні праці доби раннього капіталізму, зокрема численні прогностичні концепції доби мануфактурного капіталізму, що формувалися від першої у світі національно-визвольної, ранньобуржуазної голландської революції (1555–1648) до Великої французької буржуазної революції (1789–1799).

Слід вказати, що серйозний підхід до прогнозування історичного розвитку всього людства першими продемонстрували засновники американської державності. У 1630 р. емігранти з Англії на чолі з лідером англійських пуритан Дж. Вінтропом відплили до Нового Світу з метою побудувати біблійне «Місто на пагорбі», зразкову в усіх відношеннях колонію Массачусетс, пуританський устрій якої вбачався зразком для християн усього світу. Пуритани мали разом втілити в життя Божі Завіти милосердя і любові до ближнього. Проте у 1637 р. Вінтроп, який зайняв посаду губернатора Массачусетса, у своїй праці «Зразок християнського милосердя» сформулював прогноз щодо майбутнього американського суспільства і держави, заснованих на чинній і нині серед правлячих кіл цієї країни ідеї месіанізму. Вінтроп писав: «Всемогутній Бог у своїй святості та мудрості так визначив умови існування людей, щоб у всі часи хтось

був бідний, а хтось багатий, хтось стояв вище, а хтось перебував у них в підпорядкуванні» [7, с. 115–116].

Слід вказати, що після прогнозу Вінтропа щодо історичного розвитку США прогнозування в цій країні вважається одним з найважливіших напрямків формування масової суспільної свідомості громадян. Величезна увага приділяється забезпеченню надійного прогнозування, що дозволяє краще бачити перспективу і приймати рішення стосовно розвитку фундаментальних основ державної політики – як внутрішньої, так і зовнішньої [19]. У галузі прогнозування працюють десятки тисяч професіоналів, які використовують останні досягнення економічних теорій, математичних методів і електронно-обчислювальної техніки. Прогнозні розробки виконують державні підрозділи різного рівня, дослідницькі комерційні організації, приватні підприємства, банківські і торгові корпорації. Прогнозуються тенденції економічного, політичного, соціального, культурного розвитку людства на світовому рівні,

При цьому методи дослідження основних проблем історичного розвитку США американських фахівців завжди застосовувалися як скальпель, яким вони препарували факти, що привернули їхню увагу. Зрозуміло, що в кожного з фахівців були власні специфічні прийоми користування таким інструментом, але всі вони мусили підкорятися певним орієнтирам для своєї праці, продиктованим політичною елітою США.

Історія та історичні приклади з будь-якого приводу визнані офіційною ідеологією США як ефективний засіб впливу на масову свідомість. У зв'язку з цим треба пригадати тільки новітні приклади. Так, президент США Р. Ніксон не втомлювався присягатися в прихильності «духу 1776 р.», який пробудив прагнення американців до активного вирішення місцевих справ поряд з загальнонаціональними. Р. Рейган проголосив програму «консервативного оновлення» Америки [14, с. 22], особливо стосовно залучення громадян до вирішення власних справ разом із державними органами. А чинний президент Д. Трамп, який отримав фундаментальну військову і економічну освіту, взагалі вбачає історію своєї держави джерелом мудрості для політиків, які прагнуть повести Америку вперед і досягти нового розквіту.

У сучасних США спостерігається реанімація ідеологічних установок «золотого віку» державності, який залишився в минулому столітті. Америка вочевидь намагається «самовідродитися» на основі повернення до «добродесних» прав і моралі минулого США.

Їхня внутрішня і зовнішня політика привертають сьогодні до себе найпильнішу увагу, і це не випадково. Поки що Америка виступає як провідна капіталістична країна, яка, відповідно до своїх традицій, декларує переваги «американського способу життя», прагнучи зробити його зразком для всього світу. На цьому тлі дуже строкатим є спектр сучасних ідейно-політичних течій у цій країні: це консерватори і неоконсерватори, ліберали й неоліберали, лібертаристи й традиціоналісти, ліві та праві радикали.

Історичний розвиток США, який дає широкі можливості для науково обґрунтованого прогнозування подальшої долі провідної країни світу аналізується державознавцями, юристами, істориками, політологами, соціологами, економістами, філософами і політичними діячами. Саме вони формують історичну свідомість у США, якій належить особливе місце в системі духовних цінностей та ідеології політичної еліти [4, с. 13]. Взаємовідносини між виразниками офіційної ідеології США подекуди суперечливі; серед них нерідкі гострі дискусії про місце Америки у світі і про шляхи її внутрішнього розвитку. Ці течії мають внутрішні розмежування, що створює в людей, які не знайомі із сутністю ідейно-політичних реалій США, уявлення про наявність там ідеологічного «плюралізму». Однак насправді застосування методу прогнозування в американській історичній науці підкреслено впливу панівної теорії «погоджених інтересів» (консенсусу), яка проголошувала єдність американського суспільства щодо докорінних питань буття на всіх етапах розвитку демократичної державності.

Основи вказаної теорії було розкрито в монографії «Американська політична традиція» відомого американського історика і політолога Р. Хофстедтера: «Загальне надбання головних політичних традицій у США – це віра в право власності та філософію економічного індивідуалізму, в цінність конкуренції й у те, що економічні добродетності капіталістичної культури завжди є невід’ємною властивістю людей... Святість приватної власності була гранітним фундаментом символу віри в американську політичну ідеологію... Завдання політики, проголошує означене кредо, – захищати світ конкуренції, за необхідності заохочуючи його або ліквідуючи випадкові зловживання в ньому, однак не підривати його будь-якими планами колективістських дій» [15, с.VIII]. Коротше кажучи, на тому одвічно «стояла і стоятиме в століттях» Америка. Слід, однак, вказати, що у сучасному світі відбуваються епохальні геополітичні зрушення, які вимагають від сонму амери-

канських прогнозистів докорінно змінити методологічні підходи до історичного прогнозування.

У сучасній науці метод прогнозування найбільш поширений в економіці та політології. Наприклад, економічні прогнози використовують для передбачення стану економіки. Прогнози розвитку технологій дозволяють передбачити, який вплив матимуть нові технології і коли вони з'являться. Для передбачення змін у соціальній поведінці людей та стану суспільства використовується соціальне прогнозування. Прогнозування є випереджальним відображенням дійсності, успіх якого залежить від п'яти основних чинників [6, с. 16]: 1) наявності всієї доступної достовірної інформації; 2) знання національних та етнічних особливостей країни (або регіону), що досліджується; 3) майстерного використання необхідних знань за допомогою методів, відпрацьованих на основі загальних принципів передбачення; 4) компетентності у цій галузі; 5) творчих здібностей, освіти, здатності суб'єктивно оцінювати.

Здається, однак, що жодна методика прогнозування не підходить для всіх ситуацій. Існує чимало доказів, які свідчать, що поєднання індивідуальних прогнозів призводить до підвищення точності прогнозування. Існує також доказ того, що додавання кількісних прогнозів до якісних прогнозів знижує точність. Дослідження ще не виявили умов або методів оптимальних комбінацій прогнозів. Іноді прогнози стають частиною творчого процесу, а інколи ні. Коли двоє людей роблять взаємно ексклюзивні прогнози, обидва вони не можуть бути правдивими. Тим не менше, без історичного прогнозування, яке іноді виглядає складним переплетінням думок науковців, що належать до різних наукових напрямків і шкіл, не можна обійтися.

Вкажімо, що реверсивне прогнозування служить логічному продовженню тенденцій від теперішнього у минуле і допомагає історикам реконструювати його. За допомогою презентивного прогнозування можна спробувати передбачити можливий хід розвитку на основі наявних неповних даних [8, с. 28]. Завдяки цим методам можна отримати дані, що заповнюють лакуни в історичних джерелах. Наприклад, на основі використання методу реверсивного прогнозування російським істориком Б. Мироновим розроблена методика обрахування рівня письменності населення Російської імперії наприкінці XVIII – XIX ст. Розширивши цю методику засобами презентивного прогнозування Т. Кароева розрахувала рівень письменності населення Подільської губернії другої половини XIX – початку XX ст.

Ще однією парою методів історичного прогнозування є есхатологія та футурологія. «Есхатологія тут виступає як трансформаційна форма утопічного проектування, футурологія все більше вимагає наукового статусу, адже користується власними прогностичними методами» [8, с. 26]. Тобто есхатологія є вченням про той чи інший варіант завершення історії та наявного буття, а футурологія – прогнозування майбутнього на основі наявних економічних, соціальних та ін. тенденцій. Сучасна історична наука частіше застосовує саме другий тип прогнозування. Одним із прикладів футуристичних прогнозів є концепція «технетронної ери» З. Бжезінського [1], тобто ери технології та електроніки, що впливають на всі сфери життєдіяльності людей. На думку вченого, провідну роль у майбутньому будуть відігравати США, адже вони першими під впливом науково-технічної революції вступили в «технетронну еру».

Основні методи, якими користується футурологія можна розділити на 4 групи [10, с. 30]: 1. Спрямовані на з'ясування загальної думки опитування експертів з допомогою методу Дельфі або анкетування. 2. Статистичні методи, такі як імовірнісний аналіз, регресійний та кореляційний аналіз. 3. Пошук аналогій майбутнього з існуючими системами і складання сценаріїв майбутнього. 4. Рольові ігри, симуляції та інші методи групової роботи з планування та прогнозування майбутнього.

Метод прогнозування часто пов'язаний із проведенням аналогії, яка у широкому розумінні є основою науки. «Коли є виявленим і відповідним чином доведеним загальний процес, то він стає науковим законом. Потім цей закон можна використовувати для прогнозування інших різновидів подій, навіть якщо певна сукупність конкретних подій, відповідних даному процесу, ніколи не спостерігалася раніше» [9, с. 7]. Наприклад, планета Плутон з моменту її відкриття в 1930 р. не зробила жодного повного обороту навколо Сонця, але астрономи, ґрунтуючись на законі всесвітнього тяжіння, впевнено пророкують завершення в 2178 р. першого повного обороту Плутона з моменту його відкриття.

Метод аналогії відповідно до словника термінології історичної науки [12, с. 12] розглядається у трьох значеннях: 1) метод прогнозування, заснований на порівнянні відомих історичних подій з аналогічними подіями і явищами, які можуть статися в майбутньому; 2) різновид історико-порівняльного методу, що застосовується для обґрунтування теоретичних концепцій і історичних закономірностей на основі несистемного порівняння теоретичних побудов з різ-

ночасними локальними історичними фактами і подіями всесвітньої історії; 3) різновид історико-типологічного методу, спосіб вивчення історичних процесів і явищ шляхом перенесення уявлень про відомі події і явища на менш вивчені з метою їх типологізації.

Саме недостатнє вивчення аналогії лягло в основу відомої тези «Історія вчить лише тому, що люди нічому не вчать в історії». Цей метод якраз і покликаний подолати песимізм до соціального досвіду людства і його застосування в майбутньому [9, с. 6]. Методом аналогії досліджуються структурно-функціональні відповідності, еволюційні закономірності, динаміка розвитку подій, етапність, темп, результативність тощо.

При використанні історичних аналогій необхідно мати на увазі, що: 1) успіх залежить від правильного вибору об'єктів зіставлення; 2) має місце історична обумовленість процесів та явищ; 3) нововведення в соціально-економічних процесах несуть відбиток національного «стилю» [9, с. 31].

Сфери спільного використання методів прогнозування і аналогії від винахідницької діяльності (алгоритм вирішення винахідницьких задач Г. Альтшуллера) до політичних технологій (зокрема, так званої протестної інженерії) та до стимулювання творчого процесу (синектика У. Гордона) [3, с. 76]. Метод аналогії знайшов найширше застосування при розробці цивілізаційних концепцій, так чи інакше пов'язаних з вирішенням проблеми типології цивілізацій (культур). Так, наприклад, на цьому методі базується концепція «кінця історії» О. Шпенглера [13]. За аналогією до прикладів всесвітньої історії учений аргументує свою основну тезу про те, що європейська цивілізація вступає в завершальну стадію свого розвитку.

Метод прогнозування можна застосовувати не лише у науковій, а й у педагогічній роботі під час викладання історичних дисциплін. Наприклад, при розгляді теми сучасної історії України доцільним є включення до плану семінарських завдань питань «Дайте оцінку політичним подіям і політичній ситуації в Україні на сучасному етапі її розвитку» і «Якими Ви бачите перспективи подальшого політичного й економічного розвитку України як незалежної, суверенної, єдиної країни?». При чому останнє питання базується на методі прогнозування і повинно логічно впливати із попереднього. Студент, що володіє достатнім рівнем знань може запропонувати своє бачення майбутньої долі України та українського народу, виходячи з досвіду попередніх епох та сучасності. Важливим у цьому є розуміння так званої циклічності історії, вміння виявити зако-

номірності історичного процесу, що є однією із завдань викладача навчальної дисципліни.

Метод аналогії у зв'язку із прогнозуванням у навчальному процесі доцільно застосовувати при розгляді тем становлення і занепаду української державності. Так, доцільним виявляється приділення значної уваги студентів до періодів Руїни (друга половина 17 ст.) та Національно-демократичної революції (1917–1920 рр.). Важливо розібрати зі студентами під час лекційних та семінарських занять причини цих подій, враховуючи геополітичну ситуацію, внутрішні протиріччя та людський фактор. Розуміючи причини втрати державності та єдності суспільства в означені періоди студенти зможуть провести паралелі по історичній вертикалі минуле-теперішнє, виділити негативні тенденції, що є аналогічними у сучасності і можуть призвести до трагічних наслідків у майбутньому і запропонувати свої шляхи недопущення цієї ситуації. Саме це слід враховувати з огляду на те, що на початку нашого століття явище, яке прийнято називати «глобалізацією», вступило в період кризи.

Відомо, що криза глобалізації, що має економічні, соціокультурні та геокультурні аспекти, була запрограмована від самого початку. Перші причини кризи були закладена в геокультурній економічній моделі, що має свою особливу систему цінностей і економічних імперативів, які нав'язані всьому світу західною цивілізацією, споживчою в своїй основі. Другою групою причин кризи глобалізації є невідповідність заявлених елітою західної цивілізації цілей, таких, як поширення свободи і демократії, товарного достатку і споживчого задоволення, та реальних можливостей для їх виконання. Ці реалії раніше за більшість американської еліти зрозумів новий Президент США Д. Трамп, який взяв до уваги те, що валовий внутрішній продукт Америки нині становить лише чверть від світового ВВП, хоча в 1960 р. він дорівнював 40 % [11].

Перемога Д. Трампа в 2016 р. здавалося для багатьох прогнозистів майбутнього світової ринкової системи аберацією, тобто відхиленням від норми; помилкою, порушенням, похибкою (лат. *aberratio* «ухилення, видалення, відволікання» походить від лат. *aberrare* (лат. *ab-* «від» + лат. *errare* «блукати, помилятися»). Спостерігачі пояснювали її по-різному залежно від власних уподобань: неординарна особистість мільярдера, збіг обставин, збій виборчої системи, зарозумілість Х. Клінтон, втручання Росії. Однак справа в тому, що Д. Трамп не міг примиритися з новими реаліями в функціонуванні світового ринку, які демонструють падіння американсь-

кої гегемонії. Ось чому він, як сміливий прогнозист, розпочав такі перетворення американської економіки, котрі вважаються багатьма політиками і вченими країн Заходу повторенням і розвитком «Нового курсу» Президента США Ф. Д. Рузвельта.

Якщо вірити численним критикам Трампа з політичної еліти США, дії і заяви цього очільника провідної держави світу «не американські», президент не висловлює американські цінності, «ми так не робимо». Цей список можна продовжувати. Насправді ж виходить, що найбільш відомі представники еліти можуть скільки завгодно сперечатися з Трампом, проте в США вистачає людей, згодних з президентом, який, очевидно, є набагато більшим прогнозистом, ніж його противники. Тому в науці історичного прогнозування не лише Америки, а й усього західного світу, гряде методологічна революція. І це слід пам'ятати викладачам-історикам, які незалежно від спеціальності допомагають студентам сформувати свою громадянську позицію (яка може бути цілком протилежною поглядам викладача) та виховують майбутніх лідерів, що зможуть принести благо своїй державі.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Бжезинский З.** Великая шахматная доска: Господство Америки и его геостратегические императивы. Москва : Международные отношения, 2002. 254 с.
2. **Бобилев В. П., Иванов І. І., Пройдак Ю. С.** Методологія та організація наукових досліджень: підручник. Дніпропетровськ: ІМА-прес, 2014. 644 с.
3. **Бойко-Бойчук Л.** Метод аналогій у соціально-політичних дослідженнях. Політичний менеджмент. 2007. № 4. С. 74–82.
4. **Бурстин Д.** Американцы: колониальный опыт. Москва: Прогресс-Литера, 1993. 480 с.
5. **Вировий С. І., Дяченко Н. П.** Особливості соціально-політичного прогнозування в системі державного управління. Ефективність державного управління. 2013. Вип. 37. С. 43–48.
6. **Горбатенко В. П.** Еволюція прогностики як системи наукових знань про майбутнє. Стратегічні пріоритети. 2007. №1 (2). С. 11–17.
7. **Калашников В. М., Малишко В. М.** Формування інститутів держави і права в США ранньої доби (1607–1775 роки): моногр. Київ: Логос, 2015. 426 с.
8. **Кароєва Т.** Методика реверсивного та презентивного прогнозування в історичних дослідженнях (на прикладі прогнозування рівня письменності населення Подільської губернії другої половини ХІХ – початку ХХ ст.). Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Серія: Історичні науки. Кам'янець-Подільський, 2014. Т. 24. С. 26–37.
9. **Лепський М. А., Лепська Н. В.** Метод «Прогнозування за аналогією». #GS Геополітичні студії. Робоча книга. Handbook #1. Запоріжжя: КСК-Альянс, 2017. 62 с.

10. **Назаренко М. С.** Есхатологія та футурологія як два способи прогнозування історії. Вісник Житомирського державного університету. Серія: Філософські науки. 2010. Вип. 52. С. 26–31.
11. Роль США в мировій економіці: скорочення почти на 50%. URL: http://www.ereport.ru/articles/weco_pomy/rol-ssha-v-mirovoj-economike.htm
12. Теория и методология исторической науки. Терминологический словарь / [Отв. ред. А. О. Чубарьян]. Москва: Аквилон, 2014. 576 с.
13. **Шпенглер О.** Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории: в 2 т. Москва: Мысль, 1993. Т. 1. Гештальт и действительность. 490 с.
14. **Bridenbaugh С.** The Spirit of 76: the Growth of American Patriotism Before Independence, 1607–1775. N. Y.: Twayne Publishers, Inc., 1975. 332 p.
15. **Hofstadter R.** American Political Tradition. N. Y.: Archont Books, 1948. 540 p.
16. Magistri Georgii Drohobich de Russia. Iudicium Pronosticon Anni 1483 Currentis. URL: <http://litopys.org.ua/human/hum47.htm>
17. **Ostrowski D.** «Moscow the Third Rome» as Historical Ghost. Byzantium: Faith and Power (1261–1557). Perspectives on Late Byzantine Art and Culture. New Haven: Yale University Press, 2006. P. 170–179.
18. Top Four Types of Forecasting Methods. URL: <https://corporatefinanceinstitute.com/resources/knowledge/modeling/forecasting-methods/>
19. **Walonick D. S.** An Overview of Forecasting Methodology. URL: <https://www.statpac.org/research-library/forecasting.htm>
20. What is forecasting? Definition and meaning. URL: <https://marketbusinessnews.com/financial-glossary/forecasting-definition-meaning>

Надійшла до редкол.: 12. 03. 2019

Процеженовано: 02. 04. 2019

УДК 94(477.63):321(47+57)]«1776/191»

DOI: 10.33287/1192

Українські старовіри й російська влада (кінець XVIII – початок XX ст.)

О. В. Мірошніченко

Дніпровський національний університет залізничного транспорту імені академіка В. Лазаряна

На матеріалах Катеринославщини розглянуто еволюцію правового становища старообрядництва в Росії, визначено основні етапи та особливості стосунків між владою, православною церквою й старообрядськими громадами; показано особливості духовного життя старовірів.

Ключові слова: старообрядництво; єдиновір'я; релігія; розкол; православна церква; царизм.

На материалах Екатеринославщины рассмотрено эволюцию правового положения старообрядчества в России, определено основные этапы та особенности отношений между властью, православной церковью и старообрядческими общинами; указаны особенности духовной жизни староверов.

Ключевые слова: старообрядчество, единоверие, религия, раскол, православная церковь, царизм.

The paper is devoted to the main stages of the legal status the Old Believers in Ukraine, in particular in the Katerinoslav's region. The main reason for the appearance of them is the settlement of new, annexed lands to the Russian Empire. As you know, the Old Believers appear after the reform of the church, which was conducted by Patriarch Nikon. Since its inception and for more than one century, the Old Believers have been a "disagreeable" mass of the population of the Russian Empire, with which both the government and the dominant church have fought. As the history of oppression, persecution, and conclusion did not yield the expected results: the Old Believers continued to practice the old faith. The paper describes the time of the XVIII-XIX centuries. In the XVIII century the territory of the Katerinoslav's Governorate was settled by Old Believers and they influenced the other national and religious communities of the province. Relations between Old Believers and the authority was very tense and inconstant. For two centuries, there has been a warming of relations, to a noticeable confrontation on the part of officials. The authorities were not consistent in their actions towards the Old Believers, each of the rulers had their own plans and thoughts about the Old Believers. But they all tried to quickly eliminate the manifestations of a split in society by all available methods. A certain liberalization came during the reign of Catherine II, but with the accession to the throne of Nicholas I, the loyalty to the Old Believers ended. The repressive policy of the government regarding the followers of the old faith were suspended for Alexander II, and it was only in 1905 the Old Believers gained religious freedom.

Keywords: Old Believers; single faith, religion, schism, orthodox church.

Зростання інтересу суспільства до духовної історії спонукала українських дослідників активізувати наукові студії з вивчення різних аспектів діяльності представників старообрядництва. Так, цією проблематикою займалися С. В. Таранець, О. А. Пригарін, А. І. Федорова, І. І. Лиман, які характеризували географію поширення старовірів територією України та досліджували взаємовідносини владних структур та старообрядців. О. С. Авдеева та Л. М. Моїсеєнко показують вплив політики держави та офіційної церкви на формування релігійної структури населення Півдня України.

У цій розвідці ставиться за мету розкрити взаємовідносини старообрядницьких громад та владних структур у XVIII – початку XX ст. в Україні, зокрема на Катеринославщині. Також, прослідкувати тенденції взаємин влади та старовірів, які характеризуються конфронтацією стосунків у XVIII ст., та потеплінням у XIX ст.

Заселення старовірами південно-східної України почалося у XVIII ст. Це переважно переселенці з центральних і південних губерній Російської імперії – Орловської, Калузької, Воронежської, Тамбовської, Курської, Чернігівської тощо. Як відомо, старообрядці з'являються після реформи церкви, проведеної патріархом Никоном. З часу свого виникнення та протягом ще не одного століття старообрядці виявилися «неугодною» масою населення Російської імперії, з якою вели боротьбу як уряд, так і панівна церква. Однак утиски, переслідування, ув'язнення не давали позитивних результатів: старообрядці продовжували сповідувати стару віру. Правителі прагнули швидко ліквідувати прояви розколу в суспільстві всіма доступними їм методами. Переслідування старообрядництва з боку держави та офіційної церкви змушували їх виробляти різноманітні методи протидії утискам, що дозволяли зберегти «стару віру» у складних обставинах [6, с. 215].

Проте влада вже з останньої чверті XVIII ст. пішла на певні поступки старовірам. Ця лібералізація імператриці Катерини II зумовлена необхідністю масового й швидкого заселення нових приєднаних земель до Російської імперії представниками різних конфесій та національностей, у тому числі і старовірами. У вересні 1775 р. виданий «Манифест о прощени живущих в Польше и Литве русских подданных», згідно з яким розкольникам дозволялося повернутися до Росії з родинами та нажитим майном [3, с. 51]. У Катеринославській губернії осередком старообрядництва став Слов'яносербський повіт. Так, уже перепис Азовського намісництва 1778 р. називає поселення Білу та Ольховатку цього повіту «розкольничими слободами» [14, с. 61]. Ще одне село Слов'яносербського повіту – Городище, куди стали прибувати старовіри стародубських слобод. Православні місіонери називали його центром розколу. Сюди неодноразово приїжджали лідери цього руху. За першим переписом в Катеринославській єпархії налічувалося 9393 старообрядців [9, с. 780–784]. Одним із важелів впливу на старовірів був феномен єдиновір'я. Це був певною мірою компроміс між офіційним православ'ям та старообрядництвом, який виник та поширився на теренах Південної України. Результатом цього компромісу стало приєднання в 1780 р. на підставі єдиновір'я пр. Нікіфором (Феотокі) розкольників села Знаменка до православної церкви. Він дозволив старовірам користуватися стародруками та співати за їхнім обрядом [2, с. 69]. З приходом на місце влади Катеринославського та Херсонського архієпископа Амвросія справи з наверненням до єдиновір'я пожвавилися. В 1787 р. до князя

Г. Потьомкіна з'явилася велика депутація старовірів. Вона мала на меті приєднатися до єдиновір'я. Уже протягом 1788 р. архієпископом Амвросієм було зроблено низку рукопокладень старообрядців у священники, що ще більше поширило сферу впливу єдиновірців на населення регіону [21, с. 243].

Проте, Катерина II не надала старообрядцям тих прав, якими користувалися решта підданих в імперії. Зокрема, старообрядцям заборонялося будувати власні церкви, молитовні будинки та каплиці, мати при них дзвіниці [4, с. 31]. Продовжили лояльну політику по відношенню до старовірів уряди Павла I та Олександра I. Павло I також зробив деякі поступки старообрядцям. Зокрема, у жовтні 1800 р. уперше за багато років з'явився указ, за яким старообрядцям дозволялося ремонтувати старі та будувати нові церкви й каплиці. Владу цікавила статистика. Для правового закріплення єдиновір'я в державі у 1800 р. імператор затвердив складені Платоном, митрополитом Московським «Пункти або правила єдиновір'я». Однак єдиновір'я виконувало функції виключно проміжного етапу при наверненні старовірів на офіційний варіант православ'я. Починаючи з серпня 1811 р., Олександр I від губернаторів щорічно до 1 січня й 1 липня вимагалася надавати в міністерство поліції списки старовірів, за якими визначалася їх чисельність [18, с. 37].

Ліберальний період у ставленні до старовірів закінчився зі смертю імператора Олександра I та приходом до влади Миколи I [1, с. 99]. Так, уже протягом 1826 р. майже нанівець було зведено раніше отримані старовірами права. Вийшли укази про збір даних про всі «розкольницькі» молитовні приміщення та про заборону будувати відповідні молитовні будинки. У 1830 р. набули чинності правила, які обмежували права старообрядницьких богаділень та монастирів, а також було впроваджено заходи про порядок нагляду за цими закладами, у серпні заборонили в'їзд у Росію старообрядців із-за кордону, вибирати на громадські посади в містах. Обмежувалися виборчі права й у сільській місцевості [18, с. 106–107]. Репресивна політика уряду Миколи I щодо старообрядців тривала до смерті цього імператора у 1855 р. Порушників закону судили, накладали різноманітні штрафи, висилали у Сибір та Закавказзя, таємно стежили за духівництвом, монастирями і скитами. Звичайно, такий тиск породив низку сектантських напрямів у православ'ї, основною причиною виникнення яких стала неможливість здійснювати повне й тривале богослужіння. Уряд застосовував заходи для викорінення нової ієрархії: священників та єпископів заарештовували та від-

правляли до в'язниці. Під гоніння підпали богадільні та молитовні споруди і Катеринославщини. У першій половині XIX ст. богадільні були передані веденню поліції, а згодом їх діяльність була визнана незаконною. Були закриті також школи при богадільнях. За офіційними даними за період з 1847 р. по 1852 р. були закриті 282 молитовні споруди губернії [9, с. 46].

За правління Миколи I були зняті хрести з усіх молитовних споруд, було заборонено будівництво нових та ремонт старих (1826 р.). В Ольховатці з того часу з каплиць зняли дзвони, священників заарештували, але сама церква залишилася цілою, згодом, у 1840 р. вона згоріла, а відбудувати її не дозволили. Особисті права старообрядців також зазнали обмежень, ведення метричних книг було передане поліції. Шлюби старообрядців не визнавалися законними. У 1841 р. був виданий наказ скласти для старообрядців сімейні списки і не допускати в них змін щодо збільшення. Це означало, що влада силоміць зобов'язувала дітей старообрядців хреститися за обрядами православної церкви [11, с. 469]. Всі справи про відхід від віри були вилучені з ведення суду і вирішувались адміністративним чином, що викликало додаткові зловживання. Сотні старообрядців без всякого приводу підлягали переслідуванням, арештам та засланням. Тільки за офіційними джерелами, з 1843 по 1849 рр. було притягнуто до суду більше 24 663 старообрядців за різні вчинки, які стосувалися віросповідання [11, с. 470].

Після встановлення у 1858 р. для старообрядців полегшених правил уряд почав уважніше вивчати це явище, дійшовши висновку, що, крім негативів, старообрядництво зберегло й розвинуло багато позитивного, зокрема сприяючи процвітанню громадського життя, значному поширенню грамотності серед населення [7, с. 1408]. У 1860 р. влада пішла на деякі поступки старообрядцям. Так, Олександр II затвердив положення Комітету міністрів, за яким замість щорічних свідчень купців про належність до офіційної церкви вводилися разові посвідчення, оскільки купців-старовірів було надзвичайно багато, на що вказували результати десятого всенародного перепису населення країни. Влада записувала в купецтво «без різниці сект» на тимчасовому праві до вказаної гільдії [20, с. 86]. 13 листопада 1863 р. міністерство фінансів розіслало циркуляр, який суттєво розширював права старообрядців-купців [18, с. 606]. Їм почали видавати постійні купецькі посвідчення. У 1867 р. уряд порушив питання про дарування старообрядцям деяких цивільних прав. Проте, на території Катеринославщини простежуємо дещо інші

тенденції. Зокрема, 1862 р. в селах Городищі, Ольховатка, Оріхово з'явився «свій» священник – Л. Фатєєв, рукопокладений кавказьким єпископом. Але згодом за вінчання старообрядця та православної він був засуджений та висланий на Кавказ. У 1862 р. в Ольховатці опечатали молитовний будинок, що був збудований на кошти купця Г. Рижкова, самого ж купця арештували [15, с. 167].

Реальна зміна державної політики щодо старообрядців настала в період так званої реакції Олександра III (1881–1894 рр.) У 1883 р. цар надавав право богослужіння «розкольникам» за умови виконання загальних правил благочинного й громадського порядку; дозволялося ремонтувати молитовні споруди, не змінюючи їх зовнішній вигляд, тощо [16, с. 178]. За законом 1884 р. для того, щоб почати будівництво молитовних будинків, старообрядцям необхідно було отримати дозвіл Міністерства внутрішніх справ [12, с. 745–747].

З приходом до влади Миколи II Синод, який діяв разом з урядом, продовжував і заборони, і переслідування у боротьбі зі старовір'ям. У звіті Катеринославської єпархіальної училищної ради про стан церковно-приходських шкіл та грамоти Катеринославської єпархії за 1895–1896 навч. рік вказується, що при Городищенській та Ольховатській школах Слов'яносербського повіту, при церквах Соборній в м. Таганрозі, у селах Григорівці та Покровському Олександрівського повіту, у м. Ростові й селі Олександрівці Ростовського повіту, у кожній благочинній окрузі Новомосковського повіту та всіх приходах Павлоградського повіту відкриваються бібліотеки, основна робота яких полягає у боротьбі із старообрядництвом [13, с. 13]. Так, у циркулярі Міністерства внутрішніх справ 1900 р. «О преследовании лжеиерархов», як найбільш перспективний захід щодо зменшення числа старообрядницьких ієрархів, пропонувалося більш активне приєднання старообрядців до єдиновірської церкви. Невід'ємною частиною культурного і духовного життя кожної релігійної общини були церковні споруди. Стан молитовних будинків старообрядців залежав перш за все від політики уряду та економічної спроможності общини [3, с. 53].

Новий етап стосунків між владою й старообрядцями настає у зв'язку з революцією 1905–1907 рр. Прагнучи заручитись підтримкою різних соціальних верств і груп населення, різних релігійних конфесій, російська влада почала заgravати з тими з них, хто за будь-яких обставин не був зацікавлений у революційних процесах. Саме з огляду на дані обставини старовіри отримали віросповідні свободи. У Державній думі було сформовано комісію зі старообряд-

ницьких питань, прийнято законопроект про відповідні громади. Держдума намагалася надати старообрядцям право на місіонерську діяльність, а духівництву дозволити носити звання священників, святигельське вбрання за межами храмів і молитовних будинків. Для створення громади вимагалася лише дванадцять заяв. У 1908 р. до віросповідної та старообрядницької комісії Державної думи було внесено кілька законопроектів щодо регламентації життя старовірів. На з'їздах старообрядці обговорювали урядові проекти [18, с. 87]. Однак, у 1910 р. під тиском офіційної церкви влада знову пішла на урізання наданих прав. У новій редакції закону старообрядцям заборонялося пропагувати православне вчення, а духівництву – називатися священнослужителями. Носити священицьке вбрання дозволялося лише в молитовних місцях, а для створення старообрядницьких громад вимагали не дванадцять, а п'ятдесят заяв, причому осіб чоловічої статі. Крім того, обмежувалися майнові права громад, право на проведення з'їздів, старообрядцям дозволялося відкривати лише нижчі та ремісничі училища. Отже, влада пішла на поступки офіційній церкві [5, с. 625].

У 1905 р. старообрядницькі общини Катеринославщини відчули полегшення та зайнялись ремонтом релігійних споруд. У 1910 р. в Ольховатці був зроблений капітальний ремонт Покровської церкви, у 1912 р. перебудовані огорожа та ворота. У 1914 р. перебудували головну для старообрядців південно-східної України Успенську церкву. На це громада витратила 10 тисяч крб. [12, с. 745–747]. Знайшли кошти старообрядці і на ремонт Спасо-Преображенського монастиря. У 1914 р. тут був збудований будинок для мандрівників, бо до храмового свята (6 серпня) заїжджали богомольці з сусідніх сіл [19, с. 653].

Таким чином, як видно з матеріалів Катеринославщини, ставлення російської влади до старообрядців періодично змінювалося в залежності від політичної кон'юнктури. Якщо до останньої третини XVIII ст. пропаганда старої віри перебувала під заборонаю, то за часів Катерини II настала певна лібералізація стосунків між владою і старообрядцями, що було зумовлено необхідністю їх залучення до заселення нових територій. З приходом до влади Миколи I лояльне ставлення до старообрядців скінчилося. Натомість репресивну політику уряду стосовно послідовників старої віри було дещо призупинено за Олександра II «Визволителя» у зв'язку із загальною лібералізацією режиму. У період революції 1905–1907 рр., коли царизму була край необхідна суспільна підтримка, старовіри одержа-

ли віросповідні свободи. Отже, правові відносини українських старообрядців та самодержавства не мали під собою демократичного підґрунтя, а завжди носили або кон'юнктурний, або репресивний характер. Основну мету владні структури вбачали у долученні старообрядництва до єдиної православної церкви, у тому числі через механізм створення єдиновір'я.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Абакумова-Забунова Н. В.** Русское население городов Бессарабии XIX в. Кишинёв, 2006. 520 с.
2. **Авдєєва О. С.** Вплив колонізаторської політики Російської імперії на формування релігійної структури Північного Приазов'я (остання чверть XVIII – XIX ст.). Сборник научных трудов SWorld. Иваново: МАРКОВА АД, 2013. Вып. 4. Т. 48. С. 68–72.
3. **Белов Ю. С.** Правительственная политика по отношению к неправославным исповеданиям России в 1905–1917 гг.: дисс. ... канд. ист. наук: 07.00.02. Санкт-Петербург, 1999. 256 с.
4. **Варадинов Н. В.** История Министерства внутренних дел. Санкт-Петербург: тип. М-ва внутр. дел, 1858–1863. Кн. 8: История распоряжений по расколу.
5. Высочайший манифест. Старообрядческий вестник. 1910. № 21. 132 с.
6. **Сремєєв П.** Протекція та бездіяльність влади на місцях як фактор збереження «старої віри» в умовах державних утисків кінця XVII – середини XIX століть (на матеріалах Харківщини). Актуальні проблеми історії XIX – XX ст. 2009. Вип. 12. С. 214–222.
7. К истории единоверия. Церковный вестник (Санкт-Петербург). 1909. № 44. 140 с.
8. **Лиман І. І.** Російська православна церква на півдні України останньої чверті XVIII – середини XIX століття. Запоріжжя: РА «Тандем – У», 2004. 488 с.
9. Мероприятия по борьбе с сектантством. Екатеринославские епархиальные ведомости, 1897. № 32. С. 780–784.
10. **Миловидов В. Д.** Старообрядчество в прошлом и настоящем. Москва: Мысль, 1969. 112 с.
11. **Моїсєєнко Л. М.** Старообрядці в Україні в XIX – на початку XX ст. (на прикладі Слов'яносербського повіту Катеринославської губернії). Історія релігій в Україні: наук. щоріч. 2013 рік / упоряд. О. Киричук, М. Омельчук, І. Орлевич; Ін-т релігієзнавства – філія Львів. Музею іст. релігії та ін. Львів: Логос, 2013. Кн. 1. С. 461–471.
12. Ольховатская Свято-Покровская община Екатеринославской губернии. Церковь. Москва, 1908. № 21. С. 745–747.
13. Отчет Екатеринославского епархиального училищного совета о состоянии школ церковно-приходских и грамоты Екатеринославской епархии за 1895–1896 учебный год. Екатеринослав: Печатня С. П. Яковлева, 1897. 135 с.
14. **Пірко В. О.** Заселення степової України в XVI–XVIII ст. Донецьк: Донецький культуролог. центр, 1998. 210 с.
15. **Поспеловский Д.** Русская Православная Церковь в XX веке. Москва, 1995. 511 с.
16. Постановления по части раскола. Санкт-Петербург, 1858. 143 с.
17. Свод законов Российской Империи, повелением государя императора Николая Первого составленный: в XVI т. Санкт-Петербург: Издание кодификацион-

ного отдела при Государственном Совете, 1890. Т. XIV: Устав о предупреждении и пресечении преступлений. 1890. 262 с.

18. Свято-Покровская община Екатеринославской губернии. Церковь. Москва, 1908. № 21. С. 745–747.

19. Спасо-Преображенский монастырь при с. Городищи Екатеринославской губернии. Церковь. Москва, 1914. № 27. С. 653.

20. **Таранець С. В.** Правове становище старообрядців у Росії наприкінці XVII – на початку XX ст. Укр. іст. журн. 2012. № 3. С. 78–88.

21. **Тригуб О. П.** Релігійні трансформації на півдні України у XIX – на початку XX ст. URL: [https:// history.org.ua/LiberUA/978-966-413-261-6/73.pdf](https://history.org.ua/LiberUA/978-966-413-261-6/73.pdf) – С. 343–344.

Надійшла до редкол.: 21. 01. 2019

Прорецензовано: 06. 02. 2019

УДК 94(477:(470+571)) «185»

DOI: 10.33287/1193

Соціально-політичне життя українських земель у складі Російської імперії середини XIX ст.

І. В. Довжук

Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди

Розглянуто політику російського уряду, що провадилася на українських землях в середині XIX ст. Зазначено, що в той час відбувалося посилення імперського режиму на території України, посилювалася централізація, ігнорувалися особливості регіонів, переслідувалися громадські організації.

Ключові слова: царський уряд; імперський режим; українці; громадські організації; Україна.

Рассмотрена политика российского правительства, которая осуществлялась на украинских землях в середине XIX в. Отмечено, что в то время происходило усиление имперского режима на территории Украины, усиливалась централизация, игнорировались особенности регионов, преследовались общественные организации.

Ключевые слова: царское правительство; имперский режим; украинцы; общественные организации; Украина.

The policy of Russian Empire's government which had been realized on Ukrainian lands in the middle of XIX century is scrutinized. It is pointed that in that time there was an increasing of Empire's regime on the territory of Ukraine, centralization increased, there was an ignorance of peculiarities of regions, social organizations were pursued.

The policy of the tsarist government towards the Ukrainians was especially repressive compared to his attitude to other peoples of the Russian Empire. After

the Polish uprising of 1830–1831, there is a sharp turning point in the «politics of nationalities» in the west of the Russian Empire. The traditional policy of cooperation with the national elite here has been defeated and replaced by the policy of forced integration. Ukrainians, who for many years were under Polish domination, were perceived by the Russian government as part of the Polish rebels.

In the 40 years of the XIX century, the crisis of the imperial feudal-feudal system deepened, manifested in the mass peasant uprisings, the decline of the landed economy, the awareness of the need for the liquidation of serfdom by representatives of all sectors of the population. In our opinion, it is precisely at the origins of this crisis that one should look for the reasons for the rise of the Ukrainian national revival and its politicization in the middle of the XIX century. Socio-political life at that time was concentrated around the struggle for the elimination of serfdom, and national harassment was a significant component of this struggle. Without the liquidation of serfdom and the democratization of political life, Ukrainian national revival had no prospects.

Keywords: tsar's royal government; empire's regime; Ukrainians; social organizations; Ukraine.

Експансія царизму на українські землі освячувалася ідеєю визволення слов'янства, «єдиного русского народа» та «исконно русских» земель. Тим більше, що імперський уряд розглядав Наддніпрянщину як російський край. А відмінності, які існували між росіянами та українцями пояснювалися тільки тим, що українські землі багато століть належали іншим державам.

Мета цієї розвідки – проаналізувати політику російського уряду в Наддніпрянській Україні в середині XIX ст., визначити її характер, сутність, наслідки. Зазначеної проблеми так чи інакше торкалися у свої працях О. П. Реєнт, В. Г. Сарбей, Г. Я. Сергієнко, Г. І. Марахов та інші науковці.

Зазначимо, що політика царського уряду щодо українців була особливо репресивною у порівнянні з його ставленням до інших народів Російської імперії. Після польського повстання 1830–1831 рр. відбувається різкий поворот у «політиці щодо національностей» на заході Російської імперії. Традиційна політика співпраці з національною елітою тут зазнала поразки й була замінена політикою насильної інтеграції. Українці, які протягом багатьох років знаходилися під польським пануванням, сприймалися російським урядом як частина польських бунтівників [4, с. 211].

Для утвердження імперської ідеології у свідомості українців використовувалася наука й освіта. Царизм поблажливо ставився до наукових установ, які доводили безпідставність польських претензій на Правобережну Україну. Перед «Товариством історії і старо-

житностей», відкритим в Одесі у 1839 р., ставилися завдання науково довести історичні права Росії на Південну Україну, яку назвали Новоросією [10, с. 233].

У середині XIX ст. агресія імперського режиму не визначалася силовим протистоянням проти українського народу, тому, що більшість українських земель входила до складу Російської імперії. Уряд вдавався до проведення внутрішньої експансії у боротьбі з українським національно-визвольним рухом. Застосовувалися також економічні санкції. Засобом економічної зброї був нееквівалентний товарний обмін між російськими та українськими землями. Виходили з того, що народ, який відчуває голод більш податливий у керуванні.

Насаджувалися непритаманні українцям системи управління. Так, традиційна для України козацька модель держави, що існувала декілька століть і була взірцем для Європи, була замінена абсолютистською системою управління. Проводилась й інформаційна війна. Поширювалась вигідна інформація і замовчувалась невідгідна, зокрема, у маси просувалась інформація, що українці походять від росіян, і що Україна ніколи не мала своєї державності. Також вдавалися до хронологічної обробки свідомості людей – ваші діди, батьки завжди жили так, а не інакше, тож вам не лишається нічого іншого, як змиритися і прийняти такий же спосіб життя.

Після розправи зі «Співдружністю польського народу» в 1837 р. Микола I прибув до Києва. Розпочалися масові арешти, особливо серед студентів Київського університету св. Володимира. 16 грудня 1838 р. міністр народної освіти С. С. Уваров¹ повідомив київському генерал-губернатору Д. Г. Бібікову² про наказ імператора закрити Київський університет терміном на один рік. Пропонувалося всіх студентів, які не підлягали судовому покаранню, звільнити з університету, давши їм право перевodu на навчання до інших навчальних закладів. На той час в цьому університеті навчалось 274 особи. 23 студента були заарештовані [7, с. 98–99].

На початку 1840-х рр. царський уряд посилив наступ проти українства, душив навіть неполітичні прояви національної куль-

¹Уваров Сергій Семенович (1786–1855) – російський державний діяч, міністр народної освіти, почесний член (з 1811 р.) та президент (1818–1855 рр.) Російської академії наук, граф (з 1846 р.).

²Бібіков Дмитро Гаврилович (1792–1870) – російський державний діяч, генерал від інфантерії, учасник Франко-російської війни 1812 р. У 1837–1852 рр. – Київський військовий губернатор, Подільський і Волинський генерал-губернатор.

турної самотності. Не судилося провести в життя намірів кирило-мефодіївцям. 3 березня 1847 р. син жандарма, студент Київського університету Олексій Петров, увійшовши в довіру до Миколи Гулака та Олександра Навроцького, подав донос. У той же день кирило-мефодіївців заарештували і розпочалося слідство [7, с. 109]. На підставі доносу і свідчень О. Петрова, а також захоплених у М. Гулака документів III відділ 28 березня 1847 р. склав для царя доповідь під назвою «Про таємне Слов'янське товариство». У доповіді царю, стосовно кирило-мефодіївців, говорилося про викриття таємної організації під назвою «Слов'янське товариство св. Кирила і Мефодія», про арешт Гулака і знайдені в нього документи, про антимонархічну спрямованість «Книги буття українського народу», про злочинний зміст статуту і правил товариства [11, с. 243].

Арешти кирило-мефодіївців завершилися у травні 1847 р., хоча розпочалися ще у березні. Крім студента Петрова 3 роки був донощиком помічник попечителя Київського учбового округу Михайло Юзефович, якому довірився Микола Костомаров, дав усі програмні документи, які той привселюдно віддав під час ув'язнення. Надзвичайно гідно під час слідства поводив себе М. Гулак, який усю вину хотів взяти на себе, навіть авторство «Книги буття українського народу» [3, с. 81]. До Петербурга в III відділ, крім М. Гулака, з України привезли Миколу Костомарова, Тараса Шевченка, Олександра Навроцького, Георгія Андрузького, Івана Посяду, Пантелеймона Куліша і Василя Білозерського. Миколу Савича, який тоді перебував у Німеччині, і хворого Опанаса Марковича жандарми привезли до Петербурга пізніше. Дмитро Пильчиков і Олександр Тулуб за браком доказів уникли арешту [11, с. 243]. Слідство вела, створена в Петербурзі спеціальна комісія, яку очолив начальник штабу корпусу жандармів і керівник III відділу генерал-лейтенант Л. В. Дубельт [14, с. 224].

Під час слідства трапилася подія, що дуже стурбувала царський уряд. У Києві, де нещодавно були арештовані учасники товариства, поліція виявила прокламацію «До вірних синів України». Винуватців знайти не вдалося. Жандарми зв'язали її появу з «Україно-слов'янським товариством». Цар наказав генерал-губернаторові Бібікову, який тоді перебував у столиці, виїхати негайно на місце служби в Київ. Було вжито запобіжні заходи проти поширення революційних ідей. Київський і Харківський учбові округи підпорядкували безпосередньо генерал-губернаторам. Цей акт означав посилення урядової реакції у сфері освіти [11, с. 244].

Визначаючи міру покарання, шеф жандармів поділив кирило-мефодіївців на три групи – безпосередніх учасників товариства (Гулак, Костомаров і Білозерський), небезпечних своєю літературною діяльністю (Шевченко, Куліш) і близьких до товариства (не членів його) (Андрузький, Навроцький, Посяда, Маркович і Савич) [11, с. 247]. Найтяжчі покарання несли Гулак та Шевченко. Їх ув'язнили в Шліссельбурзькій фортеці на 3 роки. У червні 1850 р. Гулак був відправлений у Перм під суворий поліцейський нагляд, а через рік йому дозволили вступити на службу в пермський статистичний комітет [7, с. 110].

Т. Шевченка Микола I розпорядився віддати в солдати (Оренбурзький корпус) «під суворий нагляд із забороною писати та малювати» [11, с. 110]. М. Костомарова імператор наказав вислати до Саратова під поліцейський нагляд. Уже 1855 р. вийшло розпорядження про помилування – Костомаров дістав посаду професора російської історії Петербурзького університету. П. Куліша відправили до Тули. У 1850 р. він був помилуваний і повернувся до Петербургу. В. Білозерський був відправлений в Олонець, у 1852 р. помилуваний, у 1861–1862 рр. редагував журнал «Основа». Г. Андрузького виправдали. У 1850 р. він був удруге заарештований за редакцію «Конституції республіки» і відправлений у Соловецький монастир. О. Навроцького після шестимісячного тюремного ув'язнення вислали у В'ятку. О. Маркович був відправлений на службу в Орловську губернію. Інших членів товариства відправили за місцем народження [7, с. 111–112]. Розправившись з учасниками таємного товариства, царський уряд не забув винагородити Петрова: його зарахували чиновником III відділу, дали права дійсного студента, видали грошову допомогу, удвічі збільшили річну пенсію його матері [11, с. 251].

Царський уряд був стурбований становищем в Україні і з цього часу постійно вдавався до репресивних заходів. Цензура переглянула своє ставлення до українських авторів. Те, що на початку XIX ст. сприймалося як свідчення російської слави чи культури, у середині століття розцінюється як сепаратизм, намагання розпалити ворожнечу між українцями та росіянами [5, с. 133].

Урядова реакція торкнулася і навчальних закладів, книгодрукування і торгівлі літературою. Так, заборонили, і зняли з продажу надруковані твори Шевченка («Кобзар»), Куліша («Повість про український народ», «Михайло Чернишенко», «Україна») і Костомарова («Українські балади», «Вітка»). Міністерству народної освіти рекомендувалося дати розпорядження цензорам «звертати на літературні праці пильніше увагу».

Наприкінці 1840-х рр. ідеї автономізму, слов'янської федерації (кирило-мефодіївці), окремішності українського народу (М. Костомаров, М. Максимович) розглядалися російським урядом як небезпечні й навіть ворожі. Генерал-губернатори України одержали царську вказівку перевірити, чи не залишилися вжитку вірші Шевченка, рукопис «Книги буття українського народу» та інші «обурливі твори»; чи не поширюються думки про минулі вільності, гетьманщину, права України на окреме існування. 10 вересня 1847 р. Бібіков подав царю, який тоді перебував у Києві, записку «Про зміну учбового напрямку», де було в загальних рисах викладено програму боротьби проти розвитку суспільно-політичного руху серед молоді навчальних закладів [11, с. 253].

Скорочувалось число студентів на історико-філологічному та фізико-математичному факультетах Київського університету, а також у ліцєях та гімназіях. Викладання філософії, що вважалося причиною вільномудства студентів, передавалося в руки професорів богослов'я або й зовсім припинялося. Суворі обмеження ставилися у викладанні логіки, психології, історії права та інших суспільних наук. В усіх без винятку навчальних закладах особлива увага зверталася на посилення викладання Закону Божого, церковної історії та інших релігійних дисциплін, зверталася увага на виконання учнями й студентами церковних відправ, відвідування церкви.

З неприхованою турботою стежили урядовці за подіями 1848–1849 рр. у Західній Європі. Цар запропонував австрійському уряду свою допомогу в придушенні революції. Війська на чолі з І. Ф. Паскевичем³ вирушили до Австрії. Як тільки в Росії стало відомо про вибух революції в країнах Західної Європи, царський уряд особливо пильну увагу звернув на навчальні заклади прикордонних губерній в Україні. У Міністерстві народної освіти відразу з'явилася спеціальна справа «Про заходи для охорони учбових закладів від шкідливого впливу сучасних подій в Західній Європі». С. С. Уваров у циркулярному листі попечителю Київського учбового округу від 4 березня 1848 р. запропонував посилити нагляд за професорами, вчителями, студентами й учнями [11, с. 260–261].

Крім правобережних губерній, попечителю пропонувалося посилити нагляд і в навчальних закладах Чернігівської та Полтавсь-

³Паскевич Іван Федорович (1782–1856) – російський військовий діяч українського походження, генерал-фельдмаршал (з 1829 р.), граф Єрванський (з 1828 р.), намісник Царства Польського («найясніший князь Варшавський») (з 1831 р.).

кої губерній. Попечитель Київського учбового округу О. С. Траскін 4 квітня 1848 р. доповідав генерал-губернатору про вжиті заходи суворого нагляду за студентами університету та учнями гімназій, а також висловив думку про необхідність нагляду за студентами з боку місцевої влади під час канікул. Цар дав наказ поштовому відомству про ретельну перевірку закордонних листів, адресованих студентам Київського університету та жителям Південно-Західного краю, які розповідали про революційні події в Австрії, Угорщині, Німеччині та Галичині.

11 жовтня 1849 р. вийшов царський указ про посилення нагляду й обмеження автономії в університетах. Скасували виборність ректорів і деканів. Від деканів юридичного і філософського факультетів Київського університету указ вимагав проведення в життя офіційної ідеології самодержавства. Для директорів Ніжинського та Рішельєвського ліцеїв Міністерство народної освіти надіслало спеціальні інструкції і таємні настанови, які були схвалені самим царем. В результаті усіх цих заходів найменше порушення порядку або правил каралося виключенням студентів з ліцеїв і університетів. Посилувався нагляд за студентами, позбавленими за неблагонадійність участі в диспутах. Щоб перешкодити доступові в гімназії, ліцеї та університети молоді з нижчих станів, Міністерство народної освіти обмежило число так званих «своєкоштных» студентів.

Унаслідок розкриття діяльності Кирило-Мефодіївського товариства та подій, які відбувалися в Західній Європі, уряд шукав таємні товариства та гуртки в інших містах України. Зверху надходило розпорядження штаб-офіцерам корпусів жандармів у містах пильнувати за зібраннями, політично неблагонадійними, щоб не було сприятливих умов для виникнення таємних товариств, які наносили б шкоду монархії. Однак, у великих містах Новоросійської, Чернігівської, Полтавської та Харківської губерній таємних товариств не вдалося виявити.

Імперський уряд намагався викоренити все, що б могло нанести шкоду принципам імперії і монархії. Посилувалась русифікаторська діяльність державних закладів. Міністр народної освіти граф Уваров прямо вимагав: «думати і почуватись по-руські». Були видані таємні розпорядження про посилення цензури та нагляду за навчальними закладами та населенням. Поступово замінювались посади в Західних губерніях чиновниками із російських губерній, а місцеві вчителі переводилися у великоросійські губернії. Унаслідок цього в руках генерал-губернатора була зосереджена гро-

мадянська, військова влада та право контролю над навчальними закладами – випадок надзвичайний в історії Росії. Таке становище залишалося до кінця правління Миколи I і було відмінено у квітні 1856 р. [7, с. 112].

Репресії царського уряду були досить суворими, але явно недостатніми, аби знищити ідеї національного відродження та прагнення українського народу звільнитися від кріпацької залежності. Політичні репресії не могли зупинити ні суспільного руху проти кріпацтва, ні розвитку національних домагань, вони надавали їм додаткової сили. В умовах, коли на перший план виступали питання боротьби з кріпацтвом, українцям було надзвичайно складно брати участь у національному відродженні, формуванні міської, писемної культури на власних, а не російських умовах [2, с. 139].

У роки Кримської війни (1853–1856 рр.) серед українського народу популярною була пам'ять про козацькі часи. Навіть поширювалися чутки про конкретних кандидатів на гетьманство та інші традиційні козацькі посади. Проте ця ситуація тривала недовго. Тому, що царський уряд не виявляв жодного бажання робити поступки українському автономізму, навіть консервативному й вірнопідданому, вперто проводив політику централізації і русифікації. Лівобережні дворяни продовжували дедалі більше асимілюватися до імперського привілейованого стану, послаблюючи відповідно свою прихильність до українського національного руху [6, с. 76].

Російський політичний режим у 50-х рр. XIX ст. певною мірою послаблює тиск на український національний рух, який мав місце після розгрому Кирило-Мефодіївського товариства. З'являється нова таємна організація під назвою Харківсько-Київське таємне товариство. У травні-червні 1858 р. більшість його членів за участь у студентських заворушеннях у Харківському університеті, були виключені з університету. У вересні 1858 р. в Харків прибув сам Олександр II, який наказав посилити поліцейський нагляд в університеті та місті. У 1858–1859 рр. 11 членів товариства (зокрема, Я. Бекман, М. Муравський) вступили до Київського університету і перенесли туди головний осередок цієї організації. За свідченнями В. Марковича, який навчався в Київському університеті з 1854 по 1859 рік, після закінчення Кримської війни, Київський університет стає центром агітації та організації патріотичного руху [8, с. 74–75].

На початку 1860 р. поліція натрапила на слід Харківського таємного товариства. 25 січня був проведений обшук на квартирі П. Завадського та вилучено багато різних нелегальних видань

(усього 39 назв). Крім Завадського, поліція заарештувала Н. Абазу, В. Хлопова, І. Маркова та ін. 28 січня було направлено до Києва чиновника з особливих доручень Черкасова з повідомленням про розкриття таємного товариства і про причетність до нього прибулих з Харкова студентів. 31 січня Черкасов повідомив про це І. І. Васильчикову⁴, а 1 лютого в 4 години ранку поліція заарештувала і ув'язнила В. Португалова, М. Муравського, Я. Бекмана, О. Тищінського, Я. Шмулевича, Л. Россинського, І. Кацена і Г. Розена. 3–4 лютого заарештованих відправили до Харкова, а потім, на вимогу III відділу, до Петербурга. За справою Харківсько-Київського таємного товариства було створено три слідчих комісії – у Києві, Харкові та Петербурзі. 31 травня 1860 р. петербурзька слідча комісія завершила розслідування за цією справою і визнала винними 15 осіб, які, згідно існуючим законам, підлягали вищої міри покарання – смертної кари. Однак Олександр II наказав закінчити справу адміністративними покараннями [8, с. 78–79].

Виразником національної свідомості українців, як і інших народів була мова. Саме проти української мови спрямовували більшість своїх заходів російські урядовці. Царизм створював усілякі перешкоди на шляху її розвитку. Уже за царювання Миколи I, який запровадив обов'язкову цензуру друкованої продукції, з Петербурга в Україну надійшов суворий наказ пильно стежити за українською літературою [9, с. 111]. Усі статті, які надходили до редакції, мали бути підписані автором або перекладачем справжнім іменем. Відповідальність кожного цензора була особистою, так само, як і кожного редактора [12, с. 333–334].

Слід зазначити, що переслідування української мови – унікальне явище в Росії XIX ст. Причина була в тому, що питання національної самосвідомості українців являло для влади особливо чутливу проблему. Українці були другою за чисельністю етнічною групою в Російській імперії. Якби вдалося їх асимілювати в російську культуру та мову, то росіяни склали б в імперії переважну більшість. З другого боку, якби українці були грамотні та застосовували б свою мову в повному обсязі як літературну, то росіяни у власній імперії опинилися б у меншості [13, с. 392]. Офіційна заборона української мови почалася з того, коли у 1862 р. на прохання Санкт-Петербурзького товариства грамотності дозволити створення українських по-

⁴Васильчиков Іларіон Іларіонович (1805–1862) – Київський, Подільський і Волинський генерал-губернатор (з 1852 р.), князь.

чаткових шкіл, надійшла категорична відмова від російського уряду. Заборони та обмеження використання української мови були спрямовані також на те, щоб завадити українській інтелігенції спілкуватися із селянством [2, с. 134].

В українському національному відродженні середини XIX ст. крилися великі потенціальні можливості. Щоб їх достатньо розгорнути, потрібно було перекинути національний рух з інтелігенції в маси. Під час Кримської війни та польського повстання (1863 р.) мали місце відчутні симптоми поширення українських національних ідей серед народу. В українських губерніях популярно-просвітні видання на рідній мові розходилися швидше, ніж російськомовні. Врешті-решт з'явився Валуєвський указ 1863 р. [6, с. 181]. Він передбачав заборону друкування українською мовою книжок «навчальних і взагалі призначених для початкового читання народу». Навчання українською мовою визначалося ним як політична пропаганда, а ті, хто за це брався, звинувачувалися «у сепаратистських задумах, ворожих Росії...» [1, с. 153]. Слова циркуляра свідчили про відверто антиукраїнське спрямування національної політики царського уряду.

Підкреслимо, що російське «націотворення» у середині XIX ст. мало багато слабких сторін, що убезпечило українців від асиміляції або інтеграції. Об'єктивно в умовах розвитку капіталізму відбувається консолідація народностей в нації: закріплювалась спільність економічного життя, розвивалася загальнонаціональна мова, психологія та культура. І хоча в 1840-х рр. відбувається посилення імперського режиму на території України, який знайшов прояв у централізації та ігноруванні місцевих особливостей регіонів, переслідуванні політичних громадських організацій, українське національне відродження жило. У освічених національно свідомих людей під впливом внутрішніх і зовнішніх факторів зростала національна свідомість. Принизливе становище українців породжувало неодмінне прагнення до пошуку шляхів вирішення національного питання. У той же час формування подвійної російсько-української свідомості та відірваність української еліти від народу перешкоджало консолідації нації.

Унаслідок промислового перевороту, який розпочався в середині XIX ст., поступово долався економічний ізоляціонізм, склались економічні умови формування української модерної нації. Товарно-грошове господарство сприяло розширенню економічних зв'язків між окремими регіонами Наддніпрянщини, вносило зміни в соціальну структуру суспільства.

Відбувалися кардинальні зміни у структурі населення України – поява вільного населення, виникнення українського робітничого класу через міграцію безземельних селян у міста, збільшення кадрів національної інтелігенції, зародження українського середнього класу, а також поява серед українців великих підприємців. Формувалася національна буржуазія, зростала інтелігенція, здатна генерувати ідеї національного відродження. Село залишалося заповідником української етнічної самобутності із залишками козацьких вольностей. Більшість представників колишньої української старшини схилила голови перед могутністю імперії, жадаючи блискучої кар'єри, статусу російського дворянства. Осліплена імперською ідеологією, значна частина української інтелігенції не тільки не сприймала європейських модернізаційних ідей національної державності, свободи людини, але й вважала їх небезпечними. Це були представники, які жили у стані двох культур – великодержавної російської і національної української.

Таким чином, українське національне відродження знаходилося на етапі становлення, охоплювало вузьке коло національно свідомої творчої інтелігенції. У 40-х рр. XIX ст. криза імперської феодално-кріпосницької системи поглибилася, що проявилось в масових селянських повстаннях, занепаді поміщицького господарства, усвідомленні необхідності ліквідації кріпацтва представниками всіх верств населення. На нашу думку, саме у витоках цієї кризи слід шукати причини піднесення українського національного відродження і його політизацію в середині XIX ст. Соціально-політичне життя в цей час концентрувалося навколо боротьби за ліквідацію кріпацтва, а національні домагання були вагомим складником цієї боротьби. Без ліквідації кріпацтва та демократизації політичного життя українське національне відродження не мало перспектив.

Негативним фактором, що ускладнював формування української нації була відсутність власної держави, національних інститутів управління суспільством, у руках яких були б економічні й політичні засоби консолідації українського етносу. За царату не вирішувалися нагальні питання розвитку українського народу: піднесення добробуту, розвиток освіти тощо. Російський царизм завжди глобально переслідував, нищив українські домагання не тому, що вони іноплемінні, а тому, що вони проявили непослух імперії, сепаратизм, порушували вірність престолу. Дана проблематика має перспективи подальшого дослідження, зокрема, що стосується політизації національного руху в Україні другої половини XIX ст.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Верстюк В. Ф.** Історія України: нове бачення. Київ: Альтернативи, 2000. 464 с.
2. **Вільсон Е.** Українці: несподівана нація; пер. з англ. Київ: К. І. С., 2004. 334 с.
3. **Гончарук П. С.** Провісник дружби і співробітництва народів: До 180-річчя від дня народження кирило-мефодіївця М. І. Гулака. К., 2002. 125 с.
4. **Каппелер А.** Українсько-російські стосунки у XIX ст.: гіпотези і відкриті питання. Другий міжнародний конгрес україністів: доповіді і повідомлення. Історія. Ч. 1. Львів, 1994. С. 209–214.
5. **Кравченко В.** До проблеми українсько-російських культурних взаємин періоду національного відродження (перша половина XIX ст.). Другий міжнародний конгрес україністів. Львів, 1994. С. 131–133.
6. **Лисяк-Рудницький І.** Історичні есе: в 2 т. Київ: Основи, 1994. Т. 1. 554 с.
7. **Марахов Г. И.** Социально-политическая борьба на Украине в 20–40-е годы XIX века. Київ: Вища школа, 1979. 145 с.
8. **Марахов Г. И.** Социально-политическая борьба на Украине в 50–60-е годы XIX века. Київ: Вища школа, 1981. 168 с.
9. **Реснт О. П.** Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.). Київ: Ін-т історії України НАН України, 2003. 340 с.
10. **Розанов В. В.** Религия. Философия. Культура. Москва: Республика, 1992. 383 с.
11. **Сергієнко Г. Я.** Суспільно-політичний рух на Україні після повстання декабристів 1826–1850. Київ: Наукова думка, 1971. 263 с.
12. **Федченко П. М.** Перша половина XIX століття. Матеріали з історії української журналістики. Вип. 1. Київ, 1959. С. 333–334.
13. **Хоскинг Дж.** Россия: народ и империя (1552–1917); пер. с англ. Смоленск: Русич, 2001. 512 с.
14. **Щербак Н. О.** Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX століття). Київ: Ризографіка, 2005. 616 с.

Надійшла до редкол.: 21. 02. 2019

Прорецензовано: 09. 03. 2019

Зарудний Сергій Іванович (1821–1887) – український і російський правознавець, державний діяч Російської імперії

І. С. Міронова

Чорноморський національний університет імені Петра Могили

Висвітлено життєвий шлях відомого державного діяча Російської імперії, українця за походженням, правознавця, діяча селянської і фундатора судової реформ, перекладача, таємного радника Сергія Івановича Зарудного. Досліджено його походження, родовід, державну службу в Міністерстві юстиції, Державній Канцелярії, Державній Раді, на посаді сенатора. Приділено увагу його роботі в комісіях з підготовки селянської та судової реформ, запровадженні суду присяжних та інституту присяжних повірених. Обґрунтовується висновок про те, що своєю діяльністю С. Зарудний заклав демократичні принципи судоустрою і судочинства в Російській імперії

Ключові слова: Сергій Іванович Зарудний; селянська реформа 1861 р.; судова реформа 1864 р.; Судові статути; суд присяжних.

Освещен жизненный путь известного государственного деятеля Российской империи, украинца по происхождению, правоведа, деятеля крестьянской и основателя судебной реформ, переводчика, тайного советника Сергея Ивановича Зарудного. Исследованы его происхождение, родословная, государственная служба в Министерстве юстиции, Государственной Канцелярии, Государственном Совете, на должности сенатора. Уделено внимание его работе в комиссиях по подготовке крестьянской и судебной реформ, внедрении суда присяжных и института присяжных поверенных. Обосновывается вывод о том, что своей деятельностью С. Зарудный заложил демократические принципы судоустройства и судопроизводства в Российской империи.

Ключевые слова: Сергей Иванович Зарудный; крестьянская реформа 1861 г.; судебная реформа 1864 г.; Судебные уставы; суд присяжных.

The article is devoted to the way of life of a famous statesman of the Russian Empire, a Ukrainian of descent, a lawyer, one of the main founders of the court reform and a leader of peasant reforms of the second half of the XIX century, an interpreter, secret counselor Serhiy Ivanovych Zarudnyy. His origin, pedigree, civil service in the Ministry of Justice, in the State Chancellery, in the State Council, as a senator was studied. Attention was paid to his work in the commissions for the preparation of judicial reform, the development of the «Basic Provisions for the Transformation of the Judiciary in Russia» and the Judicial Statutes, which were approved in 1864. His role was proved in the creation of the world justice system, in the introduction of jury and the institute of attorneys in the Russian judicial system, in approving the principles of publicity, immediacy, and adversarial proceedings. Considerable attention is focused on the role of the statesman in the development of reform projects on the elimination of serfdom 1861.

A special place is dedicated to the scientific work of S. Zarudnyy, in particular to his monographs, articles, a collection of materials on judicial reform entitled «The Case

of the Transformation of the Judiciary in Russia», organized in 74 volumes. It was noted that for his juridical and scientific work, contemporaries and biographers of S. Zarudnyy called him «the luminary of our judicial world», «leading figure of judicial reform», «father» and «soul» of the case of concluding judicial charters. The article substantiates the conclusion that S. Zarudnyy laid down the democratic principles of the judicial system and legal proceedings in the Russian Empire with his activities.

Keywords: Serhiy Ivanovych Zarudnyy; peasant reform of 1861; Judicial reform of 1864; Judicial statutes; jury.

У період панування Російської імперії на теренах України, наша держава дала світові десятки імен видатних правознавців і державних діячів, які займали високі посади в державній і правничій ієрархії. Деякі з них, завдяки неабиякому право- і державотворчому доробку, залишили значний слід в історичному розвитку України, Росії, світі в цілому. Вихідці із українських родин, потрапляючи до правлячих кіл Санкт-Петербурга, починали ревно служити імперії. У XIX ст. така ситуація повторювалася з багатьма нашими співвітчизниками. Однак ми маємо розуміти, що деякі постаті були висуванцями своєї епохи, жили і діяли в конкретній історичній обстановці та за певних історичних реалій.

Однією з таких яскравих особистостей, яка залишила свій слід в історії України та Росії, був Сергій Іванович Зарудний – український та російський правознавець, перекладач, таємний радник, один із головних творців судової реформи 1864 р. Його життя – яскравий приклад того, як людина, не маючи «стартового майданчика», зуміла піднятися на державний олімп і увійти до історії. Біографами життя С. Зарудного були відомі російські правознавці А. Коні [6] і Г. Джаншиєв [3]. Радянський науковець М. Коротких [7] і сучасні дослідники В. Кульчицький, І. Бойко, О. Сидорчук [8], В. Рум'янцев [11] висвітлюють його ім'я лише у контексті проведення судової реформи 1864 р., оминаючи питання його важливої участі в роботі зі звільнення селян із кріпосної залежності 1861 р. На основі праць цих дослідників автор статті ставить за мету висвітлити походження, життєвий шлях, державну службу і внесок у дві найважливіші реформи середини XIX ст. відомого правознавця і державного діяча Російської імперії та України С. Зарудного.

Народився Сергій Іванович Зарудний 29 березня 1821 р. у с. Колодязне Куп'янського повіту Харківської губернії (сьогодні Дворічанського району Харківської області) в небагатій українській родині, що походила з давнього козацько-старшинського (згодом – дворянського) роду [5]. Батько Сергія Івановича Іван Андрійович

був поручиком артилерії у відставці, мати – Варвара Михайлівна була донькою полковника Михайла Матвійовича Куликовського і походила зі слобідського козацького старшинського роду молдовського походження Куликовських [9, с. 313]. За родинною легендою, заснування роду Зарудних пов'язувалося із генеральним суддею С. Богдановичем-Зарудним, що служив при гетьмані Б. Хмельницькому, але це не підтверджено документально. Предок Сергія Івановича – Григорій Федорович Зарудний (р. н. невідомий – після 1710 р.) – був миргородським полковим осавулом і суддею. Від його трьох синів беруть початок три гілки роду: від Івана Григоровича, сотника Ізюмського полку, – ізюмська гілка; від Петра Григоровича, військового товариша, – лубенська гілка; від Мусія Григоровича, миргородського полкового сотника, – миргородська гілка.

Сергій Іванович належав до найбільш потужної ізюмської гілки. Його брат – Михайло Іванович (1817 – після 1880 р.) – був дійсним статським радником, головою Катеринославської палати карних справ, членом Харківського окружного суду. Третій з братів – Митрофан Іванович (1834–1883) – юрист, публіцист, державний діяч, завідувач законодавчим виданням Міністерства юстиції Російської імперії, співробітник «Санкт-Петербурзьких ведомостей», автор книг «Общественный быт Англии», «Письма из Англии», «Жизнь и закон». Четвертий із братів – Віктор Іванович (1828–1898) – віце-адмірал, педагог, учений, автор статей з питань морської науки, начальник Чорноморської гідрографічної експедиції [13].

Сергій Іванович був одружений із Зоєю Олександрівною Мясноюю, донькою титулярного радника. Родина мала вісьмох дітей – трьох синів (Олександра, Сергія та Івана) і п'ятьох доньок (Марію, Катерину, Анастасію, Зою і Варвару), які також згодом стали відомими у суспільстві. Так, старший син – Олександр Сергійович (1863–1934) – був відомим юристом, адвокатом, політичним діячем, статським радником, міністром юстиції у Тимчасовому уряді Росії 1917 р. [5]. Іван Сергійович – флотський лейтенант, одружений з Оленою Павлівною Брюлловою. Доньки Сергія Івановича Марія була одружена з Іваном Михайловичем Гревсом, статським радником і професором Імператорського Петербурзького університету, Катерина була художницею, Варвара – одружена з Лисовським [4].

А. Коні характеризував С. Зарудного як «людину праці і великих талантів, що володіла глибокими і животворними юридичними знаннями». Провівши тяжке у матеріальному відношенні дитинство і самостійно проживаючи в Харкові з 14-річного віку, Сергій Іва-

нович мріяв вступити на навчання до Морського корпусу, відчуваючи покликання до морської служби. Але цьому завадили обставини. Закінчивши у 1842 р. Харківський університет і отримавши ступінь кандидата математики, він приїхав до Санкт-Петербурга, щоб поступити на службу в Пулковську обсерваторію астрономом. Але опинився на цивільній службі. За словами А. Коні, «природа і життя різно одарили Зарудного. Перша дала йому гарячу південну кров, влучний «малоросійський» гумор, надзвичайну здатність до роботи, сприйнятливий і вразливий серце та ненаситну жагу діяльності; друге створило на його життєвому шляху ряд контрастів між його особистими властивостями і дійсністю, дала йому познати у широкій мірі іронію долі і в невелику чашу виконаних намірів влила достатню для отруєння щастя краплю» [6, с. 8–9].

Юридична служба С. Зарудного розпочалася в 1843 р. у Департаменті Міністерства юстиції. Скромна посада помічника столоначальника звісно ніколи не дала б можливості стати серйозним правознавцем із математика. Але у цей час граф Д. Блудов, який очолював Друге відділення Власної Його Імператорської Величності Канцелярії, вирішив зайнятися переглядом російського цивільного процесу і звернувся до міністра юстиції графа В. Паніна з проханням надіслати йому відгуки про недоліки російського судочинства від голів цивільних палат і губернських прокурорів. Усі ці відгуки, згідно з посадою, мав приймати і передавати за призначенням С. Зарудний. Зацікавившись судовою системою Російської імперії і побачивши в ній величезні недоліки, він почав самостійно вивчати юриспруденцію. До того ж під час своїх закордонних відряджень, переважно у Францію, С. Зарудний вивчав і судову систему іноземних країн.

За свою наполегливу працю, у 1849 р. Сергія Івановича призначено на посаду юрисконсульта Міністерства юстиції, що відкрило йому шлях до відстоювання думки про проведення судової реформи [6, с. 9]. Таким чином юрист-самоучка, як його називали в правлячих колах, без відповідної освіти зумів зайняти посаду юриста. Але це вважалося нормальним для Російської імперії дореформеного періоду. До недавнього часу в ній не було юристів: перший російський університет – Московський – був відкритий в 1755 р., Санкт-Петербурзький – в 1802 р. Російська юридична література з'явилася лише в другій половині XIX ст. [2, с. 134]. Уже в той час діяльність С. Зарудного характеризується не просто як юриста-практика, але й як юриста-теоретика. Він намагався використати історичний ме-

тод для з'ясування суті законів, окремі казуси прагнув звести до загальних принципів права, у розрізнену практику правозастосування вносив єдність, і, можна сказати, стояв біля витоків російської школи практичної юриспруденції. Невдовзі Сергій Іванович набув такого авторитету, що з ним почали радитися обер-прокурори і сенатори [11, с. 58]. Навіть міністр юстиції граф В. Панін з приводу доповідей С. Зарудного одного разу сказав: «Якби я хоч раз у житті написав таку доповідь, то вважав би, що життя прожив не даремно» [3, с. 309].

Але робота з реформування судової системи у ці роки просувалася вкрай повільно через консервативну позицію В. Паніна, який настійливо підтримував старий судовий лад і вважав навіть вкрай помірні пропозиції Д. Блудова надто сміливими і навіть радикальними [11, с. 58]. Сам же Д. Блудов – освічений юрист – був людиною нерішучою. Він вважав за краще обережно спостерігати за життям, не поспішав з відповідями на його запити і, глибоко розуміючи всю недосконалість судового і законодавчого ладу, називав себе «руїною недобудованого будинку». Тому, навіть і після обуреної резолюції Миколи I в 1847 р. «про непомірну уповільненість» зі справи Баташевих про крадіжку із Московського повітового казначейства мідної монети на 115 тис. крб, що тягнулася 20 років, він вважав за краще «обмежитися у справі оздоровлення цивільного правосуддя лише частковими покращаннями» [6, с. 9].

Це також не було чимось особливим, оскільки правова традиція Росії була скерована, головним чином, на задоволення потреб правлячого класу, відрізнялася відомою уповільненістю, тяганиною в судах, бюрократією, хабарництвом. Урешті, це влаштувало переважну більшість представників правлячих кіл, яким реформа могла перекрити надійні шляхи для їх матеріального збагачення. За словами французького вченого Рене Давида, «створене законодавчим шляхом російське право було не виразом свідомості і традицій народу, як в інших країнах Європи, а довільним створінням самодержавного володаря, привілеєм буржуазії. Вважалося незаперечним, що держава стоїть перед законом, який ототожнювався з її розсудом. Юристи були у більшій мірі слугами царя і держави, ніж служителями права». Рене Давид підкреслював також слабкість юридичних традицій і відчуття права в Російській імперії. Важливими, на його думку, були не юридично-технічна відсталість російського права і той факт, що воно не було повністю кодифіковано, а важливим було народжене відмінністю історичного розвитку різне відношення до

права в Росії та в інших європейських країнах. Писане російське право було чужим народній свідомості. Це було «право міст», створене для торговців і буржуазії [2, с. 133–134].

Після довгого і безплідного протистояння між В. Паніним і Д. Блудовим у 1852 р. при Другому відділенні Канцелярії була утворена комісія для складання проекту цивільного судочинства, і С. Зарудного призначили її діловодом. Незважаючи на скромну посаду, він значно вплинув на роботу комісії і намагався привнести в цивільний процес усі можливі на той час новації й удосконалення.

Величезною допомогою у прагненні С. Зарудного реформувати систему судоустрою і судочинства було його безпосереднє знайомство зі станом справ на місцях як діловода комісії, очоленої князем В. Васильчиковим, заснованої в 1856 р. для розслідування зловживань інтендантств під час Кримської війни. Відвідавши з цією метою міста Миколаїв, Одесу, Сімферополь, Севастополь, Ялту, Херсон, С. Зарудний зміг переконатися в тому, яких величезних розмірів досягло казнокрадство й хабарництво по військовому відомству, та в якому жахливому стані перебували суд і управління за панування адміністративного свавілля та безмовності суспільства. Усе це зміцнювало його рішучість працювати в напрямі реформування судової системи [3, с. 309–310]. Завдяки підтримці державного секретаря В. Буткова у квітні 1857 р. С. Зарудний був призначений на посаду помічника статс-секретаря Державної Ради. В. Бутков, усвідомлюючи невідворотність судової реформи, прагнув оновити склад державної канцелярії молодими, по-новому мислячими кадрами і тому запросив Сергія Івановича як знавця цивільного судочинства, проект якого був складений за його активною участю і вже надійшов на обговорення до Державної Ради. З цього моменту С. Зарудний ще більше наблизився до справи судової реформи, ставши справжнім її рушієм і керівником [11, с. 58–59].

С. Зарудний суттєво вплинув на складання в 1860 р. записки графа Д. Блудова, яка містила ряд внесених ним проектів щодо судового перетворення. Необхідними елементами правильної судової організації були визнані звільнення судів від втручання адміністративних властей і створення адвокатури, про яку раніше не можна було навіть і мріяти. В опрацюванні всіх проектів С. Зарудний, який до того ж побував у 1858 р. у спеціальному юридичному відрядженні за кордоном, прийняв саму діяльну і відчутну участь. У розпал його роботи в 1859 р. він склав одинадцять записок, які стосувалися найважливіших питань майбутнього облаштування судової

частини: затвердження єдиного касаційного суду, введення мирової юстиції, встановлення охоронного судочинства і створення стану присяжних повірених. До того ж, на думку Г. Джаншиєва, терміни «охоронний» і «повірений» були придумані і застосовані у практиці саме С. Зарудним. У цей же час він написав монографію «Об отделении вопросов факта от вопросов права», наукову статтю «Об исследовании системы русских гражданских законов», в яких він розробив і озвучив проекти нової судової реформи. Таким чином, завдяки наполегливій праці С. Зарудного поступово створювався нарис нового судового ладу [6, с. 10].

Однак, головною перешкодою для корінного перетворення судового ладу в Російській імперії і взагалі вступу її в стадію активного розвитку капіталістичних відносин, було кріпосне право. Ця велика реформа мала здійснитися раніше за судову. До розробки цієї реформи був залучений С. Зарудний в якості помічника В. Буткова. Отримавши звання статс-секретаря Департаменту законів, він був призначений членом Комісії губернських і повітових установ. Ця комісія підготувала інститут мирових посередників, який допоміг здійсненню селянської реформи. Членами комісії були М. Стояновський, В. Арцимович, К. Грот і М. Салтиков-Шедрін.

Редакційні комісії з питання ліквідації кріпосного права закінчили свою роботу в 1860 р., але наразилися на жорстоку критику. У правлячих колах і суспільстві загалом циркулювали записки, переважно направлені проти звільнення селян із землею. А. Коні поділив ці записки на три види: іронічні (які підтримували реформу і пропонували всю землю поміщиків віддати селянам); лякливі (у яких з цього приводу говорилося про «народну Немезиду з оголеним мечем»); сентиментальні (пропонували звільняти людей з кріпосної залежності поступово після проведення попереднього досвіду або у вигляді нагороди). Але Олександр II був рішуче налаштований на ліквідацію кріпосного права. 28 січня 1861 р. на загальних зборах Державної Ради він виголосив промову, в якій висловив непохитну волю про закінчення справи, без затягувань і відстрочок, з покращеннями не тільки на словах, але й на справі.

С. Зарудний виступав доповідачем на цьому і на всіх наступних засіданнях Державної Ради. Спочатку більшість її членів висловилися за відтермінування рішення на шість місяців, але в результаті щоденних засідань під головуванням Д. Блудова, утворилася остаточна більшість у 37 голосів, які висловилися за проведення реформи. 16 лютого законодавчу роботу закінчили. 18 лютого державний

секретар В. Бутков повіз до Олександра II «Положення». Наступного дня 19 лютого імператор підписав маніфест про ліквідацію кріпацтва [6, с. 10–11]. За працю у здійсненні селянської реформи С. Зарудний був нагороджений золотою «селянською» медаллю, яку він цінував вище за всі інші нагороди [3, с. 309–310].

Звільненням селян було покладено міцну основу для судової реформи. З цього моменту С. Зарудний отримав, нарешті, можливість здійснити свій план повного судового перетворення, побудованого на раціональних засадах. Тоді в Російській імперії виникла невідкладна потреба в суді – швидкому і справедливому. У зв'язку з цим С. Зарудний знову підняв питання про розгляд проектів щодо перетворення судової частини. Згідно з доповіддю графа Д. Блудова справи судової реформи були передані у ведення Державної канцелярії і в січні 1862 р. до нового голови Державної Ради князя П. Гагаріна. Сергій Іванович отримав від нього дозвіл залучити до робіт юристів-спеціалістів, енергійних людей Буцковського, Плавського, Победоносцева, Ровинського і Стояновського. Завдяки їх злагодженій роботі через три місяці основні положення реформи із докладними поясненнями були підготовлені, представлені Державній Раді і 24 вересня 1862 р. затверджені імператором [6, с. 11].

Підбиваючи підсумок майже двадцятирічного досвіду реалізації судової реформи, у 1885 р. С. Зарудний писав: «Якби в 1861 р. не відбулося звільнення селян із землею, то у жодному разі не були б видані Судові статuti в тому вигляді, в якому вони з'явилися 20 листопада 1864 р. Після 19 лютого вищі сановники усвідомили, що з'явилася невідкладна потреба в суді швидкому і справедливому» [1, с. 8–9]. За словами О. Мойсинович, напередодні затвердження нових Судових статутів у суспільстві не було єдиної думки з таких важливих положень, як мировий суд і суд присяжних. Важливу роль у цій ситуації зіграла позиція видатних юристів С. Зарудного, Д. Ровинського, В. Буткова, М. Буцковського. Їх внесок полягає в тому, що вони зуміли прислухатися до побажань освіченого суспільства, яке задовго до початку створення серйозних проектів, говорило про необхідність розподілу властей, гласності, безстановості, суді присяжних, мировому суді тощо [10, с. 13].

Головними нововведеннями судової реформи були такі: повне відділення судової влади від законодавчої і виконавчої, незмінюваність суддів, самостійність адвокатури, рішення кримінальних справ, у тому числі й політичних, судом присяжних. Жваві дискусії в суспільстві викликали питання про заснування суду присяжних.

Проти такої форми суду рішуче виступав граф Д. Блудов, посиляючись у своїх доповідях на правову невідповідність простої людини, яка не може відрізнити закон від наказу начальства, правосуддя – від помилювань і злочинця – від нещасного. Таким чином, як стверджував Д. Блудов і його прихильники, суд присяжних – одна із ланок державних установ західного зразка, який не має нічого спільного із самодержавним ладом Росії і тому несе в собі небезпеку не тільки для правильного відправлення правосуддя, але й для доцільного влаштування всього державного організму, побудованого на строго монархічних началах.

Проти позиції Д. Блудова рішуче виступив С. Зарудний, який у двох своїх працях «Общие соображения о составе суда уголовного» та «О специальных присяжных для особого рода дел в Англии, Франции и Италии» довів, що для відповідності дій карного суду цілям справедливості він повинен мати два склади – постійний (коронні судді) і змінний (обрані зі всіх станів суспільства на короткий термін). Тим самим С. Зарудний вказував, що правосуддя в широкому сенсі вимагало не тільки твердості і непохитності у рішеннях, але й глибоких знань усіх дрібниць звичайного життя, і в такому суді немає нічого противного началам монархічного правління. Як далі зазначав С. Зарудний, суд присяжних та інші найважливіші інститути судового права, як, наприклад, гласність, відділення суду від адміністрації, хоча і мають безсумнівний політичний характер, але вони обмежують свавілля адміністрації і цілком сумісні з монархічною формою правління в державі, де поважають закон. Ці докази знайшли підтримку у членів Державної Ради і суд присяжних, таким чином, був закладений у фундамент Судових постанов [6, с. 11–12; 11, с. 61–62].

«Основні положення», опубліковані для загальних відомостей на основі доказів С. Зарудного, викликали серйозну дискусію серед юристів-практиків з усіх кінців Російської імперії, і лягли в основу роботи новоствореної комісії під головуванням В. Буткова, яка складалася з трьох відділень і 27 членів. Головою відділення цивільного судочинства комісії призначено С. Зарудного, відділення карного судочинства – М. Буцковського, відділення судоустрою – Плавського. Хоча Сергій Іванович офіційно завідував лише одним відділенням комісії, але його залучали й до участі в роботі інших відділень. Усі три відділення проводили загальні збори, яких за час існування комісії було 21, а засідань відділення С. Зарудного – 91. Він також мав звітувати про роботу комісії на засіданнях Державної Ради.

Під час роботи над судовими статутами С. Зарудний долучав до неї не тільки найкращих юристів і суддів, але й професорів університетів і поліцейських зі всіх кінців Російської імперії. Було опубліковано багато матеріалів і проектів по всіх судових частинах, роботи обговорювалися у приватних комісіях і нарадах, що, в результаті, дало бажані результати. За одинадцять місяців роботи комісії були створені Судові статuti, які представляли за своєю формою і змістом одну з найкращих законодавчих робіт ХІХ ст. 20 листопада 1864 р. Статuti були Височайше затверджені і оприлюднені в Указі, який сповіщав «про дарування руській землі суду швидкого, правового, милостивого і рівного для всіх» [6, с. 12–13].

Судові статuti докорінно змінили судоустрій, процесуальне та частково матеріальне право Російської імперії. Уперше була введена адвокатура, реорганізована прокуратура, засновано незалежне від прокуратури і поліції слідство. У праві затверджувалися принципи змагальності, гласності, усності, інші прогресивні норми. Але вінцем судової реформи був суд присяжних, це визначали як друзі, так і недруги судової реформи. Із його введенням з російської дійсності зникли такі негативні явища, які в дореформених судах здавалися непереможними: хабарництво, недовіра до суду з боку населення, залежність суду від адміністрації. Але у практиці діяльності нового інституту виявилися й недоліки, які усувалися поточним законодавством. Зміни в правовому регулюванні диктувалися ще й наступом реакційної російської бюрократії на «суд толпы, противный государственному строю России». Найнезначніші помилки ставали приводом шаленого цькування цього суду, обмеження його самостійності [12, с. 350].

22 листопада державний секретар В. Бутков, даруючи С. Зарудному перший надрукований примірник Судових статутів, зробив на ньому такий надпис: «Цей примірник вручається Сергію Івановичу Зарудному, як особі, якій нова судова реформа в Росії більше за інші зобов'язана своїм існуванням. Він займався цією справою з часів вступу до Державної Ради перших проектів Другого відділення і вів всю справу до її кінця. Він брав участь в роботах зі складання основних положень, керував роботами зі Статуту цивільного судочинства, діяльно займався при обговоренні всіх інших проектів. При таких його трудах, метою яких було одне – шире бажання здійснити цю реформу, настільки необхідну для користі Росії, – звісно, перший надрукований примірник по праву повинен належати Сергію Івановичу» [6, с. 13].

У 1864 р. С. Зарудний посів посаду статс-секретаря Державної Ради і увійшов до складу утвореної при Державній канцелярії нової комісії для розробки правил про введення в дію Судових статутів. Більшість членів схилилося до думки Міністерства юстиції, яке пропонувало відкривати нові судові установи не відразу повсюдно, а поступово. С. Зарудний разом з М. Буцковським і О. Квістом, побоюючись швидкого охолодження уряду до реформ, наполягав на одночасному введенні Статутів у всіх губерніях з поступовим посиленням складу судів [3, с. 311].

Після запровадження Судових статутів Сергій Іванович хотів закріпити всю зроблену ним справу, у зв'язку з чим уклав три збірки матеріалів судових перетворень у 74 томах кожне. Ці збірки представляють цінну історико-юридичну пам'ятку, до якої увійшли вісім записок С. Зарудного з різних питань судочинства і три перекладених ним збірки іноземних процесуальних законів [6, с. 13]. Крім того, у 1866 р. він видав працю «Судебные уставы, с рассуждениями, на коих они основаны». Це видання відразу стало настільною книгою для судових діячів. Про успіх цього видання можна судити по тому, що менше ніж за рік воно розійшлося у кількості 6 тис. примірників [3, с. 311].

Незабаром після введення в дію Судових статутів настали, внаслідок наступу реакції, несприятливі часи як для нового суду, так і для головного його реформатора С. Зарудного через заміну Д. Зам'ятіна на посту міністра юстиції К. Паленом, що відносився вороже до основ Судових статутів. С. Зарудний як вірний страж «основних положень» судової реформи надавав можливу опозицію реакційним намірам нового міністра як статс-секретар департаменту законів. Завдяки авторитету, яким він користувався у членів Державної Ради, його пропозиції сприймалися позитивно, а це ще більше посилювало його репутацію як «ліберала», яку він мав нарівні з іншими переконаними захисниками судової реформи.

1 січня 1869 р. С. Зарудний зусиллями реакції був відсторонений від законодавчих робіт і призначений сенатором, але не в касаційний департамент, а в один зі старих департаментів – межовий [11, с. 63]. Звільнення його із Державної Ради викликало співчуття серед багатьох її членів. Так, князь П. Гагарін сказав йому на прощання: «Ви більше за інших працювали над знищенням старого Сенату – і потрапили в його руїни!». До кінця свого життя головний автор Судових статутів так і не був переведений у касаційні департаменти, в утворенні яких він відіграв важливу роль. Це його дуже засму-

чувало, він навіть хотів піти у відставку, але родинні справи не дали йому цього зробити [3, с. 311–312].

Свято вірячи у свою добру справу, Сергій Іванович кожного року 20 листопада у день видання Судових статутів збирав у себе вдома друзів і святкував його. Але роки йшли, змінювалися погляди, контрреформатори виступали за зміну основних положень судової реформи. Але С. Зарудний не здавався, відстоював свої думки, виступав проти формалізму у судових справах, нескінченної тяганини у судах тощо. Усі думки з приводу нового судоустрою і судочинства Сергій Іванович описував у своїх наукових працях. Так, у 1869 р. він видав працю під назвою «Гражданское Уложение Итальянского королевства и Русские Гражданские законы», у 1870 р. – роботу «О торговых законах Италии и России», у 1873 р. написав доповідь для Московського юридичного товариства про необхідність повного видання цивільних законів 1857 р. і про узгодження їх з наступними узаконеннями, що було виконано тільки в 1888 р.

Не можна не згадати й про літературний талант С. Зарудного. Знаючи досконало італійську мову, він видав переклад обраних віршів Лермонтова, Майкова, Кольцова, Жемчужникова, переклав на італійську мову вірш О. Пушкіна «Безумных лет угасшее веселье». Найкращими роботами С. Зарудного цього періоду стали переклади творів Беккарії «О преступлениях и наказаниях» і «Божественная комедия» Данте Аліґ'єрі, переклад якої був останньою його працею [6, с. 14–15].

У 1869 р. юридичний факультет Харківського університету заснував щорічну премію С. Зарудного за кращі наукові праці в галузі юриспруденції, у 1884 р. – в галузі кримінального права [5]. У 1886 р. С. Зарудний був обраний почесним членом Харківського університету, Московського юридичного товариства, а також почесним мировим суддею Куп'янського повіту Харківської губернії, де знаходився його родовий маєток. У літній час він відвідував засідання куп'янського мирового з'їзду. Але з цим званням у нього були пов'язані негативні спогади. 6 червня 1886 р. Сенат розіслав циркуляр мировим з'їздам, в якому, посилаючись на випадки непроведення деякими з них зборів упродовж року, вимагав у суддів щомісячних звітів. Проти цього рішення виступив С. Зарудний (один із 6 тис. мирових суддів) і призупинив у куп'янському мировому з'їзді виконання указу з подальшим донесенням про це у Сенат. Але його подання було зустрінуте дуже суворо, і з'їзду у повному його складі

оголошено від Сенату дисциплінарне зауваження. Це дуже важко подіяло на С. Зарудного, який виявився невірним винуватцем кари, яка його спіткала, людей, які довірилися його авторитету, товаришів. А потім він захворів. Наприкінці 1887 р. його повезли на лікування до Ніцци, до якої він так і не доїхав, померши 18 грудня у вагоні потяга за декілька верст до неї. Похований у м. Ніцца у Франції [3, с. 311–312; 6, с. 14–15].

Отже, Сергій Іванович Зарудний – один із небагатьох вихідців із України, що досягли високого визнання серед вищих ешелонів влади в Російській імперії завдяки праці та наполегливості, чесному служінню високим ідеалам. Розпочавши кар'єру зі скромної посади помічника столоначальника, С. Зарудний став відомим правознавцем, тасмним радником, одним із головних творців селянської і судової реформ. Головними його досягненнями на правовій ниві стали запровадження у російській судоустрій суду присяжних та інституту присяжних повірених, утвердженню принципів гласності, безпосередності, змагальності судового процесу. Сучасники С. Зарудного називали його «світилом судового світу», «корифеєм судової реформи», «батьком» і «душею» справи укладення Судових статутів. Рід Зарудних внесений до родовідних книг Полтавської і Харківської губерній.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Берендтс Э. Н.** Связь судебной реформы с другими реформами императора Александра II и влияние ее на государственный и общественный быт России. Петроград : Сенатская типография, 1915. 202 с.
2. **Давид Р., Жоффре-Спинози К.** Основные правовые системы современности; пер. с фр. В. А. Туманова. Москва: Междунар. отношения, 2009. 456 с.
3. **Джаншиев Г. А.** Зарудный Сергей Иванович. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. Т. XII. Жилье–Земпах. Санкт-Петербург: Типо-Литография, И. А. Ефрона, 1894. С. 309–312.
4. **Зарудний Сергій Іванович.** URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Зарудний_Сергій_Іванович (дата звернення: 13. 02. 2019).
5. **Касяненко Ю. Я.** Зарудний Сергій Іванович. Персоналітична енциклопедія права. URL: <http://bihun.in.ua/jusfame/personalistichna-enciklopedija-prava/z/> (дата звернення: 11. 02. 2019).
6. **Кони А. Ф.** Сергей Иванович Зарудный. Главные деятели и предшественники судебной реформы / Под ред. К. К. Арсеньева. Санкт-Петербург: Изд-во Брокгауз и Ефрон, 1904. С. 8–15.
7. **Коротких М. Г.** Деятели судебной реформы в России С. И. Зарудный (1821–1887). Правоведение. 1986. № 6. С. 84–89.

8. **Кульчицький В., Бойко І., Сидорчук О.** Фундатор судової реформи у царській Росії С. І. Зарудний та суд присяжних. *Право України: Юридичний журнал*, 2004. № 8. С. 114–117.
9. **Модзалевский В. Л.** Малороссийский Родословник. Том II. Е–К. Київ: Тип-фія Т–ва Г. Л. Фронцкевич и Ко, 1910. 720 с.
10. **Мойсинович А. М.** Судебная реформа 1864 г. в оценках современников и исследователей второй половины XIX – начала XX вв.: автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02; 07.00.09. Ярославль, 2006. 25 с.
11. **Рум'янцев В. О.** Сергій Іванович Зарудний і судова реформа 1864 року. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2016. № 1. С. 57–65.
12. **Скуратович І. М.** Значення підготовчого етапу у прийнятті судової реформи 1864 р. *Форум права*. 2014. № 3. С. 346–351.
13. **Томазов В. В.** Зарудні. Український Генеалогічний Форум. URL: <https://ukrgenealogy.com.ua/viewtopic.php?f=27&t=3389> (дата звернення: 09. 02. 2019).

Надійшла до редкол.: 14. 02. 2019

Прорецензовано: 03. 03. 2019

УДК 94 (477.7)«1906/1913»

DOI: 10.33287/1195

Конфлікти в середовищі російської політичної еміграції в Швейцарії 1870 р.

Ю. І. Коломоєць

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Проаналізовано конфлікти у середовищі російської еміграції в Швейцарії після смерті Герцена; висвітлено причини розбіжностей та їх роль у послабленні опору царському режиму.

Ключові слова: Швейцарія; еміграція; М. Бакунін; С. Нечаєв; М. Утін.

Проанализированы конфликты в среде российской эмиграции после смерти Герцена; освещены причины разногласий и их роль в ослаблении сопротивления царскому режиму.

Ключевые слова: Швейцария; эмиграция; М. Бакунин; С. Нечаев; М. Утин.

Russian political emigration from the beginning of its birth in the first half of the nineteenth century was constantly in search of forms and methods of struggle with royal power in the homeland. Detachment from Russia, the feeling of isolation that was inherent in emigration to the early twentieth century, were an important factor in the ongoing conflicts that took place in its environment. We note the conflicts between the «old» and the «young» emigration in the late 1860's,

between the Marxists and the populists of the 1880's, between the revolutionary Marxists and the «economists» at the end of the 1890's. All of these, as a rule, were due to excessive the ambitions of some leaders, the attempt to become the «rulers of ideas» for revolutionary youth, due to significant financial problems. In the list of these and similar conflicts there are events of 1870, when in the environment of political emigration there are two serious confrontations between the leader of anarchists M. Bakunin on the one hand and S. Nechaev or «Russian section of the First International» - on the other. These conflicts significantly influenced the situation in emigration, disorganized it, weakened the ability to fight the tsarist regime. They were accompanied by sharp accusations, searches for compromising materials, attempts to get support from leaders of the world revolutionary movement. The ambitions of young revolutionaries such as S. Nechaev or M. Utin were also connected with the attempt to take the main place among the emigrants, moving to the background of former leaders M. Bakunin, M. Ogarev, P. Lavrov. All this led to split in emigrant colonies, which consisted mainly of student youth. Violent discussions, accusations, boycotts became a hallmark of emigrant life. Basically, all these events took place in Switzerland, which at that time already became the center of not only Russian, but also international political emigration. Conflicts were directed at the political annihilation of the opponents, which subsequently resulted in the arrest and extradition to the Russian government of S. Nechaev in 1872, the cessation of the activities of the Russian Section of the First International and the return of M. Utin to Russia and the cessation of revolutionary activity in general. The positive side of these conflicts was the rallying of emigrants around their leaders, better information on the state of affairs in their environment, the development of new forms and methods of interaction and the strengthening of the role of revolutionaries from Russia itself.

Keywords: Switzerland; emigration; M. Bakunin; S. Nechaev; M. Utin.

Питання, пов'язані з діяльністю політичної еміграції, завжди були у колі уваги як вітчизняних, так і закордонних істориків. Актуальність дослідження еміграційних питань була пов'язана з тими наслідками, до яких привела діяльність російської еміграції на початку ХХ ст., а саме: активне сприяння розвитку революційного руху, значний внесок у підготовку революцій 1905–1907 та 1917 рр., що врешті-решт закінчилися приходом до влади радикального крила російської соціал-демократії в особі більшовицької партії. Слід зазначити, що накопичення сил і досвіду в еміграції відбувалося протягом десятиліть і таким чином дуже багато питань та проблем підлягали безумовному вивченню. Темою цієї статті є аналіз одного з яскравих епізодів в історії російської політичної еміграції, який отримав неоднозначні оцінки з боку дослідників. Нехтуючи важливим принципом об'єктивності, вітчизняні історики намагалися зайняти позицію прихильників одного або іншого табору. Лише в 1930-х рр. у повній мірі склалася точка зору щодо конфліктів почат-

ку 1870-х рр., коли була проголошена правильною лише «Російська секція Першого Інтернаціоналу», а всі інші організації визнані малозначущими та шкідливими. В наш час переважна більшість дослідників схиляється до підтримки позиції лідера анархізму М. Бакуніна, засуджуючи терористичні устремління його опонента С. Нечаєва.

Отже, ситуація, що склалася в російській політичній еміграції на 1870 р., відзначалася певною невизначеністю в подальшій роботі, оскільки в цей час помер провідний емігрантський діяч О. Герцен, з ім'ям якого були пов'язані основні здобутки революціонерів у вигнанні у попередній період. Цю ситуацію досить яскраво змалював російський мандрівник і громадський діяч М. Венюков, який у своїх спогадах підкреслював, що спостерігалось «виродження старої, дворянської еміграції, та заміна її семінарською... Я незадовго перед тим прочитав том посмертних статей О. Герцена з негативними відгуками про бурсацьку еміграцію і тепер переконався, що покійник був повністю правий» [3, с. 140]. В середовищі еміграції існувала навіть певна розгубленість щодо подальшої її долі. Це, перед усім, було пов'язано з матеріальними проблемами, оскільки зі смертю О. Герцена могло повністю припинитися фінансування видавничої справи російської еміграції. Це питання тимчасово вирішилося лише після переводу М. Огарьовим з Парижа до Швейцарії всього емігрантського фонду [6, с. 3], а також наданням фінансової допомоги з боку деяких російських меценатів, як то Сапожніков, Воронін та ін. [6, с. 10]. У такі переломні часи дуже часто з'являються якісь особи, що претендують на особливу роль, всіляко відтіняючи свої заслуги і даючи можливі орієнтири для подальшого розвитку боротьби.

Втрата певних орієнтирів для іммігрантів відбувалася ще за рахунок прибуття в 1870 р. значної кількості нових іммігрантів, які вже сповідували іншу, ніж їх попередники, ідеологію. Ця ідеологія часто була не зовсім зрозумілою ветеранам еміграції, що призводило до багатьох терть та конфліктів. Про це повідомляв і жандармський генерал М. Голіцин, який підкреслював, що «нові емігранти продовжували прибувати до Швейцарії, спочатку, зрозуміло, під псевдонімами – російськими та іноземними. Новоприбулі направлялися більш за все в Цюріх; з'явилася велика кількість молоді, що вступала до університету та політехнікуму, деякі лише про людське око, щоб приховати пряму участь у «російській революційній справі» [6, с. 10]. Слід також зазначити, що додатковим

фактором, який впливав на вибір країни для еміграції для студентів була вартість освіти. Н. О. Огарьова зазначала з цього приводу, що «у Цюріху жахливо дешева і добра освіта» [1, с. 75]. Важливою причиною напливу емігрантів до Швейцарії стала франко-пруська війна, яка унеможлиблювала їм плідну роботу у воюючих країнах. Набагато простіше справа виявлялася в альпійській республіці. Як зазначав письменник Ф. Буслаєв «в Швейцарії ми пережили і відчувли всі грізні моменти франко-германської війни [2, с. 371].

Найбільш знаковою фігурою з новоприбулих став С. Нечаєв, організатор і лідер російської групи «Народна розправа», який втік з Росії після вбивства студента Іванова. Цікаву оцінку його постаті надала революціонерка та емігрантка В. Александровська, яка у своїй заяві від 31 березня 1870 р. вказувала, що «особистість Нечаєва за моїм уважним, хоча й короткочасним спостереженням, має наступні якості. Він сміливий та гострий на розум, але не завжди обережний, сміливий же до нахабства. Деспот дуже однобічний. Хитрий та підозріливий, але неглибокий та однобічно легковірний. Непохитної волі, але з неправильним судженням. Дієвий до виснаження» [13, с. 140].

І ось саме така особа прибула до Швейцарії з метою продовжити свою революційну діяльність. З нашої точки зору С. Нечаєв був також дуже марнославним, бажаючи стати керівником не тільки російської еміграції, але й всього революційного руху. Про це свідчить прокламація «Початок революції», авторство якої приписується С. Нечаєву, що була знайдена в Петербурзі на початку 1870 р. У ній підкреслювалося, що «ми розриваємо зв'язок з політичними емігрантами, які не бажають повертатися на батьківщину для участі в боротьбі. Виключення – для тих емігрантів, які вже заявили про себе в якості робітників європейської революції [9, с. 295]. Фактично подібна заява була продовженням певної традиції в російському революційному русі, яку започаткував П. Заїчневський та організація «Молода Росія» на початку 1860-х рр. Негативне ставлення до еміграції полягало у тому, що, на думку П. Заїчневського, діячі, що знаходяться в еміграції, перестають розуміти особливості революційного руху в Росії.

Також свідченням марнославства С. Нечаєва ми вважаємо його лист до німецької газети, в якому він підкреслював, що «арешти й видачі російських емігрантів вказують на в деякій мірі взаємне «заплющування очей» в урядів всіх націй, наляканих наблизненням народного суду» [12, с. 209]. Цікавим, на нашу думку, є висновок емігранта М. Сажина, який у своїх спогадах підкреслював, що за

висловом М. Бакуніна Нечаєв «це людина несповна розуму, яка отожднювала себе з революцією» [17, с. 17]. На завершення портрету С. Нечаєва слід наголосити на тому, що, знаходячись на початку 1880-х рр. у російській в'язниці, він відмовився від допомоги народовольців у звільненні, оскільки вважав, що вони повинні були зосередитися на вбивстві царя Олександра II.

Необхідно також звернути увагу на те, що, прибувши до Швейцарії, С. Нечаєву швидко вдалося підкорити своєму впливу М. Огарьова, змусивши останнього передати всі наявні гроші на продовження видавництва «Колокола», який повинен був виходити за редакцією самого С. Нечаєва. При цьому за свідченням жандармського генерала С. Татищева М. Огарьов «повністю підпав під вплив Нечаєва, поквапившись віддати йому 20 тисяч франків» [21, с. 245]. Слід цілком погодитися з думкою дослідниці Н. Пірумової про те, що зміст нового «Колокола», на відміну від часів видавництва його О. Герценом, являв собою «еклектичну суміш різних політичних напрямів», що викликало перші публічні заперечення М. Бакуніна [14, с. 76]. Усього вийшло 6 номерів журналу, після чого він остаточно припинив існування, оскільки катастрофічно не вистачало співробітників та передплатників.

З іншого боку С. Нечаєву дуже хотілося підкорити лідера міжнародного анархізму М. Бакуніна, оскільки останній користувався величезною популярністю не лише в середовищі російської еміграції, але й у європейському революційному русі. З точки зору історика Б. Глінського, «вплив Бакуніна на російську еміграцію полягав не тільки у особистому прикладі активної революційної діяльності, яка гіпнотизувала оточуючих, засліплювала та загвинчувала нерви, скільки у тім писанні, яке в великій кількості виходило з-під його пера» [5, с. 377]. Спочатку С. Нечаєву вдалося заручитися підтримкою М. Бакуніна, якому він багато розповідав про перспективи розвитку революційного руху в Росії.

Важливим видається питання, чому М. Бакунін вирішив спочатку зробити ставку на С. Нечаєва? Для розуміння цього необхідно звернутися до його характеристики як особи. Перш за все він доводив емігрантам, що саме за ним стоїть весь революційний рух на батьківщині, за ним майбутнє революції. Сам лідер анархізму, відірваний вже десятиліття від подій на батьківщині, спочатку не міг, звичайно, об'єктивно оцінити заяви фанатика-авантюриста. Зрештою великою хворобою політичної еміграції, а саме її вождів, була ізольованість від того, що відбувалося на батьківщині, що не

раз грало злий жарт із ними: з Герценом та Огарьовим, Бакуніним і Лавровим, Плехановим і Леніним.

Перелом у ситуації, пов'язаної з лідерством С. Нечаєва, відбувся у зв'язку з приїздом до Женеві відомого російського революціонера Г. Лопатіна, який розкрив справжню роль С. Нечаєва в революційному русі [10, с. 10]. Саме Г. Лопатін викрив ті містифікації, які намагався запровадити Нечаєв. Не можна не погодитися з висновком визначного історика С. Тарле, який підкреслював, що розрив між Бакуніним та Нечаєвим відбувся в середині літа 1870 р., «після того, як відкрили мало-помалу, що Нечаєв для забезпечення за собою диктатури вдавався до всілякого роду езуйтських маневрів, до брехні, крадіжки документів та ін.» [20, с. 311]. Цікавим, з нашої точки зору, є також лист емігранта-видавця М. Елпідіна П. Лаврову в серпні 1870 р., в якому є аналіз подій, що відбувалися в середовищі російської еміграції в Швейцарії. «Розрізненість її [еміграції. – Ю. К.], – зазначав М. Елпідін, – витікає часто з різноманітних поглядів на пропаганду і застосування революційних принципів на практиці, частково ж тому, що любов говорити й писати всіляку нісенітницю призвела деяких до непослідовності, а інших змусило дивитися на цих говорунів і письменників з іронічної точки зору» [8, арк. 9]. Звичайно, що розчарування лідера анархізму негідною поведінкою Нечаєва було дуже великим.

У підсумку М. Бакунін повністю розірвав стосунки з С. Нечаєвим. При цьому в листі до емігранта Мрочковського у серпні 1870 р. він надав Нечаєву таку характеристику. Бакунін підкреслював, що «після розгрому [організацій в Росії. – Ю. К.] залишилися тільки Нечаєв та Серебренніков та ще 2 других особи за кордоном. Невдачі в Росії довели Нечаєва до божевілля. Він почав робити дурницю за дурницею..., зв'язок з Нечаєвим став неможливим, він зрадив всілякій солідарності» [15, с. 298]. Про свій розрив з Нечаєвим М. Бакунін повідомив не тільки емігрантів у Швейцарії, але й за її межами. Так, 15 липня 1870 р. в листі П. Лаврову він підкреслив, що «всі наші стосунки з Нечаєвим остаточно розірвані, так що він більше не буде мати ні безпосереднього, ні опосередкованого зв'язку з якими-то не було з наших заходів» [4, с. 29]. Наслідком розриву М. Бакуніна з С. Нечаєвим стала ізоляція останнього в середовищі російської колонії в Женеві та Цюриху. За свідченням відомого революціонера-анархіста М. Сажина переважна більшість російських студентів «гостро негативно ставилась до «нечаєвщини» й у кожній

нової молодій людині зразу ж намагалися визначити її погляди, її ставлення до неї» [18, с. 29]. Зрештою негативне ставлення до С. Нечаєва стало настільки сильним, що він був змушений залишити Швейцарію і переїхати до Лондона.

Іншим виміром тогочасних конфліктів була боротьба за визнання представництва в Міжнародному товаристві робітників (Першому Інтернаціоналі), на яке претендувало декілька емігрантських груп. Свій відбиток на ці процеси накладали непрості стосунки між К. Марксом та М. Бакуніним. Треба зазначити, що в Женеві було створено «Російську секцію Першого Інтернаціоналу», яку очолив М. Утін. Представники цієї організації дбали про безумовну підтримку позицій К. Маркса, намагаючись не допустити до своїх лав прихильників М. Бакуніна. Більше того, за свідченням самого М. Бакуніна, К. Маркс доручив саме М. Утіну зібрати проти лідера анархізму компрометуючі факти. «Саме з цього часу, – як зазначав М. Бакунін, – почали плести відому брехню» [12, с. 209]. Характерним свідченням позиції М. Утіна та його прихильників є лист до К. Маркса у липні 1870 р. У цьому листі підкреслювалося, що «ми повинні бути насторожі, ведучи боротьбу подвійного роду із табором хазяїв та із табором «Solidarite» [організація, до якої входили анархісти, у тому числі й М. Бакунін. – Ю. К.]. Партія «Solidarite» не зупиняється ні перед чим, щоб виконати поставлене перед собою завдання: будь-якою ціною добитися розриву між секціями» [11, с. 172–173].

З іншого боку, секція відмовилася підтримувати і протести на захист С. Нечаєва, які відбулися у Лозанні та Цюріху в березні 1870 р. у зв'язку з намаганням швейцарського уряду заарештувати його [6, с. 9–10]. У підсумку група М. Утіна опинилася в певній ізоляції в середовищі російської емігрантської колонії в Швейцарії, оскільки молодь, що підтримувала М. Бакуніна, переважала [17, с. 12]. Водночас можна посперечатися з радянським дослідником С. Рубановим, який надмірно пафосно подавав роль М. Утіна в російському революційному русі [16, с. 20] або В. Самедовим, який надавав «Російській секції» певну роль «у пропаганді серед передових людей ідей марксизму» [19, с. 150]. У підсумку боротьба прихильників М. Бакуніна і К. Маркса призвела до ситуації, яку добре визначив емігрант В. Озеров у листі до П. Лаврова в серпні 1870 р., де зазначав, що головним в емігрантському житті в Женеві є «суперечки та інтриги» [7, арк. 2]. Більше того вищезгадана «Російська секція Першого Інтернаціоналу» припинила своє існування після розпуску Першого Інтернаціоналу у 1872 р. і більше не відновлюва-

лася в якості організації, а сам М. Утін повернувся до Росії і відійшов від революційної діяльності.

Отже, конфлікти початку 1870-х рр. існували як у вимірах боротьби ідеологій, так і в середині споріднених течій. Ці конфлікти відбувалися з особливим розголосом, проведенням усіляких зібрань, організації кампаній бойкоту та ін. Відірвані від Росії, малочисельні, залишені без реальної справи емігранти були змушені зосереджуватися на тих проблемах, які їм здавалися надто важливими, але, на практиці, нічого не значущими для російського революційного руху. Вихід з подібного становища, яке тривало десятиліттями, міг бути лише у формуванні сталих зв'язків із рухом на батьківщині, виконанні конкретних завдань, отриманих від цього руху. Такі можливості іноді виникали, як наприклад, на початку 1870-х рр. у зв'язку з великим впливом російських студентів у закордонні університети; на початку 1900-х рр., коли соціал-демократи та соціалісти-революціонери за кордоном зробили дуже багато для підготовки революції 1905–1907 рр. Але кожного разу після періоду піднесення наступали часи ізоляції еміграції від Росії й тоді революціонери за кордоном знову поверталися до своїх, часто не зовсім значущих проблем.

І все ж значення подій 1870 р. полягало в тому, що конфлікти дали можливість посилити згуртованість окремих груп іммігрантів, дозволили краще зрозуміти питання, які були актуальними для них у той чи інший момент. Негативною ж стороною конфліктів стало відволікання уваги від дійсних, нагальних проблем російського революційного руху. У цьому сенсі варто звернути увагу на те, що революціонерам, які діяли безпосередньо в Росії, було цілком байдуже до тих проблем, які хвилювали емігрантів. Лише активна участь колишніх емігрантів у «ходінні в народ» у середині 1870-х рр. змогло покращити ставлення російського революційного руху до еміграції.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Архив Н.А. и Н. П.Огаревых. Москва; Ленинград: Госиздат, 1930. 333 с.
2. **Буслаев Ф. И.** Мои воспоминания. Москва: Издание В. Г. Фон-Бооля, Тип. Г. Лисснера и А. Гешеля, 1897. 387 с.
3. [**Венюков М.И.**] Из воспоминаний М. И. Венюкова. Амстердам: Тип. А. Райфа в Париже, 1896. Кн.2. 1867–1876. 285 с.
4. «Вперед!». 1873–1877. Материалы из архива Валериана Николаевича Смирнова. Dordrecht-Holland: D. Reidel Publishing Company, [1970]. Т. 1. Очерк истории «Вперед». 403 с.

5. **Глинский Б. Б.** Революционный период русской истории (1861–1881 гг.). Исторические очерки. Санкт-Петербург: Издание Т-ва А. С. Суворина. «Новое Время», 1913. Ч. I. 528 с.
6. [**Голицын Н.Н.**] История социально-революционного движения в России. 1861–1881. Глава десятая. Санкт-Петербург: Типография МВД, 1887. 189 с.
7. Государственный архив Российской Федерации (далі – ГАРФ). Ф. 1762. Оп. 4. Спр. 336.
8. ГАРФ. Ф. 1762. Оп. 4. Спр. 504.
9. Летопись жизни и творчества А. И. Герцена. 1868–1870. Москва: Наука, 1990. 486 с.
10. Герман Александрович Лопатин: Автобиография. Показания и письма. Петроград: Госиздат, 1922. 220 с.
11. **К. Маркс, Ф.** Энгельс и революционная Россия. Москва: Политиздат, 1967. 809 с.
12. Материалы для биографии М.Бакунина. Бакунин в Первом Интернационале. Москва; Ленинград: Госиздат, 1928. Т. 3. 602 с.
13. Нечаев и нечаевцы: Сборник материалов. Москва; Ленинград: Госоцэкгиз, 1931. 202 с.
14. **Пирумова Н. А.** Конфликт М. А. Бакунина и С. Г. Нечаева в освещении зарубежной историографии. История СССР в современной западной немарксистской историографии. Критический анализ. Москва: Наука, 1990. С.72–82.
15. Письма М. А. Бакунина к А. И. Герцену и Н. П. Огареву. Женева: Украинская типография, 1895. 528 с.
16. **Рубанов С. А.** Я – Николай Петрович. Москва: Политиздат, 1990. 287 с.
17. **Сажин М. П.** Воспоминания о М. А. Бакунине. Москва: Изд-во Всесоюзного общества политкаторжан и ссыльнопоселенцев, 1926. 31 с.
18. **Сажин М. П.** Русские в Цюрихе (1870–1873 гг.). Катгорга и ссылка. 1932. № 10 (95). С. 25–78.
19. **Самедов В. Ю.** Распространение марксизма-ленинизма в Азербайджане. Баку: Госиздат Азербайджана, 1962. Т. 1. 763 с.
20. **Тарле Е.** Рецензия на книгу «L'Internationaleet Souvenirs (1864–1878). ParJames Guillaume». Былое. 1907. С. 310–313.
21. [**Татищев С. С.**] Революционное движение в России. 1861–1871 гг. Записка, составленная по Департаменту Полиции. Б. м., б. г. 310 с.

Надійшла до редкол.: 12. 02. 2019

Прорецензовано: 05. 03. 2019

Суспільно-політична діяльність О. О. Бобринського в останній чверті XIX ст.

І. С. Карпань

Дніпровська академія неперервної освіти

Н. С. Чернікова

Дніпровський державний аграрно-економічний університет

Розглянуто проблеми суспільно-політичного становища помісного дворянства пореформеного періоду в царській Росії (70–90-ті рр. XIX ст.) крізь призму діяльності графа О. О. Бобринського на посаді проводиря петербурзького дворянства. Визначено ідеологічні орієнтації графа у пошуках шляхів збереження панівного становища вищого стану в соціальній та політичній структурі Російської імперії. Проаналізовано напрями діяльності О. О. Бобринського з метою консолідації помісного дворянства та активного залучення його представників до роботи державного механізму Російської імперії.

Ключові слова: О. О. Бобринський; граф; проводир; помісне дворянство; «дворянське питання»; переселенська політика; землеволодіння; Російська імперія.

Рассмотрены проблемы общественно-политического положения поместного дворянства пореформенного периода в царской России (70–90-е гг. XIX в.) сквозь призму деятельности А. А. Бобринского на должности предводителя петербургского дворянства. Определены идеологические ориентации графа в поисках путей сохранения господствующего положения высшего сословия в социальной и политической структуре Российской империи. Проанализированы направления деятельности А. А. Бобринского с целью консолидации поместного дворянства и активного привлечения его представителей к работе государственного механизма Российской империи.

Ключевые слова: А. А. Бобринский; граф; предводитель; поместное дворянство; «дворянский вопрос»; переселенческая политика; землевладение; Российская империя.

The article deals with problems of the noble class in post-reform period in Russia (70–90-ies XIXth cent.) through A. Bobrinsky's activity as the Leader of the St. Petersburg nobility. The study analyzed his activities towards the Nobility consolidation and involvement their representatives into development of Russian state policy. A. Bobrinsky belonged to the family of large landowners and successful sugar-growers of the Russian Empire. It greatly influenced to the formation of his political worldview and contributed to the growth of the young Count's authority among the Nobility and Gentry. In the last quarter of the XIXth cent. A. Bobrinsky defended the dominant position of the Nobility as the provincial Governor (the Leader) of the St. Petersburg nobility.

A. Bobrinsky's main efforts were aimed to the consolidation of the Gentry to defend their own rights and privileges and their involvement to the Russian state authorities. He promoted the idea of founding a representative institution – the Duma or Zemsky Sobor – in Russian Empire. However, the purpose of its creation he was

seen in the count in the redistribution of executive, judicial and punitive powers between government representatives and elected people from the Nobility. He was convinced that only the Gentry was worthy to represent the interests of Russian society in the state authorities. During this period, the young Bobrinsky attempted to unite the St. Petersburg nobility into the organization of «Svyataya Druzhyna». It was a semi-secret organization which established to protect of the Russian Tsar from possible terrorist acts. The purpose of the organization was rather limited and local, so it disintegrated soon. However, it contributed to the growth of A. Bobrinsky's authority as a loyal to the Tsar and autocracy personality. It had a great importance in the conditions of the economic and political crisis of the noble class.

In the 90's of the XIX cent. A. Bobrinsky took an active part in nobility meetings devoted to problems of the privileged class. Here he defended an idea of preserving the privileges and dominant position of the estate Nobility. He opposed the provision of political rights and state support to the estateless nobles-homeowners and representatives of the bourgeoisie. A. Bobrinsky didn't reject an idea to create conditions for the nobility replenishment by the new social classes, but he saw it possibility only in the distant future.

However, even government support didn't contribute to consolidation processes and politicization among the nobility class. A. Bobrinsky with sadness stated that the meetings of the noble leaders continued to be only like private talks about preserving the nobility former positions in the social structure. So he had to change strategy and initiated the founding in 1906 a new organization – the United Nobility. During the next decade its existence largely predetermined the main directions of Russian government policy and as a whole.

Keywords: A. Bobrinsky; the Count; the Leader; the Nobility; the «noble question»; migrant policy; landownership; the Russian Empire.

У світлі світової та вітчизняної історичної науки особливої актуальності набуває дослідження політичної, соціальної історії крізь призму життя та діяльності окремих осіб, які одночасно виступають як носіями суспільно-історичних подій та процесів, так і їх творцями. В цьому контексті привертає увагу постать графа Олексія Олександровича Бобринського – відомого цукрозаводчика, одного зі співвласників Смілянського маєтку Київської губернії, визначного суспільно-політичного та державного діяча Російської імперії, представника і виразника інтересів помісного дворянства. Початковий етап його діяльності припав на пореформений період (70–90-ті рр. XIX ст.), що позначився трансформаційними процесами в дворянському середовищі, пов'язаними із необхідністю пристосування до об'єктивно-історичних умов та економічних інновацій. Саме в цей період гостро постала проблема взаємовідносин влади і помісного дворянства в умовах політизації суспільства та збереження за його представниками провідної ролі в економічному, політичному, суспільному житті країни.

На сучасному етапі суспільного розвитку сформувалась потреба в критичному переосмисленні багатьох стереотипів, пов'язаних з історією російського дворянства як соціальної та політичної еліти суспільства, що виступало носієм моральних та культурних цінностей та становило одну з підвалин самодержавного устрою Росії. Проблеми визначення соціально-економічного і політичного статусу помісного дворянства, відтворення його психологічного і політичного портрету крізь призму трансформації соціальної поведінки стану знайшли відображення в роботах російських дослідниць К. Барінової [1] та К. Кабитової [9]. І. О. Христофоров досліджував процес зростання політичної свідомості серед дворян пореформеного періоду [22; 23]. У статті використані наукові розвідки радянських істориків – А. П. Кореліна [12; 13], Ю. Б. Соловйова [19], В. Г. Чернухи [25], в яких розглянуто проблеми деформації дворянства, його місця в суспільно-політичній структурі царської Росії.

Проте на сьогодні вимагають дослідницької уваги засоби й методи впливу помісного дворянства на політичне та суспільне життя країни, на вироблення державної політики в цілому, дослідження ідеологічних орієнтацій та діяльності окремих його представників. Тому метою даної розвідки є визначення політичного світогляду та напрямків діяльності графа О. О. Бобринського у вирішенні «дворянського питання» у 70–90-х рр. XIX ст.

У статті використані архівні матеріали – статті О. О. Бобринського, де викладені його погляди на нагальні проблеми помісного дворянства зазначеного періоду [8; 14; 21], проекти графа щодо створення та функціонування «Святої дружини» [15; 17], а також публікації консервативної преси кінця XIX ст. [2; 3; 6; 7; 10; 11; 20], що підтверджують актуальність «дворянського питання» в царській Росії досліджуваного періоду.

Олексій Олександрович Бобринський (1852–1927) був вихідцем із відомої родини графів Бобринських, що з'явилася в дворянських гербовниках Росії наприкінці XVIII ст. Факт приналежності її представників до царюючої родини Романових значною мірою сприяв закріпленню Бобринських в елітарних колах російського суспільства. Представники роду обіймали придворні та державні посади, знаходячись у центрі суспільно-політичного життя.

Неабияким підґрунтям для формування світогляду Олексія Олександровича стала приналежність його родини до кола великих землевласників та цукрозаводчиків Правобережної України, що сприяло не лише матеріальному добробуту, а й зростанню автори-

тету серед помісного дворянства. Процвітаючий Смілянський маєток у Київській губернії з його цукровими заводами, родючими полями, налагодженою інфраструктурою, що дістався Олексію Олександровичу Бобринському у спадок, певною мірою слугував економічним підґрунтям його політичної кар'єри. У дитинстві він багато часу проводив тут, переймаючи від дідуся Олексія Олексійовича досвід господарювання та формуючи власну позицію щодо ролі помісного дворянства в державному механізмі в цілому. Так, у 80-х рр. XIX ст. він виконував обов'язки почесного мирового судді, губернського гласного Чигиринського повіту. Зауважимо, що до складу III Думи в 1907 р. він пройшов саме від З'їзду землевласників Київської губернії.

Проте наприкінці XIX ст. О. О. Бобринський прийняв остаточне рішення продовжити справу батька у Петербурзі та спрямувати свою активність у політичне русло (залишаючись при цьому співвласником Смілянського маєтку). У 23-річному віці Олексій Бобринський очолив Санкт-Петербурзьке повітове дворянство, а вже через три роки був обраний губернським проводирем [4, с. 32]. Саме цей період (1875–1898 рр.) став для нього відправним у боротьбі за відстоювання панівного становища дворянського стану в Росії. Зазначимо, що саме завдяки цим посадам дворянство зберігало своє значення в державі. Зважаючи на те, що повітовий проводир обирався дворянськими зборами і затверджувався губернатором, а губернський проводир міг призначатися особисто імператором, вони отримували певну незалежність від місцевої влади та виконання її розпоряджень. Статус губернського проводира надавав можливість головувати в земському зібранні, училищній раді, брати участь в діяльності майже всіх органів місцевого самоуправління, в губернських нарадах, нарадах з селянських, земських і міських справ тощо [13, с. 73–74]. Таким чином, проводирі, хоча юридично не мали виконавчих повноважень, здійснювали суттєвий вплив на напрямки діяльності місцевої адміністрації.

Відразу по призначенні Олексій Олександрович стикнувся з колом проблем, що постали перед російським помісним дворянством пореформеного періоду. Послаблення позицій дворянського стану було пов'язане насамперед з капіталістичними зрушеннями в Російській імперії, що спричинили прискорення процесу обезземлення вищого стану та швидке зростання «служилого» дворянства, для якого державна служба стала основним джерелом прибутку. Через залучення частини дворян до підприємницької діяльності, віддаючи перевагу державній службі та землеволодінню, помісне дво-

р'янство поступово втрачало колишні позиції в державному апараті [13, с. 60–61, 70]. Зростання соціальної мобільності стану непокоїла дворянські зібрання, породжуючи загрозу поповнення дворянства вихідцями з інших станів. Похідною проблемою для помісного дворянства стало зростання ліберальних настроїв серед дворянської молоді. О. О. Бобринський із сумом констатував, що на 80-ті рр. XIX ст. дворянство виявилось розколотим на безліч угруповань, нездатних консолідуватись під верховенством визнаних керівників. Фактично представники дворянства окремих губерній на чолі з місцевими проводирями являли собою свого роду окремішні «анклави», всередині яких також не було однотайності. Роз'єднаність консервативного табору знаходила відображення в особистій ворожнечі, що була складовою самої атмосфери його існування [19, с. 110–111]. Фактично, під загрозою знаходилося політичне і економічне положення дворянства. Таким чином, світоглядні орієнтації О. О. Бобринського у поєднанні з об'єктивно-історичними чинниками обумовили напрямки його діяльності у вказаний період, а саме: консолідація помісного дворянства з метою відстоювання власних прав і привілеїв та активне залучення його представників до роботи державного механізму Російської імперії

Певним поштовхом до активізації діяльності для Олексія Олександровича стало вбивство в 1881 р. імператора Олександра II. Саме тоді він вперше висловив думку про необхідність впровадження дворянського представництва в Росії. Прецедент убивства монарха, на думку графа, відображав собою вузол протиріч, що виникли в російському суспільстві і корінилися в закостенілості державного механізму. Єдиний вихід О. О. Бобринський вбачав у проведенні державних перетворень, відсутність яких, на його думку, і стала передумовою для суспільного невдоволення. «Лиходії прикривають свої діяння чистим плащем прогресивного історичного розвитку країни», – говорив він, закликаючи уряд до реформування, що дозволило б відняти у супротивника його зброю і позбавити тим самим опозиційні рухи ідеологічної основи [21, арк. 3 зв.-4]. Його підґрунтям, вважав Олексій Олександрович, мало стати залучення помісного дворянства до політичного життя Росії шляхом створення представницької установи – Думи або Земського собору. «Пора прийшла скликати виборних російських людей і віддати на їхнє судження животрепетне питання дня...», – писав він [21, арк. 4].

Характерно, що О. О. Бобринський не обмовляв ні умови формування, ні спектр діяльності представницького органа як постійно

діючого інституту влади. На момент створення він пропонував передати до його компетенції частину повноважень Верховної Комісії, Військових судів, безпосередньо генерал-губернаторів, у діяльності яких вбачав потенційну небезпеку свавілля, а, отже, суспільних заворушень і нового кровопролиття [21, арк. 4 зв.-5]. Як бачимо, запропонована О. О. Бобринським установа нічим не нагадувала «класичний» парламент із законодавчими функціями, що обмежували права глави держави. Скоріш за все, мету його створення граф вбачав у перерозподілі виконавчих, судових і каральних повноважень між представниками урядової верхівки і «виборними кращими людьми», репрезентованими в Думі. Цікаво, що Олексій Олександрович не торкався питання про соціальний статус останніх. Цей факт можна пояснити глибокою переконаністю графа в тому, що тільки дворянство було здатне гідно представити інтереси російського суспільства в державних органах влади і зміцнити монархічні основи існуючого ладу.

Проте, через відсутність будь-яких змін у діях уряду по стабілізації суспільного становища в Російській державі, частина петербурзького дворянства, очолювана О. О. Бобринським, вирішила покласти на власні плечі функції охорони нового царя, Олександра III, об'єднавшись навколо «Союза дружини», або «Святої дружини» (далі – СД). Відносини в організації були ієрархічними та носили конфіденційний характер; всі учасники іменувалися «братами» і мали свій порядковий номер. Відомо, що О. О. Бобринський діяв як «брат № 126», граф П. П. Шувалов – «брат № 108», М. В. Чариков – «брат № 215». Вступ до Союзу здійснювався через рекомендацію одного з його членів. Кандидат приймав присягу, одним з пунктів якої була покора «старшим братам» – О. О. Бобринському та Б. В. Штюрмеру. Діяльність членів СД полягала насамперед у тому, що шляхом листування вони оповіщалися про напрямок руху царя в Петербурзі й у призначений час з'являлися в зазначеному місці з метою охорони від можливих терористичних актів [15, арк. 1–37].

Цілком очевидно, що функції «особистих охоронців», виконувані визначними суспільно-політичними і державними діячами країни, викликали глузування серед придворної еліти, обізнаної про існування СД. На початку 1882 р. О. О. Бобринський відзначав зростання невдоволення серед членів організації і водночас острах покинути її лави через існування «компрометуючих» записок із присягою, даних при вступі, а також епістолярії до «братів» [17,

арк. 88 зв.]. Тому Олексій Олександрович підготував проект реорганізації СД, що вочевидь вичерпала себе. Мета нової організації практично не зазнала змін: «Для охорони життя Государя Імператора в Санкт-Петербурзі і для боротьби з терористами, політичними убивствами, динамітом...» [17, арк. 11 зв.]. Значні ж зміни передбачались в структурі організації: замість «братських відносин» граф пропонував триступеневу систему: Рада Союзу – розпорядники – рядові члени. До функцій Ради – координуючого центру – належали, зокрема, збирання інформації та видання постанов, скликання з'їздів розпорядників, що керували групами рядових членів тощо. Згідно з проектом, Бобринський пропонував зберегти принцип протекції для вступників, однак остаточне рішення приймалось Радою після обговорення. З огляду на помилки в організації СД, Олексій Олександрович вказав у проекті можливість вільного виходу з нової організації із поверненням укладеної вступником підписки [17, арк. 11]. Співробітництво СД з урядом і поліцією не заперечувалося організаторами, але саме Рада мала вирішувати питання про необхідність надання останнім певних відомостей [17, арк. 12 зв.].

Однак, спроби О. О. Бобринського об'єднати хоча б петербурзьке дворянство навколо СД виявилися марними, зважаючи на те, що мета організації мала досить обмежений та локальний характер, а форми діяльності зводилися до дублювання завдань «охоронного відділу». Тим не менше, їм вдалося продемонструвати відданість монарху та цілковиту підтримку самодержавства в умовах економічної та політичної кризи дворянського стану в цілому.

Слід зазначити, що протягом 80–90-х рр. XIX ст. імператори Олександр III та Микола II неодноразово залучали О. О. Бобринського до діяльності комісій, нарад з окремих питань місцевого та державного значення. У 1882 р. Олексій Олександрович взяв участь у нараді «досвідчених людей» з переселенського питання. Вихідним положення для всіх учасників була думка про невідчуженість селянської землі та збереження общинного землекористування без права викупу ділянок та набуття прав особистої земельної власності [14, арк. 4].

Нагадаємо, що інститут общини розглядався дворянством як один з атрибутів самодержавної Росії, тому проблему нестачі землі пропонувалось вирішити шляхом переселення селян на відведені державою території. Однак розбіжності між учасниками виявились у шляхах та мотивації втілення зазначених заходів у життя, тому на нараді було вироблено два проекти – проект більшості та проект

меншості. В останньому Олексій Олександрович та його однодумці пропонували встановити державний нагляд за переселенням селян та на місцях прибуття через мережу урядових агентів чи місцеву адміністрацію, що мали ознайомити їх з умовами переселення та сприяти вибору ділянки [14, арк. 30 зв.-31]. З метою залучення селян до переселення вони пропонували встановити пільгові умови, запровадити низку протекціоністських заходів: зниження викупних платежів, розстрочку виплати податків, відстрочку недоїмок, пільги на проїзд, отримання готівки тощо [14, арк. 33–35]. Таким чином, на початку 1880-х рр. Бобринський, як і більшість представників помісного дворянства, вважав одним зі шляхів вирішення селянського питання заохочення переселенської політики, підтримуючи думку про необхідність збереження селянської общини. Однак її проведення мало бути обов'язком держави і проходити під контролем у вигляді урядової ініціативи, а не поступок селянству з метою запобігання новим заворушенням.

З початком правління Олександра III проблеми помісного дворянства набули загальнодержавного значення, і діяльність уряду означилась продворянською спрямованістю. На початку 90-х рр. XIX ст. за ініціативи царя уряд розпочав розробку програми порятунку дворянського землеволодіння і стану в цілому. Згідно Указу від 20 листопада 1891 р. була створена Особлива комісія під головуванням М. С. Абази для розробки заходів по зміцненню дворянського землеволодіння, до складу якої увійшли міністри та губернські проводирі дворянства, у тому числі й О. О. Бобринський [19, с. 203]. Засідання комісії тривали з 4 лютого по 16 листопада 1892 р., де обговорювались питання про співвідношення дворянства і буржуазії. Результати роботи були цілком на користь помісного дворянства. Воно визнавалось чи не єдиним безкорисливим захисником інтересів сільського населення та виразником його потреб та нестатків. Уряд зазначав, що дворяни-землевласники на місцях здійснювали сприятливий вплив на усі сфери життя повіту чи губернії і виступали «поборниками заходів, що ставлять за мету інтереси загального блага» [19, с. 205]. Таким чином, ідеологічним підґрунтям наради була думка про потенційну неспроможність уряду дієво контролювати місцеве життя без помісного дворянства, і звідси – про зміцнення дворянського землеволодіння в контексті безпосередніх інтересів самодержавства. Однак на засідання Держради проект потрапив лише в 1895 р. – з рекомендацією направити спочатку на розгляд дворянських зборів та проводирів дворянства.

У лютому 1896 р. міністр внутрішніх справ І. Л. Горемикін із санкції царя скликав у Петербурзі Наряду губернських провідирів дворянства для обговорення дворянського питання під головуванням О. О. Бобринського [19, с. 220–222]. Метою наради було обмеження самовладдя бюрократії і розширення виборного начала за рахунок дворянства. Учасникам вдалось віднайти спільне підґрунтя, а саме: неприйняття системи С. Ю. Вітте та спроба домогтися від уряду відмови від запровадженої ним фінансово-економічної політики. Проводирі отримали необмежену можливість викласти власні погляди на коло проблем загальнодержавного значення. Виступаючи від імені захисників загальноселянських інтересів, дворяни запевняли про зубожіння села через урядову політику Вітте, що опікувалась лише промисловістю, залізницею і банками. «Поміщики, селяни, хлібні торговці розорюються й біднішають через нехтування їхніми потребами», – говорилося в підсумковій резолюції уряду [19, с. 223].

На нараді було розглянуто більш 80 питань щодо долі вищого стану, а також проекти комісії М. С. Абази, які неоднозначно були сприйняті учасниками. Зокрема, під час обговорення питання про набуття прав дворянства, тобто про поповнення стану, учасники наради в цілому висловились про обмеження до переходу в дворянський стан чиновництва. З цією метою пропонувалось підвищити чин, що надає дворянське звання, з дійсного статського радника та відповідних йому полковника і капітана I рангу до таємного радника, генерал-майора і контр-адмірала. Однак більшість виступила за приєднання нових землевласників, побоюючись перетворення дворянства на замкнуту касту, що призвело б до «вимирання» або ж виникнення паралельного класу землевласників-конкурентів [19, с. 224].

Єдність присутніх виявилась в підтримці та недоторканності інституту земських начальників, в питанні про надання дворянам нових привілеїв у Дворянському банку. При цьому дворяни запевняли, що не шукали для стану спеціальних пільг і не виділяли його з загальної маси сільського населення [19, с. 225–226]. Однак, незважаючи на урядові кроки назустріч дворянству та спроби об'єднання для захисту власних інтересів, зусилля виявились марними. 2 місяці потому в газеті «Громадянин» йшла мова про тенденцію розбрату серед провідирів, більшість якої складала «несерйозна молодь, яка не розуміє значення земельного дворянства в загальному устрої російського життя, російського села» [16, с. 2–3].

Незабаром після наради провідирів поміщики отримали нові аванси від верховної влади. 17 травня 1896 р. у день коронації Микола II звернувся до дворянства зі словами, що йому відомо про «важкий час, пережитий дворянством», і запевняв у наданні державної підтримки – «його нестатки не будуть забути» [19, с. 227]. 13 квітня 1897 р. імператор видав Височайший рескрипт про підтримку урядом родового дворянства і зібрав нараду 27 губернських провідирів «для з'ясування потреб дворянства», на якій був присутній і О. О. Бобринський [8, арк. 10]. На розсуд учасників була запропонована широка програма урядових заходів, спрямованих на надання різного роду допомоги великим земельним власникам. Зокрема, обговорювалися питання про державну закупівлю зернових, експорт худоби, перегляд систем доставки і митних зборів, введення державного страхування, купівлі-продажу дворянських маєтків, розширення прав дворянства в цілому [8, арк. 10 зв.-11]. Результатом наради стало рішення про перекладання розробки проектів з визначених питань на представників дворянства різних губерній під безпосереднім керівництвом провідирів. Таким чином, дворянство отримувало бажану можливість брати безпосередню участь у виробленні державної політики і зміцненні свого положення.

Однак, зважаючи на соціальну й майнову неоднорідність дворянського стану, О. О. Бобринський поставив слушне питання про визначення «того розряду осіб, яким уряд вважає справедливим надати допомогу» [8, арк. 11 зв.]. Тобто, фактично, знову йшла мова про співвідношення «старого» – спадкового і «нового» дворянства. За визначенням Олексія Олександровича, до першого належали землевласники, що володіли нерухомістю – земельними угіддями, та домовласники-міські дворяни, а друге складалось з «особистих» дворян, що отримали дворянський титул після 60-х рр. XIX ст. Як особисте, так і міське дворянство, на думку графа, видатного місця в державному ладі Росії не займали, і, відповідно, держава не була зацікавлена в збереженні їх як класу [8, арк. 9–9 зв.]. Необхідність зміцнення помісного дворянства граф аргументував тим, що вони були носіями чеснот предків, користалися довірою й авторитетом у населення і були віддані існуючому державному ладу [8, арк. 9 зв.]. «Бажано зберегти в Державі те дворянство, що з одного боку стоїть близько до вищого управління і престолу, а з іншого боку – зв'язано із селянством тотожними поземельними інтересами», – запевняв він [8, арк. 9]. Таким чином, на нараді О. О. Бобринський відстоював ідею збереження привілеїв та панівного становища помісного дво-

рянства, відкидаючи можливість надання дворянам-домовласникам та представникам буржуазії політичних прав. Щоб уникнути звинувачень у відстоювання замкнутості стану, він не відкидав ідею про створення умов для поповнення дворянства новими соціальними силами, однак, він вбачав можливість її втілення у далекому майбутньому [8, арк. 11 зв.].

Продворянська спрямованість урядової політики сприяла зростанню суспільного інтересу до «дворянського питання», що стало одним з центральних тем для обговорення в газетах. В «Московских ведомостях» з'явилась низка публікацій, в яких проводилась думка про необхідність тісного взаємозв'язку дворянства і селянства, що є запорукою стабільності державного організму [20, с. 1–2]. Кн. Д. К. Церетелев запевняв, що знищення станових перегородок призведе до подвоєння економічного антагонізму [11, с. 1]. На адресу уряду зі шпальт газет сипалися звинувачення в обмеженні не лише матеріальних, а й політичних інтересів дворянства, маючи на увазі насамперед створення інституту земських начальників та підпорядкування земств губернським властям [10, с. 1]. З новою силою охоронителі піддавали критиці бюрократичний апарат та чиновництво, стверджуючи його політичну ненадійність та виставляючи на противагу «кращих людей» зі спадкового дворянського середовища [6, с. 2; 7, с. 1]. «Гражданин» звинувачував петербурзькі бюрократичні кола в байдужому та неспівчутливому ставленні до дворянства [2, с. 6; 3, с. 3]. Помісне дворянство протиставлялось службовому, що нібито зросло з бюрократичним та вороже ставилось до першого.

Отже, помісне дворянство наприкінці XIX ст. отримало бажану державну підтримку та визнання необхідності його позитивного впливу на місцеве самоуправління. Проте навіть це не сприяло процесам консолідації та політизації дворянського стану. О. О. Бобринський із сумом констатував, що наради проводирів продовжували носити характер приватних бесід щодо збереження колишніх позицій помісного дворянства в соціальній і політичній структурі суспільства. Основна частина панівного стану виявилась неготовою до активних дій через характерну для дворянського середовища пасивність, абсентеїзм, неготовність сприйняття суспільних новацій.

Події початку XX ст. значно погіршили становище самодержавства і його опори – консервативного дворянства, які не змогли виступити єдиним фронтом. Процеси лібералізації суспільних рухів, формування політичних партій і угруповань лівого напрямку, невдачі в російсько-японській війні, революційні події 1905 р.

сприяли наростанню розбрату у дворянському середовищі. Проте саме ці обставини слугували каталізатором до консолідації та здійснення практичних кроків у боротьбі за збереження самодержавного устрою та панівного становища дворянства в соціальній та політичній структурі Російської імперії. Вже у 1906 р. за ініціативи та під головуванням О. О. Бобринського була створена загальнодворянська організація – Об'єднане дворянство, існування якої протягом наступного десятиліття значною мірою обумовило напрямки урядової політики та внутрішньополітичного курсу Росії в цілому. Особливості її функціонування, склад, напрямки діяльності тощо на сьогодні вимагають наукового дослідження.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Барінова Е. П.** Власть и поместное дворянство в России в начале XX в. : дисс. ... докт. ист. наук: 07.00.02. Самара, 2003. 409 с.
2. **Бодиско Дм.** Дворянский вопрос – вопрос государственный. Гражданин. 1897. 15 мая. №37. С. 6.
3. **Бодиско Дм.** Дворянский вопрос – вопрос государственный. Гражданин. 1897. 22 мая. №39. С. 3.
4. Государственные деятели России XIX – нач. XX вв.: Биографический справочник / Сост. И. И. Линьков, В. А. Никитин, О. А. Ходенков. Москва : Изд-во Моск. ун-та, 1995. 208 с.
5. **Гросул В. Я.** Русский консерватизм XIX в.: Идеология и практика. Москва : Прогресс–Традиция, 2000. 439 с.
6. Дворянский вопрос. Московские ведомости. 1897. 16/28 апр. № 103. С. 2.
7. Дворянский вопрос. Московские ведомости. 1897. 17/29 апр. № 104. С. 1.
8. Записка петербургского губернского предводителя дворянства Бобринского А. А. по вопросу о поддержке правительством потомственного дворянского землевладения / Рукописи и машинописный текст. 1897 г./ Российский государственный архив древних актов (далі – РГАДА). Ф. 1412. Оп. 2. Од. зб. 376. 35 арк.
9. **Кабытова Е. П.** Кризис русского дворянства. Самара : Самар. ун-т, 1997. 143 с.
10. Кн. **Друцкой-Соколинский Б. Н.** Чичерин и «Московские ведомости». Санкт-Петербургские ведомости. 1897. 16/28 мая. № 131. С. 1.
11. Кн. Цертелев Д. К. К вопросу о современном положении русского дворянства. Санкт-Петербургские ведомости. 1897. 24 апр. / 6 мая. № 109. С. 1.
12. **Корелин А. П.** Дворянство в пореформенной России. 1861–1904 гг. Москва: Наука, 1979. 304 с.
13. **Корелин А. П.** Российское дворянство и его сословная организация (1861–1904 гг.). История СССР. 1971. № 5. С. 56–81.
14. Мнения Бобринского А. А. по переселенческому вопросу / Рукопись. 1882 г./ РГАДА. Ф.1412. Оп. 2. Од. зб. 111. 42 арк.
15. **Переписка А. А.** Бобринского («брат № 126») с членами СД. РГАДА. Ф. 1412. Оп. 2. Од.зб. 250. 37 арк.
16. Петербургское и русское дворянство. Гражданин. 1897. 29 мая. № 41. С. 2–3.
17. Проекты и мнения Бобринского А. А. по поводу изменения деятель-

ности и организации «Святой дружины» / 1882 г. / РГАДА. Ф. 1412. Оп. 2. Од. зб. 255. 12 арк.

18. Русский консерватизм: проблемы, подходы, мнения. «Круглый стол» / [Боханов А. Н., Гросул В. Я., Христофоров И. А. и др.]. Отечественная история. 2001. № 3. С. 19–21.

19. **Соловьев Ю. Б.** Самодержавие и дворянство в конце XIX века. Ленинград: Наука. Ленинград. отделение, 1973. 384 с.

20. Сословная рознь. Московские ведомости. 1897. 5 /17 мая. № 122. С. 1–2.

21. Статья Бобринского А. А. по поводу покушения на Александра II 1 марта 1881 г. / Черновик. 10.03.1881 г. / РГАДА. Ф. 1412. Оп. 2. Од. зб. 694. 14 арк.

22. **Христофоров И. А.** «Аристократическая» оппозиция Великих реформ: кон. 1850 – сер. 1870-х гг. Москва : РОССПЭН, 2002. 426 с.

23. **Христофоров И. А.** «Аристократическая» оппозиция реформам и проблема организации местного управления в России в 50–70 гг. XIX в. Отечественная история. 2000. № 1. С. 3–18.

24. **Чернікова Н. С.** Суспільно-політична та державна діяльність графа Олексія Олександровича Бобринського: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02. Дніпропетровськ: Вид. «Інновація», 2012. 23 с.

25. **Чернуха В. Г.** Внутренняя политика царизма с сер. 50-х до начала 80-х гг. XIX в. Ленинград: Наука. Ленинград. отд-е, 1978. 248 с.

Надійшла до редкол.: 09. 02. 2019

Прорецензовано: 12. 03. 2019

УДК 94:323.1-057](477.63)«1892»

DOI: 10.33287/1197

Анатомія соціального вибуху: до оцінки робітничого виступу в Юзівці 1892 р.

О. Б. Шляхов

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Висвітлено заворушення робітників Юзівки в серпні 1892 р. та проаналізовано основні версії цих подій в історичній літературі; на підставі комплексу джерел автором дана аргументована оцінка цього виступу.

Ключові слова: Юзівка; робітники; маргінальні елементи; заворушення; антикапіталістичний бунт.

Освещены волнения рабочих Юзовки в августе 1892 г. и проанализированы основные версии этих событий в исторической литературе; на основе комплекса источников автором дается аргументированная оценка этого выступления.

Ключевые слова: Юзовка; рабочие; маргинальные элементы; волнения; антикапиталистический бунт.

Agitations of workers of Uzovka of Augusts, 2–3 1892 are lighted up, that caused wide public resonance in a country. The basic versions of these events are analysed in home and foreign historical literature. Thus among basic estimations that driven to historiography, the strike of workers of Uzovka, revolt of workers, «choleraic rebelling», Jewish massacre, appear. Author of the article it is argued shows insolvency of such descriptions of performance of metallurgists and miners of Uzovka. At the same time, on the basis of whole complex of sources, an own version over of these events that is examined as an anticapitalist rebelling is brought.

Principal reasons that caused the performance of workers of Uzovka are analysed in the article. A basic role among them was played by the extremely high level of exploitation of local proletariat from the side of mining of Donbas. It is underlined at the same time, that to equal moods and cult of brute force prevailed in the system of values of workers of region, a drunkenness was widespread. Played the role and presence among the workers of settlement of plenty of natives from the central Russian provinces, and also homeless and unemployed, criminal elements. A choleraic epidemic 1892 became a direct subject for the elemental rebelling of workers.

By the result of disturbances in the center of miner's edge, elimination and plunder became workers, and also numerous lumpen-proletariat elements of 182 shops, 11 beerhouses, 8 private houses of settlement. A material damage, that was estimated it is marked in a 1,5 million rub, that authorities of Katerynoslav province for stopping of disturbances, was inflicted, sent 4 battalions of soldiers and three cossack hundreds in Uzovka, that forced to apply a weapon against thugs. A performance in Uzovka witnessed existence of high level of protest moods in a region, and also growth of revolutionary crisis in Ukrainian society in a modernisation period.

Keywords: Uzovka; working; lumpen-proletariat elements; agitations; anticapitalist rebelling.

В пореформену добу всеохоплюючі, системні трансформації охопили практично всі сфери життя українського суспільства. Зокрема, в результаті процесів соціальної модернізації наприкінці XIX ст. швидкими темпами відбувалося формування нових соціальних прошарків і груп, притаманних буржуазному суспільству. Разом із тим, якщо в сучасній історичній літературі підприємцям приділяється посилена увага, то вивчення робітничого класу зараз опинилося на маргінесах вітчизняних наукових студій. Це стосується і висвітлення робітничого руху в українських губерніях Російської імперії в модерний період. Втім його неупереджена, всебічна характеристика повинна усунути білі плями, які залишила радянська історіографія у дослідженні (за словами лідера більшовиків) «найбільш... передового класу» тогочасного суспільства.

Слід зазначити, що своєрідним локомотивом модернізаційних перетворень кінця XIX ст. в українських землях царської Росії виступала Катеринославщина. Саме тут найактивніше здійснювалася індустріалізація промисловості, саме тут урбанізаційні процеси

набули значного розмаху, і саме тут найгостріше давали про себе знати соціальні проблеми та соціальні конфлікти. Адже невдоволення низькою заробітною платою, необмеженим робочим днем, важкими умовами життя, свавіллям господарів все більше зростало в робітничому середовищі. Останнє проявлялося у збільшенні кількості заворушень робітників, які перш за все охоплювали нові індустріальні селища Донецького басейну.

Одне з чільних місць серед них посідає виступ пролетаріату Юзівки в серпні 1892 р., який мав значний суспільний резонанс. Водночас жоден з проявів робітничого руху в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. не отримував в історичній літературі настільки різних й суперечливих оцінок. Так, у дореволюційному виданні «История России в XIX веке» (1909 р.) ці події в одному місці названі «робітничими заворушеннями, які сплелися з «холерним бунтом», а в іншому – «страйком, який супроводжувався фабричними погромами» [5, с.152]. Серед радянських істориків згаданих питань торкалися в своїх студіях Ф. Є. Лось, С. І. Потолов та інші [7; 10]. Зокрема С. Потолов у своїй праці фактично писав про робітниче повстання, наголошуючи, що «зранку 3 серпня Юзівка опинилася у руках повсталих (підкреслено нами. – О. Ш.)». Разом із тим автор визнавав, що ці події мали «стихийний характер» і не супроводжувалися з боку робітників «висуванням яких-то конкретних вимог» [10, с. 163]. В академічному виданні «История Украинской ССР» (1984 р.) цей виступ визначався як робітничий «страйк» та водночас йшлося «про повсталих робітників Юзівки», при чому підкреслювалося, що це жодним чином не був «холерний бунт» [6, с. 462].

У сучасній українській історіографії стосовно цих подій теж не має єдиної оцінки. Так, А. М. Михненко характеризує виступ робітників Юзівки, як «стихийні заворушення, пов'язані з холерною епідемією, що розпочалася в країні» [9, с. 54]. О. П. Реєнт у своїй праці зазначав, що «в Юзівці поширення холери стало приводом до стихійного виступу» робітників, який супроводжувався погромними діями [12, с. 161]. У свою чергу А. Жаров у розвідці «Холерный бунт в Юзовке» акцентує увагу саме на погромних вчинках робітників [4] і т. ін. Тож спробуємо розібратися, що являв собою виступ у центрі шахтарського краю в серпні 1892 р., чи був це страйк, повстання, «холерний бунт» чи єврейський погром? Власне це і є метою нашої статті.

Перш за все треба згадати передумови, а також основний перебіг тих драматичних подій. Головною причиною, яка обумовила виникнення заворушень в Юзівці 1892 р., безумовно, був

вкрай високий ступінь визиску місцевого пролетаріату з боку гірничопромисловців. Не випадково фабричний інспектор, економіст І. І. Янжул на початку ХХ ст. зазначав: «Якщо б ще в 80-х роках минулого століття були б задовільно вирішені питання про упорядкування в цілому фабричного побуту..., про жіночу та дитячу працю і тривалість робіт, про право на збори і т. ін., без сумніву, ми мали б тепер в Росії робітників в усіх відношеннях більш розумних та поміркованих у своїх бажаннях і вимогах... Робітники не становили б такий невігласний і негамовний натовп, який легко спрямувати» на антиурядові дії [1].

У свою чергу значний рівень експлуатації негативно позначався на повсякденному житті робітництва, викликав численні прояви девіантної поведінки в їхньому середовищі. Зокрема, йдеться про поширення пияцтва в робітничій масі. Адже, як згадував у спогадах один з робітників Донбасу (йдеться про 90-ті рр. ХІХ ст.), «єдиною втіхою для робітників служив шинок. Пили з відчаю, з горя, з голоду, пропиваючи останнє» [13, с. 42]. Поширенню пияцтва серед робітників сприяла і розгалужена мережа винних крамниць, яка виникла в губернії саме наприкінці ХІХ ст. Так, помічник начальника Катеринославського ГЖУ в Бахмутському повіті Яковлев у 1888 р. повідомляв: «Помічено занепад моральності серед... робітничого елементу вугільних копій, на що головним чином, мають вплив євреї, які відкривають... поблизу вугільних шахт оптові горілчані склади та винні крамниці» [13, с. 142]. Разом із тим зазначимо, що робітники, які віддавали данину пияцтву, вельми негативно ставилися до тих, хто надавав їм можливість саме таким чином витратити зароблені кошти. Зокрема, у доповіді катеринославського губернатора В. Шліппе в 1892 р. підкреслювалося: «Робітник, який пропився, приховує злобу стосовно того, хто дав йому цю можливість, хто скористався його слабкістю, і готовий виплеснути свою помсту за першого ж сприятливого випадку» [14]. У підсумку це неодноразово провокувало насильницькі, погромні дії пролетарів регіону стосовно шинків та їх власників.

Ще одним чинником, який вплинув на тогочасні події в Юзівці, треба вважати той факт, що основний контингент робітництва регіону складала не місцеві уродженці, а вихідці з інших регіонів імперії (перш за все з великоросійських губерній), зокрема безпаспортні особи*. А це вже породжувало нові проблеми. Адже існує

*Наприкінці ХІХ ст. міністерство фінансів констатувало, що майже весь склад шахтарів «на копальнях Донецького району становили прийшли робітники із селян центральних губерній, переважно Тульської, Орловської, Курської, Тамбовської та ін.» [16, с. 556].

чимало свідчень сучасників стосовно далеко не найкращих якостей відхідників з північних регіонів імперії, низького рівня їх культурного розвитку. Так, один із земських лікарів Катеринославщини давав таку характеристику пролетарям, які працювали на шахтах Донецького басейну: «Стосовно культурного рівня рудничних робітників треба зазначити, що вони дуже недалеко відійшли від звичайних селян глухих сіл наших північних і центральних губерній, з яких, до речі, і прийшла їх основна маса. Тут ми маємо теж невігластво, некультурність, забобони, теж непробудне пияцтво..., відсутність будь-яких розумових інтересів і прагнень; навіть елементарна письменність розвинута серед них украй мало. Дуже рідко доводилося зустріти грамотного чоловіка, про жінок вже і казати не доводиться» [3, с. 413]. У свою чергу гірничий інженер та підприємець О. І. Фенін, наголошував у своїх споминах: «Відірваність від рідної справи та родини... створювали часто психіку якогось «перекоти-поля», людей, як внутрішньо, так і зовнішньо неохайно живучих..., погано і з частими прогулами працюючих...» Зрештою, підкреслював він, «робітники-великороси (зазвичай орловці й туляки)... були більш нелюдими, більш похмурими і набагато брутальнішими малоросів – під час страйків вони були набагато неприємнішими» [18, с. 52].

Водночас відхідники з інших губерній, які не спромоглися знайти собі роботу на новому місці, а відповідно й очікуваного заробітку та постійного житла, перетворювалися на декласовані, люмпенські елементи – бездомних, волоцюг, жебраків, повій та ін., що наповнювали міста та селища краю. Звертаючи увагу на цей факт, катеринославський губернатор В. К. Шліппе із занепокоєнням підкреслював: «З кожним роком збільшується натовп бездомного, бродячого елемента, що тече тисячами з різних кутків Росії в гірничозаводський округ, та схильного завжди виявити злу волю безвідповідально та огульно» [13, с. 285]. Спроби ж правоохоронних структур впоратися із цими маргінальними елементами не давали результату. Адже, як зазначали сучасники, «поліція висилає з Юзівки босяків та безробітних, але вони незабаром повертаються і спокійно живуть до нової висилки, до наступної облави» [2, с. 246].

Безпосереднім же приводом до робітничого виступу в Юзівці стала пошесть холери, яка охопила Катеринославську губернію в липні 1892 р. Перший випадок цієї хвороби стався 5 липня в Маріупольському порту на судні пароплавного підприємства А. Стороженка, а потім холерні захворювання стали поширюватися. Усього в той час їх зафіксували в 131 населеному пункті краю.

Губернська влада досить швидко відреагувала на цю загрозу. Як доповідав начальник губернії, «для зустрічі епідемії були вжиті місцевою адміністрацією всі дозволені законом заходи...., встановлено лікарняний нагляд за тими, хто прибував із неблагополучних місць до Маріуполя та запроваджено санітарний нагляд на пасажирських потягах та пароплавах. Зроблено в містах для розміщення хворих бараки і скрізь збільшено медичний персонал» [15, с. 14]. Разом із тим, як сповіщав В. К. Шліппе, населення недовіряло лікарям і «неохоче погоджувалося користуватися лікарнями» [15, с. 15].

Отже, заворушення в Юзівці* 2 серпня 1892 р. розпочалися саме з того, що один з робітників, за підтримки своїх товаришів, категорично відмовився відправляти свою дружину, що занедужала, до холерного бараку, вважаючи, що лікарі «уморять хвору жінку». Наполягання представників влади не допомогло вирішити проблему. Зрештою збурений натовп робітників рушив до холерних бараків, маючи на меті їх знищення та «визволення» тих, хто там утримувався**. Втім шлях до бараків проходив через місцевий базар, де були розташовані шинки та низка невеликих лавок, які торгували різноманітним крамом. Незабаром наявні запаси горілки та вина у шинках були частково випити, а частково знищені. Водночас багато хто з робітників почав грабувати та підпалювати крамниці. При цьому, за показаннями свідків, натовп перш за все грабував єврейські лавки. Зокрема, погромники вимагали від торговців, щоб останні доводили, що є православними і лише в позитивному випадку задовольнялися грішми, які господарі віддавали в якості викупу. Щоправда прибуття згодом чергової юрби погромників призводило до пограбування майна вже православних крамарів. Так було спалено та розграбовано лавку місцевого товариства споживачів і т. п. [8, с. 20]. Як пізніше розповідав один з крамарів письменнику

* Наприкінці XIX ст. селище Юзівка, яке виникло навколо металургійного заводу Новоросійського товариства і до революції так і не отримало статусу міста, нараховувало до 25 тис. мешканців, 200 лавок, відділення держбанку, поштову контору і «навіть пристойний готель». Як зазначав кореспондент «Екатеринославских губернских ведомостей», що побував там у 1893 р., «Юзівка, це величезне торговельно-промислове містечко... Загальний вигляд селища нагадує повітве місто, жваве та торгове... Центр селища зайнято торговельним майданом, який є правильним чотириохкутником» [8, с. 11, 15]

** В академічному виданні «Історія робітничого класу Української РСР» (1967 р.) наголошувалося, що робітники були «обурені бездіяльністю місцевої влади та знущанням над хворими» [7, с. 185]. Щоправда жодних фактів на підтвердження цієї тези авторами не наводилося.

О. С. Серафимовичу, що відвідав Юзівку в 1897 р., «народ тоді озвірів остаточно: гасом обливали, підпалювали. Весь базар згорів, усі лавки: скрізь пожарище було, каменя на камені не залишилося... народ як з ланцюга зірвався... Тепер і згадати страшно. Скільки народу розорилося, по світу пішло. В мене дві крамниці було, обидві згоріли: тисяч на тридцять... Жінки теж грабували! ... Напаковує цукор, чоботи, шовк, ситець, хустини, усіляку бакалію. Грабували не гірше мужиків, удержу не було» [17, с. 262–263].

Тож незабаром погромні дії охопили ледь не все селище. Адже натовп бунтівників швидко зростав за рахунок шахтарів з рудників, які були розташовані поблизу Юзівки. Не допомогли і вмовляння місцевого священика припинити безлад. Як зазначав у своїй доповіді імператору катеринославський губернатор, бунтівники, «вислухавши настанови священика і приклавшись до св. хреста, на ознаку смирення, тут же радили священику покvapитися піти додому, а самі почали шаленіти». Губернатор також наголошував, що «натовп, не довіряючи лікарям, чиновнику для особливих доручень [який давав пояснення щодо порядку прийняття та лікування хворих у бараках] та священику, водночас беззаперечно вірив і підкорявся своїм вожакам з числа невідомих бродяг» [11, с. 211].

Зрештою до вечора 2 серпня в Юзівці скрізь запалали пожежі. Викликану на допомогу поліції 6-ту сотню 12-го Донського козачого полку, яка квартирувала в селищі, і намагалася зупинити безлад, натовп погромників зустрів градом каміння та пострілами з револьвера. Тож козаки під приводом осавула Павлова, щоб припинити погром, були вимушені дати шість залпів бойовими патронами [11, с. 209]. За два десятки чоловік було вбито, приблизно 150 найбільш активних погромників заарештовано. Однак це не спинило учасників бунту. Заворушення, в яких за різними підрахунками брали участь від 15 до 20 тис. робітників місцевого металургійного заводу, 11 шахт, а також численні маргінальні та напівкримінальні елементи, тривали і надалі. Як згадував пізніше про ці події лікар Михайло Полупаєнко, «тріск і шум від пожеж, від ударів різними знаряддями при руйнуванні лавок, стрілянина козаків залпами, крики чоловічих та жіночих голосів у середовищі бунтівників, плач та ридання постраждалих і переляканих мешканців – усе змішалось у повітрі в один страшний гул» [10, с. 161]. У свою чергу міністр внутрішніх справ І. М. Дурново до-

повідав імператору Олександру III: «До 11 годин вечора (2 серпня 1892 р.) заворушення посилювалися, а містечко горіло з усіх боків» [11, с. 206]*.

Зранку 3 серпня погром в Юзівці спалахнув з новою силою. Зокрема, велика група робітників на чолі з А. Корнеєвим та Є. Шерепініним прибула на територію металургійного заводу та дав гудки, таким чином сигналізувала працівникам навколишніх шахт та рудників про події в селищі. Водночас інша група бунтівників кількістю до 300 осіб на чолі з робітниками Юзівського заводу П. Шпигунівим та О. Мосініним рушила до місцевої поліцейської ділянки, примусивши її охорону відпустити заарештованих напередодні осіб [10, с. 162, 163]**.

А як же на заворушення у Донецькому басейні реагувала губернська влада? Інформацію про виступ робітників Юзівки в Катеринославі отримали ввечері 2 серпня. Для замирення погрому та безладів зранку 3 серпня до Юзівки були відправлені військові частини. Зрештою о 8-й год. вечора два батальйони 133-го Сімферопольського полку під керівництвом катеринославського віце-губернатора Є. О. Мамчича екстреним поїздом прибули до Юзівки. Але на той час, дізнавшись, що з Катеринослава підходять війська, натовп погромників розбігся, уносячи з собою награбоване майно. Отже, заворушення тоді припинилися і війська стали на майданах селища біваком***. Наступного дня до Юзівки прибули ще три козацькі сотні, а згодом і два батальйони 134-го піх. Феодосійського полку.

Отже, погромні дії в Юзівці, які тривали більше доби, призвели до страшних наслідків. Руйнування були величезними. Знищені були «поряд з незначними торговельними приміщеннями великі кам'яні будинки, які займали розташовані там гарні крамниці, ... інколи виділялися над купами сміття обгорілі кам'яні стіни...» [11, с. 213]. В підсумку за даними поліції виявилось: спалених та пограбованих лавок 182, шинків 11, приватних будинків 7 та 1 синагога; збитків нараховане більше 1.500.000 крб. Були і численні постра-

* Царська резолюція на доповіді міністра була достатньо промовистою: «Це препогано та вельми сумно» [11, с. 207].

** Привертає увагу, що всі керівники погромних дій в Юзівці мали російські прізвища, тобто скоріш за все були етнічними росіянами, хоча 9/10 постійних мешканців Бахмутського повіту становили українці.

*** В «Історії робітничого класу Української РСР» (1967 р.) зазначалося: «Незважаючи на те, що 4 серпня в Юзівку прибули війська, заворушення не припинилися» [7, с. 186]. Однак, наявні документи це твердження спростовують.

ждали. Так, поранення камінням отримали 29 осіб з числа офіцерів та козаків, бунтівників за офіційними даними було вбито 23 та згоріло 7 [14]*.

Надалі силові структури здійснювали розшук та арешти підбурювачів і мародерів, які розтягували по домівкам та сусіднім селам награбоване майно. Загалом було затримано більше 400 учасників заворушень. 8 та 9 серпня 1892 р. губернатор В. К. Шліппе особисто «обстежував місця, які постраждали від підпалів та погромів, оглядав ув'язнених за звинуваченнями у заворушеннях, бараки з холерними хворими, казарми козачої сотні, приміщення військ, що прибули тощо». Зокрема, як підкреслював у своїй доповіді в Петербург начальник губернії, «арештовані 400 осіб, як помічені в буйстві, не висловлювали жодного покаяння, були брутальними» [11, с. 213]. Тож вирішено було піддати затриманих учасників безладів тілесному покаранню.

О 6-й годині ранку 10 серпня 1892 р. на центральному майдані Юзівки війська вишикували в каре. Було завезено декілька возів лозин. У присутності катеринославського губернатора 193 особи, учасників заворушень, в тому числі 14 жінок, було піддано побиттю різками [11, с. 212]. Згодом розпочалося і судове слідство, яким керував прокурор Харківської судової палати В. П. Родзянко. В підсумку до суду було притягнуто 108 осіб, яких утримували у в'язницях Катеринослава та Маріуполя. Зокрема було з'ясовано, що «бунт мав, без сумніву, ознаки організації, яка проявилася у присутності в бунтівників кінних роз'їздів та умовних знаків для виклику гірничоробітників з інших місць, було керівництво якоїсь особи...» [11, с. 210].

Попереднє слідство у справі було завершено 11 вересня 1892 р. А 4 грудня 1892 р. військово-окружний суд в Одесі ухвалив вирок, згідно з яким чотири робітника – М. Михайлов, А. Корнєєв, П. Шпигунов та Т. Матвєєв, як керівники бунту, були засуджені до смертної кари (пізніше замінена на пожиттєву каторгу), ще 8 осіб було засуджено до 15 років каторжних робіт, 29 осіб – до трьох років тюремного ув'язнення, 24 – до короткотермінового арешту, а 27 чоловік суд виправдав [10, с. 166].

Підсумовуючи вищезгадане, можна дійти до таких висновків.

По-перше, робітничий виступ в Юзівці в серпні 1892 р. не можна вважати страйком. Адже останній, як відомо, передбачає ор-

* С. І. Потолов та А. М. Михненко у своїх працях дотримуються думки, що кількість загиблих становила 80 осіб [9, с. 161; 10, с. 54].

ганізоване масове припинення роботи з метою домогтися виконання певних вимог. Утім фактично всі автори, які студійовали зазначене питання, погоджуються із тим, що це був стихійний виступ, а його учасники не висували роботодавцям чи владі жодних вимог. Тим паче, що і день 2 серпня, коли розпочалися заворушення в Юзівці, був святковим, а отже робітники тоді взагалі не ставали до роботи.

По-друге. Важко погодитись із твердженням, що це було робітниче повстання. При цьому в праці С. Потолова, який дотримувався подібної точки зору, фігурують достатньо суперечливі судження. Так, автор спочатку зазначав, що «зранку 3 серпня Юзівка фактично опинилася у руках повсталих». Але вже на наступних сторінках монографії вказується, що до 3 години того ж дня «у селищі запанував спокій, а робітники почали розходитися по домівках» [10, с.163]. Таким чином ми маємо справу з досить-таки дивним повстанням, коли його учасники спочатку захоплюють селище, а вже через декілька годин спокійно вирушають до своїх помешкань. Тож залишається без відповіді питання: а якою ж власне тоді була їх мета? Не наводять доказів на користь подібної оцінки заворушень в Юзівці й автори багатотомного видання «История Украинской ССР». Зрештою увесь перебіг тогочасних подій свідчить, що робітники не мали на меті захопити селище, не прагнули організовано, збройним шляхом протистояти царській владі.

По-третє. Не має підстав оцінити виступ робітників Юзівки як «холерний бунт», оскільки агресія учасників заворушень головним чином була спрямована не на медичний персонал та існуючі медичні заклади або на представників царської адміністрації (як це зазвичай бувало під час подібних «інцидентів» у Російській імперії), а «жертвами» насильства з боку робітників ставали переважно крамниці, шинки та їх господарі. Тож поширення холери стало лише приводом до виникнення заворушень 2–3 серпня 1892 р.

По-четверте. Деякі дослідники вважають, що у заворушеннях робітників Юзівки є ознаки єврейського погрому. Так, американський історик Деніел Бровер вбачав у цих подіях «зосередження етнічної ненависті», підкреслюючи, що «спаленими та пограбованими були крамниці, будинки і синагоги найближчої єврейської громади» [19, р. 209]. Дійсно, соціальне збурення в Юзівці мало певне національне забарвлення, позаяк робітнича маса, відчуваючи значний гніт, шукала можливості на когось спрямувати своє невдоволення, і євреї, в результаті свого безправного становища, ставали найбільш зручним об'єктом для розправи. Разом з тим, на наш погляд, ці події

все ж не варто розглядати саме таким чином, бо агресія та руйнування будинків, торкнулися не лише єврейського, а й православного населення Юзівки. Крім того, напад на поліцейську ділянку з метою визволення арештованих товаришів та деякі інші дії учасників заворушень аж ніяк не вкладаються в рамки «класичних» єврейських погромів, які охопили Російську імперію наприкінці XIX – на початку XX ст.

Отже, події в Юзівці 2–3 серпня 1892 р. можна характеризувати як стихійний, антикапіталістичний бунт, що супроводжувався масштабними погромними вчинками. Фактично це були афективні дії місцевих робітників та численних маргінальних елементів, які таким чином виплеснули величезний заряд злоби та ненависті до усіх, хто ототожнював чужий та ворожий для них світ, в якому їм так і не знайшлося місце під сонцем, до тих, кого вони вважали винуватцями усіх своїх бід та негараздів. Останнє підтверджують і дані офіційного слідства, в яких повідомлялося, що один з керівників заворушень, робітник Юзівського металургійного заводу Прохор Шпигунов, закликав мешканців селища: «Гей, народ, виходи на бунт» [10, с. 163]. Тож у цьому випадку, на нашу думку, мало місце саме те, про що писав та застерігав у своєму творі «Капитанская дочка» О. С. Пушкін – «бунт, безглуздий і нещадний».

Так або так, але заворушення в Юзівці продемонстрували факт серйозної загрози стабільності на Катеринославщині, свідчили про різке загострення антагонізму між працею та капіталом, традицією та модерном. Адже учасники робітничого виступу 1892 р., серед яких домінували зрівняльні, егалітарістські погляди, багато в чому протестували проти буржуазних порядків у суспільстві, фактично відстоювали роль і значення колективістського начала над індивідуалізмом та прагматизмом. І подібна спіраль нестабільності в регіоні лише починала розкручуватися. Про це переконливо свідчить те, що центром збройного повстання під час революції 1905–1907 рр. в українських землях царської Росії знову-таки став Донбас, у цей раз Горлівка, яку під керівництвом більшовиків та есерів прагнули тоді захопити 4 тис. озброєних робітників.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Воспоминания И. И. Янжула о пережитом и виденном в 1864–1900 г.г. СПб.: Электро-типография Н. Я. Стойковой, 1910. Вып. I. Гл. V. URL: <http://economy-lib.com/rol-gosudarstva-v-razviti-rossiyskogo-predprinimatelstva-ih-nachalo-hh-vv#ixzz3fyVDydy5>
2. Врачебно-санитарная хроника Екатеринославской губернии. Екатеринослав: Тип. Губ. Земства, 1910. № 3–4.

3. Врачебно-санитарная хроника Екатеринославской губернии. Екатеринослав: Тип. Губ. Земства, 1911. № 4–5. С. 405–413.
4. **Жаров А.** Холерный бунт в Юзовке. URL: <http://infodona.org.ua/uzovka/931>
5. История России в XIX веке. Санкт-Петербург: Изд. Т-ва бр. А. и И. Гранат, 1909. Т. 6. Ч. 3. 327 с.
6. История Украинской ССР: у 10 т. / гл. ред. Ю. Ю. Кондуфор. Київ: Наукова думка, 1983. Т. 4. 694 с.
7. Історія робітничого класу Української РСР: у 2 т. / ред. кол. Ф. Є. Лось (відп. ред.) та ін. Київ: Наук. думка, 1967. Т. 1. 568 с.
8. Краткое описание объезда Екатеринославской губернии екатеринославским губернатором Владимиром Карловичем Шлиппе в 1893 году. Екатеринослав: Типо-литогр. губернского правления, 1893. 67 с.
9. **Михненко А. М.** Новейшая история Донецкого бассейна. Донецк : Сталкер, 1998. 296 с.
10. **Потолов С. И.** Рождение великана. Страницы летописи жизни и борьбы рабочих Донбасса. Историко-краеведческий очерк. Донецк: «Донбасс», 1972. 248 с.
11. Рабочее движение в России в XIX веке: сб. док. и материалов / под. ред. А. М. Панкратовой. Москва: Госполитиздат, 1952. Т. III. Ч. 2. 744 с.
12. Реєнт О. П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.). Київ: Ін-т історії України НАН України, 2003. 340 с.
13. Робітничий рух на Україні. 1885–1894 рр.: зб. док. і матеріалів / упоряд. : В. С. Шандра та ін. Київ : Наук. думка, 1990. 440 с.
14. Российский государственный исторический архив (далі – РГИА). Всеподданнейший отчет Екатеринославского губернатора за 1891 год. Екатеринослав, 1892. 17 с.
15. РГИА. Всеподданнейший отчет Екатеринославского губернатора за 1892 год. Екатеринослав, 1893. 19 с.
16. Россия в конце XIX века / под общей ред. В. И. Ковалевского. Санкт-Петербург: Тип. Брокгауза и Ефрона, 1900. 968 с.
17. **Серафимович А. С.** На заводе. Открытие страны огня : русские писатели о Донбассе. Донецк : Донбасс, 1978. С. 260–276.
18. **Фенин А. И.** Воспоминания инженера. К истории общественного и хозяйственного развития России (1883–1906 г.г.). Прага: Рус. ин-т в Праге, 1938. 177 с.
19. **Brover R. Daniel.** The Russian City between Tradition and Modernity. 1850–1900. Berkeley: University of California Press, 1990. URL: <http://ark.cdlib.org/ark:/13030/ft4m3nb2mm/>

Надійшла до редкол.: 01. 02. 2019

Прорецензовано: 24. 02. 2019

Образ Тараса Шевченка у суспільно-політичній діяльності та творчості Миколи Міхновського

С. І. Світленко

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Доведено, що образ Тараса Шевченка як безкомпромісного борця за національне та соціальне визволення українського народу мав сильний вплив на формування і становлення світогляду Миколи Міхновського, який став ідеологом українського самостійництва. Акцентовано, що не всі методи боротьби самостійників знаходили підтримку свідомих українців ліберально-демократичного і соціалістичного таборів, але Микола Міхновський назавжди увійшов в історію як мужній і послідовний борець за гідність української нації, безстрашно виступав на захист рідної мови та культури, за збереження історичної пам'яті про Тараса Шевченка, за утвердження ідеї української самостійної держави.

Ключові слова: Микола Міхновський; Тарас Шевченко; «тарасівці»; українські самостійники; національний радикалізм.

Доказано, что образ Тараса Шевченко как бескомпромиссного борца за национальное и социальное освобождение украинского народа имел сильное влияние на формирование и становление мировоззрения Николая Михновского, который стал идеологом украинского самостийничества. Акцентировано, что не все методы борьбы самостийников находили поддержку сознательных украинцев либерально-демократического и социалистического лагеря, но Николай Михновский навсегда вошел в историю как мужественный и последовательный борец за достоинство украинской нации, бесстрашно выступал в защиту родного языка и культуры, за сохранение исторической памяти о Тарасе Шевченко, за утверждение идеи украинского самостоятельного государства.

Ключевые слова: Николай Михновский; Тарас Шевченко; «тарасовцы»; украинские самостийники; национальный радикализм.

It is proved that the image of Taras Shevchenko as an uncompromising fighter for national and social liberation of the Ukrainian people had a strong influence on the formation and development of the worldview of Mykola Mikhnovsky. Shevchenko's ideals predetermined the early crystallization of the national-patriotic outlook of the Ukrainian activist and led to the Ukrainian secret society «Brotherhood Tarasivtsi», which resolutely broke with apolitical Ukrainophilism. Mykola Mikhnovsky became an ideologue of Ukrainian independence, which, following the ideals of Taras Shevchenko, even more clearly sparked the path of struggle for the political, national and economic will of the Ukrainian people. It was shown that at the beginning of the 20th century, the Ukrainian activist inhaled the energy in the creation of the first political party of the Naddneprianshchina – the Revolutionary Ukrainian Party, and then the Ukrainian People's Party, which became the ideological mouthpiece of Ukrainian independentists. Shevchenko ideals and the image of Kobzar have been accompanied by Mykola Mikhnovsky for many years and have become an integral part of his world outlook and activities in the decisive times of the Ukrainian Revolution. It is emphasized that

not all methods of struggle of independentists found support of conscious Ukrainians of the liberal-democratic and socialist camp, but Mykola Mikhnovsky forever became history as a courageous and consistent fighter for the dignity of the Ukrainian nation, fearlessly advocated for the protection of his native language and culture, for preserving the historical memory of Taras Shevchenko for the approval of the idea of a Ukrainian independent state.

Keywords: Mykola Mikhnovsky; Taras Shevchenko; «Tarasovtsy»; Ukrainian independentists; national radicalism.

Тенденція останніх років на закріплення європейського курсу розвитку незалежної України актуалізує вивчення самостійницької компоненти в українському національному русі XIX – початку XX ст. З цього погляду є вельми важливим розгляд знакової постаті українського самостійництва Миколи Міхновського в контексті усвідомлення ним образу геніального поета Тараса Шевченка, у творчості якого знаходимо яскраво самостійницькі смисли, розвинуті репрезентантами української суспільної думки наступних поколінь. Зазначена сюжетна лінія вже частково розглядалася в сучасній українській історіографії. В цьому сенсі особливо варто відмітити праці відомого запорізького історика Ф. Г. Турченка, який торкався деяких аспектів теми, зокрема, у своїй монографії, присвяченій М. І. Міхновському [26, с. 21–23, 30, 32, 46, 50, 53, 54, 84, 105, 106, 108–110, 124, 125, 158, 187, 188], у великій статті «Микола Міхновський: становлення світогляду» [27; 28]. Проте до сьогодні зазначена тема ще не стала предметом спеціального розгляду.

Вихід у світ важливих археографічних публікацій «Микола Міхновський. Самостійна Україна. Справа української інтелігенції» (К., 2007) та «Микола Міхновський. Суспільно-політичні твори» (К., 2015) [19; 20] відкриває можливість глибше дослідити тему «Образ Тараса Шевченка у суспільно-політичній діяльності та творчості Миколи Міхновського». Це і є метою даної розвідки, що, сподіваюсь, проллє додаткове світло на проблему відродження і збереження історичної пам'яті в контексті суспільно-політичних практик українського національного руху кінця XIX – початку XX ст. Джерельною основою цієї статті є творча спадщина Миколи Міхновського та спогади сучасників про українського діяча.

Зацікавленість Миколи Міхновського постаттю Тараса Шевченка мала сімейну традицію. Відомо, що його батько, Іван Міхновський, служив близько півстоліття у селі Турівка Прилуцького повіту на Полтавщині, що належало відомому українському патріоту та історичу Миколі Маркевичу – близькому приятелю Тараса Шевчен-

ка. Дослідники біографії українського поета вважають, що той неодноразово бував у Миколи Маркевича в селі Турівка, зокрема у січні 1844 р. Незадовго до цього, у 1842–1843 рр. до вказаного села, де вже сформувався своєрідний центр українського культурництва, прибув на службу Іван Міхновський. Між уже відомим істориком, автором п'ятитомної «Історії Малоросії» і молодим священиком встановилися добрі стосунки, чому сприяло і близьке розташування турівської церкви Всіх Святих та будинку поміщика й історика М. Маркевича [22, с. 84–85].

Станіслав Міхновський не виключав, що молодий парох Іван міг особисто бачити Тараса Шевченка під час його перебування в Турівці. У крайньому разі зовсім певно те, що він багато чув про Кобзаря від історика Миколи Маркевича до 1860 р., а пізніше від його синів. Ці згадки Іван Міхновський передавав своїм синам та онукам, які виявляли незмінний пієтет до постаті Тараса Шевченка [22, с. 86, 89].

Сучасний дослідник життя та діяльності Миколи Міхновського Ф. Г. Турченко вів мову про велику вірогідність того, що малий Микола дізнався про Тараса Шевченка, його страдницьке життя і поетичний геній дуже рано, у роки дитинства. Історик не сумнівався в тому, що у сім'ї Міхновських були книги Тараса Шевченка, зокрема «Кобзар», які справили магнетичний вплив на формування особистості Миколи Міхновського [27, с. 30, 32]. Очевидно, шевченківська світоглядна аура, його безкомпромісний поетичний дух стали одним із тих чинників, який зумовив активну життєву позицію Миколи Міхновського, його раннє прилучення до українського руху й «незамаскований український пагірїотизм» [22, с. 86, 89].

Микола Міхновський належав до тієї радикальної української молоді кінця XIX ст., яка вже не задовольнялася поміркованим ліберально-демократичним українолюбством і народолюбством громадівців 60–80-х рр. XIX ст., котрі не виходили за межі аполітичного угодовства й перебували в полоні подвійної лояльності. Ідейним кумиром цієї частини молодих патріотів був український «національний пророк», борець за волю Тарас Шевченко. Невипадково саме його ім'я стало титульним у назві нового таємного українського політичного товариства «Братство тарасівців». Прикметно, що влітку 1891 р. основоположники цього осередку, учасники Харківської студентської громади Микола Байздренко, Михайло Базькевич, Іван Липа та Віталій Боровик саме на могилі Кобзаря в Каневі урочисто присягнули присвятити себе служінню ідеалам свого великого попередника Тараса. Як зазначав Віктор Андрієвський, гаслом братчиків

став наказ Тараса Шевченка: «І чужому научайтесь, й свого не цурайтесь...» [10, с. 513–515; 7, с. 115; 1, с. 126].

Після Канева, перебуваючи у Глинську на Полтавщині, засновники таємного товариства склали програму, яка стала маніфестом самостійної України. Один із фундаторів цього документа Іван Липа згодом згадував: «Мета – самостійна Україна, свідомо національна, так, як кожен вільний народ, як німці, французи, англійці та ін., уявлялася Тарасівцям не завтра і не з якоюсь конституцією в Росії, а тільки завдяки національній пропаганді по селах протягом довгих років» [10, с. 515].

Незабаром у надрах таємного товариства народилася програма тарасівців «PROFESSION DE FOI молодих українців», яка була читана «на Тарасові роковини 1893 р.» і видрукувана в часопису галицьких народовців «Правда» того ж 1893 р. (кн. V). Цей цікавий документ засвідчив, що його автори, які називали себе націоналами, свідомими Українцями, вказували на чітку спадкоємність своїх ідей з «генієм і апостолом слова Тарасом». Водночас вони виступали проти своїх попередників – українофілів, відстоювали «вільний розвій і цілковите вдовольнення усім моральним, просвітним, соціальним і політичним потребам Українського народу» [30, с. 16–22].

Невдовзі «Братство тарасівців» поширило свій ідейний вплив і на інші терени Наддніпрянщини, особливо на важливий університетський центр Київ. За спогадами Людмили Старицької-Черняхівської, з осені 1891–1892 рр. київська громадівська молодь об'єдналась у великий гурток, до складу якого увійшов один із засновників «Братства тарасівців» – В. Г. Боровик [25, с. 804].

У цьому молодіжному середовищі стали посилюватися впливи ідеології тарасівців і незабаром у Києві утворився осередок «Братства тарасівців». За спогадами О. Г. Лотоцького, В. І. Самійленка, Л. М. Старицької-Черняхівської можна встановити коло цього осередку, до якого входили В. Г. Боровик, Є. К. Тимченко, М. І. Міхновський, М. С. Кононенко, А. П. Кучинський, О. В. Романова, В. І. Самійленко, І. М. Стешенко, О. О. Тулуб, О. Г. Черняхівський, В. М. Шемет та ін. Ці діячі дистанціювалися від діячів Старої громади, іменували себе не «українофілами», а «українцями» [12, с. 211–212; 24, с. 528; 25, с. 804–805, 809]. Як згадував учасник київського гуртка тарасівців Володимир Самійленко, цей осередок «мав цілком самостійницький характер, мав завдання ставити українське питання на всю його височінь і ширину, щоб наблизити відродження України, культурне й політичне». Судячи з джерел, Микола Міхновський не

належав до засновників гуртка київських тарасівців, але, будучи студентом Університету Св. Володимира, приєднався до тарасівців, які називали себе так на честь Шевченка [24, с. 527].

Напевно, вже в той час у свідомості Миколи Міхновського сформувався образ Кобзаря як українського патріота, послідовного проповідника національного й соціального визволення українства. Очевидно, саме тому Микола Міхновський наважився на свій перший публічний виступ, який відбувся, вірогідно, на початку 1890-х рр. на конспіративному святкуванні Шевченкових роковин у помешканні церковної школи на Солом'янці в Києві [27, с. 50; 12, с. 212]. Разом зі своїми однодумцями, зокрема Володимиром Шеметом, Володимиром Самійленком, Миколою Вороним, Олександром Черняхівським, Мусієм Кононенком та ін., він став шукати стежки, кажучи словами Юрія Колларда, «до національного радикалізму».

Декларація «Братства тарасівців» «Profession de foi молодих українців» (1893) засвідчила, що члени товариства викарбовували у своєму світогляді самостійницькі погляди. Це відбувалося під впливом світоглядної позиції Тараса Шевченка, добре відомої тарасівцям – ідейним спадкоємцям Кобзаря. Хоча діяльність тарасівців зазнала серйозного удару з боку жандармів того ж 1893 р., вона не була перервана арештами. Таємне товариство продовжувало діяти аж до початку ХХ ст. [7, с. 115; 1, с. 126; 27, с. 102].

На наш погляд, свою роль в утвердженні радикально-національних поглядів Миколи Міхновського відіграло його спілкування з відомим українським діячем, дослідником біографії Тараса Шевченка О. Я. Кониським, який у середині 1890-х рр. рішуче й остаточно розірвав стосунки з Київською Старою громадою. Як згадував Сергій Шемет, Микола Міхновський користувався «поміччю і порадами особливо Олександра Кониського». Очевидно, займаючись під керівництвом О. Я. Кониського національно-культурницькою працею, він зміцнив свою освітню базу і національне самоусвідомлення, яке привело його на шлях політичної боротьби [33, с. 91].

Київський будинок ветерана українського національного руху О. Я. Кониського на Бібіковському бульварі, № 36 в той період перетворився на своєрідну штаб-квартиру свідомих українців. Туди часто заходила українська радикальна молодь. За даними С. О. Єфремова, який з 1895 р. часто бував у О. Я. Кониського, найчастіше з'являлися в зазначене помешкання М. І. Міхновський, М. С. Кононенко, А. П. Кучинський, В. Я. Совачов, І. М. Стешенко, О. Г. Черняхівський, В. М. Шемет, тобто діячі кола тарасівців. Однією з помітних прикмет

цього приміщення був портрет Тараса Шевченка на стіні. Згадував про перебування Миколи Міхновського в будинку О. Я. Кониського і М. С. Кононенко [4, с. 374–375, 425; 9, с. 119].

Досвід тарасівців позитивно вплинув на студентську молодь, яка шукала «живої праці на національному полі» і об'єдналася в лавах «Української студентської громади», що досить швидко набрала великого впливу серед українського студентства. Микола Міхновський, який у січні 1899 р. переселився із Києва до Харкова, став займатися адвокатською практикою і відразу ж вступив з «Українською студентською громадою» «в найтісніший зв'язок». На початку 1900 р. він «вдихнув душу», кажучи словами Юрія Колларда, в утворену «Революційну Українську Партію», ядром якої стали учасники українських студентських громад [7, с. 116; 1, с. 126–127].

Невдовзі після започаткування РУП, 19 лютого 1900 р. на Шевченківських роковинах у Полтаві, що їх організувала Полтавська українська громада, Микола Міхновський виголосив промову, в якій підкреслив «необхідність революційної акції та збройної боротьби за права українського народу...», тобто проголосив своє політичне кредо [1, с. 127]. За тиждень, 26 лютого 1900 р. він з великим піднесенням виголосив ще одну промову на Шевченківському святі у Харкові, організованому місцевою студентською громадою. Напевно, необхідний емоційний заряд було надано самою атмосферою Шевченківського свята: М. Русов читав реферат про Тараса Шевченка, Д. Дробязко декламував поему «Кавказ», громадський хор під орудою Ю. Колларда співав «Заповіт».

Учасники конспіративного зібрання, яке відбувалося за містом у кількості близько 100 осіб, від несподіванки зустріли самостійницький виступ оратора мертвою тишею, яка переросла в гучні оплески. «Всі були в якомусь екстазі», – згодом згадував свої враження від цієї сміливої промови Ю. Ж. Коллард. У ній було окреслено основні ідейні засади, що згодом увійшли до брошури «Самостійна Україна», написаної на замовлення РУП і виданої в 1900 р. книжечкою кишенькового формату в Галичині заходами В. Старосольського і Є. Косевича накладом у 1 000 примірників і затим переправленої до Наддніпрянської України [1, с. 128; 8, с. 74, 75]. Наприкінці 1900 р. зазначена брошура, відбита на гектографі, з'явилася у Харкові [6, с. 42].

Деталі виступів Миколи Міхновського у Полтаві та Харкові досліджені Ф. Г. Турченком на основі спогадів Ю. Колларда та Д. Антоновича. Сучасники подій свідчили, що промови мали величезний успіх серед молодих учасників зібрань, хоча викликали скептичне

ставлення з боку таких ветеранів українського руху, як О. О. Русов. Не підлягає сумніву, що промови харківського адвоката здобули чималий розголос в українських громадах і стали ще одним чинником їх політизації [27, с. 106–107].

Гадаю, що час і місце публічного проголошення своєї політичної програмної позиції були обрані Миколою Міхновським невипадково. Промови українського діяча під час Шевченківських роковин – знакових подій українського національного руху – свідчили не тільки про вшанування історичної пам'яті українського геніального національного поета, а й указували на прямий органічний ідейний зв'язок українського діяча зі своїм видатним предтечею, інтелектуальні смисли творчості якого повністю поділялися Миколою Міхновським.

«Самостійна Україна» – це ідейний програмний документ українського національно-державницького, самостійницького спрямування, який, за словами Віктора Андрієвського, створив «епоху в нашому політичному житті». Адже вперше в історії української суспільно-політичної думки Наддніпрянщини Микола Міхновський задекларував повний розрив з українським угодовством, поступовістю автономістів-федералістів та інтернаціоналістично-соціалістичним рухом [1, с. 128]. У своїй праці «Самостійна Україна» Микола Міхновський визначив становище українського народу як «зрбованої нації», яка від 1654 р., тобто від політичної унії української республіки з московською монархією, «переживає ще й досі довгий і важкий антракт у своїй історії» [20, с. 165–166]. Виступаючи у цій праці як український патріот-державник, Микола Міхновський відкидав закиди ідейних опонентів стосовно українського народу як бездержавного і доводив, що «через увесь час свого історичного існування нація наша з найбільшими зусиллями пильнує вилитись у форму держави самостійної і незалежної». Автор наголошував на постійних протестах українського народу проти московського панування, називаючи при цьому цілий ряд знакових персоналій і явищ української історії, таких як Петро Дорошенко, Іван Мазепа, Кирило-Мефодіївське братство, Тарас Шевченко, селянські повстання 1880-х рр. тощо [20, с. 167, 169].

Микола Міхновський порушив проблему здобуття українською нацією політичних і державних прав, а політичне визволення проголосив ідеалом. У цьому ж контексті він актуалізував роль в історії української інтелігенції, зазначивши, що вона «ніколи не служила свому народові, ніколи не уважала своїх інтересів в інтересах цілої нації, ніколи не хотіла добачати спільності тих інтересів». М. Міх-

новський показав «дві страти» української інтелігенції інтересів своєму народові, коли вона «прийняла в XVI і XVII віках польську національність», а з тим «прийняла російську національність протягом XVIII і XIX в.».

Мислитель вказав, що з надр українського народу витворюється нова третя інтелігенція, прикметою якої є служіння власному народові. «Первозвісником сучасного українства» Микола Міхновський назвав Тараса Шевченка, який «своїми стражданнями й смертю освятив шлях боротьби за волю політичну, національну та економічну українському народу», чим докорінно вирізнявся від так званого українофільського табору, представники якого писали на своєму прапорі: «Робім так, щоб ніхто, ніколи, ніде не бачив нашої роботи!» [20, с. 172–173].

За твердженням Миколи Міхновського, сучасне покоління молоді України вважає себе «безпосереднім спадкоємцем Шевченка, а її традиції йдуть до Мазепи, Хмельницького та короля Данила, минаючи українофілів». Як репрезентант третього, молодого покоління української інтелігенції, він стверджував, що тепер настав час боротьби за свій народ, «до боротьби кривавої і безпощадної», цілком у душі Кобзаря. І саме така боротьба приведена до утвердження «однієї, єдиної, нероздільної, вільної, самостійної України від Карпатів аж по Кавказ» [20, с. 173].

За свідченням Андрія Жука, вихід у світ брошури Миколи Міхновського «Самостійна Україна» викликав голосний відгомін в українській, московфільській і польській пресі Галичини і Буковини, наслідком чого стало скликання влітку 1900 р. віча української академічної молоді у Львові. На цьому зібранні обговорювалося питання обґрунтування ідеалу державної самостійності України, на підтримку якого було ухвалено відповідні резолюції [6, с. 41–42].

У другій половині того ж 1900 р. у львівській «Молодій Україні» було надруковано відозву Миколі Міхновському – «Відкритий лист» до російського міністра внутрішніх справ Д. С. Сіпягіна. Приводом до цього стала заборона цим царським чиновником написів українською мовою з творів Івана Котляревського і Тараса Шевченка на проєктованому пам'ятнику І. П. Котляревському, за дозволом на побудову якого за певним проєктом звернулася міська управа Полтави [1, с. 131; 5, с. 190].

За споминами Д. І. Дорошенка, імперський режим заборонив закарбувати на пам'ятнику і такий напис: «Рідний край своєму першому поетові Іванові Котляревському». Як відомо, царські урядники

дозволили зробити лише простий напис «Іван Котляревський. 1769–1838», а на другому боці – фразу з «Наталки-Полтавки»: «Де згода в сімействі, де мир – тишина, щасливі там люде, блаженна сторона» та й то не за українським правописом [3, с. 72; 13, с. 296].

Проти цієї безглуздої заборони, яка ображала українське національне почуття і дискримінувало українську мову, прозвучав голос лише Миколи Міхновського, який не тільки назвав Емський указ царя-«освободителя» Олександра II від 1876 р. «злочинством проти Духа святого», а й наголосив: «Українська нація мусить скинути панування чужинців, бо вони огиджують саму душу нації. Мусить добути собі свободу, хоч би захиталася ціла Росія!». Привезений нелегально в Наддніпрянську Україну, «Відкритий лист» Миколи Міхновського набув поширення серед українського громадянства, особливо серед студентства [5, с. 190–192]. Виступ М. І. Міхновського сприяв тому, що незабаром російська влада дозволила зробити напис на пам'ятнику І. П. Котляревському по-українському, але неодмінно «с соблюденієм всех правіл русскаго правописанія» [1, с. 132].

У суспільно-політичній діяльності та творчості Миколи Міхновського питанням захисту й розвитку української культури, зокрема мови, приділялася увага і надалі. Так, у промові, виголошеній ним як членом Харківського товариства грамотності на загальних зборах товариства 29 квітня 1901 р. він доводив, що українська мова «не така вже й близька до російської». На користь цього оратор навів приклад з надрукованим перекладом однієї поеми Тараса Шевченка, у якому фраза «Пішла луна гаєм» перекладачем Белоусовим дослівно подана: «Вспыхнул месяц темный, лес минуя», тоді як насправді ця фраза дослівно означає: «По лесу раздалось эхо» [26, с. 300].

Гучною акцією на захист української мови став виступ Миколи Міхновського з протестом проти заборони міським головою В. П. Трегубовим виступати мовою Тараса Шевченка на урочистому засіданні міської ради Полтави, присвяченому відкриттю пам'ятнику Івану Котляревському, побудованому на кошти українських патріотів, 30 серпня 1903 р. в Просвітному будинкові ім. М. Гоголя, властиво у місцевому великому театрі. Сповнений національної гідності, рішучий протест Миколи Міхновського, який назвав дії міського голови протизаконними і заявив про намір оскаржити їх у Сенаті, вимагаючи для цього копію постанови думи, викликав гучні оплески і вигуки «Слава!», «Ганьба!...», «Ходім звідси!...» Під свист і гамір публіки міський голова зомлів і поспішив закрити засідання думи.

Газети швидко рознесли по всьому світу звістки про полтавський скандал. Зазначу, що вказана скарга М. І. Міхновського на неправомірні дискримінаційні мовні заборони під час відкриття пам'ятника Івану Котляревському в Полтаві була внесена до Сенату, але розглянута аж у 1906 р., вже в ході Першої російської революції. За тих обставин російські сенатори були змушені скасувати заборону і поставити на вид міністрові за «неправосильність його поведінки» [6, с. 199; 8, с. 144; 1, с. 133; 3, с. 72, 74].

31 серпня 1903 р. святкування відкриття пам'ятника І. П. Котляревському в Полтаві тривало, і перетворилося на справжній триумф української музики завдяки великому хору видатного українського композитора і діяча М. В. Лисенка. У широкому й гарному Просвітному будинкові ім. М. Гоголя відбувся святковий концерт, у ході якого хор виконав, зокрема, кантату «На вічну пам'ять Котляревському», написану геніальним композитором М. В. Лисенком на слова Т. Г. Шевченка. В цьому святі українського мистецтва серед інших українських діячів взяв участь М. І. Міхновський [3, с. 75–76].

До постаті Тараса Шевченка Микола Міхновський звернувся і в листівці «З приводу вибуху біля пам'ятника Пушкіну в Харкові 31 жовтня 1904 р.». В ній, заперечуючи правомірність встановлення пам'ятника російському поету, який «підло-брехливо змальовував в своїх творах постать нашого патріота Івана Мазепи», він актуалізував необхідність встановлення пам'ятника на рідній Україні «нашому національному генію – поету Шевченку». Подібна акція готувалася в Харкові Українською народною партією на знак протесту проти святкування офіційною Росією 250-річчя приєднання України до Московії в 1654 р. Оскільки в Харкові не височіло жодного царського монумента, а УНП ухвалила рішення висадити в повітря подібні пам'ятники в Харкові, Одесі та Києві, українські самостійники вирішили ліквідувати в місті пам'ятник поетичному співцю великої Росії О. С. Пушкіну [26, с. 309; 8, с. 128].

Як відомо, ще у 1900 р. як гласний Харківської міської думи Микола Міхновський вніс пропозицію про спорудження в цьому місті пам'ятника Тарасу Шевченку. Проте пропозиція українського патріота була відхилена проросійською частиною міської думи, яка демонстративно ухвалила рішення про спорудження в Харкові пам'ятника М. Ю. Лермонтову. Здійснений замах на пам'ятник О. С. Пушкіну поклав край спорудженню у місті пам'ятників російським діячам, які символізували російську культуру і духовність [27, с. 125, 126].

Проте слід зазначити, що національний радикалізм М. І. Міхновського здобув лише нечисленних прибічників – українських

самостійників, які об'єдналися в Українську народну партію [31, с. 226]. С. О. Єфремов так згадував про це політичне угруповання: «Це був невеличкий гурток, що мав свій осідок у Харкові, купчився біля М. Міхновського й визначався просто хоробливим націоналізмом, огидним, може, найбільше в заступниках поневоленої нації» [4, с. 574–575]. «По суті УНП була не партією, – зазначав сучасний український історик С. О. Наумов, – а невеликою, майже непомітною для сучасників таємною політичною організацією з мінімальною кількістю місцевих груп, надзвичайно обмеженою реальною соціальною базою (мізерна частка національної інтелігенції)» [23, с. 91].

З цього політичного осередку в 1904 р. вийшла анонімна прокламація, що повідомляла, що поки на українській землі немає пам'ятника Шевченкові – «не сміє стояти пам'ятник Пушкінові». Через це пам'ятник останньому в Харкові висаджено в повітря. Як писав С. О. Єфремов, «це не жарт був і не дурна містифікація», а дійсно призначеного дня одбито з пам'ятника Пушкінові невеликий шматочок постаменту», хоча сам пам'ятник устояв [4, с. 575].

Подібні акції, якими б мотивами вони не диктувалися, тільки відлякували. Про це прямо записав у своєму «Щоденику» 15 березня 1912 р. український діяч ліберально-демократичного спрямування Є. Х. Чикаленко: «Взагалі, занадто «щирий» Міхновський раз у раз шкодить українському національному відродженню в Харкові, бо він не приваблює обмосковлених українців до українства, а відлякує їх» [32, с. 222].

Микола Міхновський усвідомлював важливість збереження історичної пам'яті про Кобзаря не тільки в пам'ятках монументального мистецтва, а й у пресі. Вже під час Першої російської революції ідеолог українського самостійництва за участю свого харківського однодумця Миколи Шемета (за іншими даними – С. Макаренка) та за підтримки катеринославських просвітян Володимира Хрінникова та Дмитра Яворницького організував у Катеринославі вихід у світ газети «Запоріжжя». Характерно, що в перший номер видання, що з'явився 23 лютого 1906 р., відкривався віршем Тараса Шевченка «Розрита могила». Це стало офіційним приводом заборони газети [27, с. 158].

Микола Міхновський розумів важливість проблеми історичної пам'яті, виступав проти зневажливого ставлення до українських історичних діячів. У цьому контексті представляє інтерес «Лист Миколи Міхновського – адвоката присяжного», у якому він піддав критиці такі видання, як «Почаевские известия», «Харьковские губернские отклики», «Лубенские отклики» та ін., що, покликаючись на автори-

тет Тараса Шевченка, «безсовісно перекручують зміст його творів» [11, с. 316]. На неприпустимість «виправлення» Шевченкового твору «Марія» український діяч вказував у повідомленні «Про українські виборчі платформи» (1912) [15, с. 381].

Багатогранний образ українського Кобзаря рельєфніше вимальовувався Миколою Міхновським в його «Галереї сучасних діячів наших», в українському харківському щотижневику «Сніп», де він пов'язав постать Тараса Шевченка з галузями музики, науки та літератури. Так, у замітці «Композитор Микола Лисенко» він звернув увагу на усвідомлення Кобзарем невмирущості пісенно-фольклорної спадщини українського народу, вказав на помітне місце музики до слів Шевченка у творчій спадщині видатного українського композитора [14, с. 389].

Ім'я видатного українського історика, професора Михайла Грушевського Микола Міхновський тісно пов'язував з Науковим товариством імені Шевченка у Львові, яке, кажучи його словами, «користується тепер світовою пошаною та признанням» [18, с. 389]. Він також показав, що Кобзар став предметом близько десяти наукових розвідок професора Миколи Сумцова, які б у сукупності склали б чималу книгу [17, с. 395].

У розвідці «Шевченкові роковини» Микола Міхновський підкреслив непересічну життєву долю Тараса Шевченка, який вийшов із гущі низів, народився «у мужицькій хаті з гарячої криці» і став «окрасою й обороною своєї нації». Ідеолог українського самостійництва наголосив на непересічному значенні Кобзаря у «витворенні нації», оскільки той відбив у своїй душі «тіні минулого й мрії будучого», був «Бояном минулого й Тіртеєм будучини».

Стисло оповідаючи про життєвий шлях українського непересічного поета, він зазначив, що «історія життя Шевченка могла б бути з повного права названа «історією великих страждань геніальної людини». Важливо, що Микола Міхновський вказав на непереможну віру поета у відродження свого народу, на його найдужче бажання – «щастя свого народу». На його думку, ім'я Шевченка «стало синонімом сучасної новітньої відродженої України», «душею цілого народу» [21, с. 392–395].

За часів Української революції ідейний лідер самостійників зробив спробу проголосити державну самостійність України. За спогадами Сергія Шемета, у червні 1917 р. Микола Міхновський розробив відповідний план, згідно з яким передбачалося повезти пароплавами «Перший імені Гетьмана Богдана Хмельницького Козацький Полк» на

Шевченкову могилу, де на святій для кожного свідомого українця землі проголосити самостійність Української Держави. Але втілити цей план в життя не судилося. Тоді в ніч з 4 на 5 липня 1917 р. українські самостійники на чолі з Миколою Міхновським розпочали повстання у Києві і за допомогою близько 5 000 українців-вояків із полку імені гетьмана Полуботка захопили арсенал та головні урядові будинки. Однак внаслідок рішучих дій Генерального Секретаріату на чолі з українським соціал-демократом Володимиром Винниченком повстання самостійників зазнало поразки [1, с. 142–143]. Роз'єднання українських політичних сил мало фатальні наслідки для Української революції 1917–1921 рр.

Вищевикладене показує, що образ Тараса Шевченка як безкомпромісного борця за національне та соціальне визволення українського народу мав сильний вплив на формування і становлення світогляду Миколи Міхновського. Шевченкові ідеали стали тим ідейним дороговказом, що зумовив ранню кристалізацію його національно-патріотичного світогляду і привів до лав українського таємного товариства «Братство тарасівців», які задекларували рішучий розрив з аполітичним українофільством і пряму спадкоємність з геніальним Кобзарем – українським національним пророком. На цьому ідейному ґрунті у Миколи Міхновського сформувалася ідеологія українського самостійництва, яка наслідуючи ідеали Тараса Шевченка, ще чіткіше освітлювала шлях боротьби за політичну, національну та економічну волю українському народу. На початку ХХ ст. український діяч вдихнув енергію у створення першої політичної партії Наддніпрянщини – Революційної української партії, а зати́м Української народної партії, яка стала ідейним рупором українських самостійників. Шевченкові ідеали і образ Кобзаря супроводжували Миколу Міхновського впродовж багатьох років і стали невід'ємною складовою світогляду і діяльності діяча у вирішальні часи Української революції. Щоправда, не всі методи боротьби самостійників знаходили підтримку серед свідомих українців ліберально-демократичного і соціалістичного таборів, але Микола Міхновський назавжди увійшов в історію як мужній і послідовний борець за гідність української нації, безстрашно виступаючий на захист рідної мови та культури, за збереження історичної пам'яті про Тараса Шевченка, за утвердження ідеї української самостійної і незалежної держави.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Андрієвський Віктор**. Микола Міхновський (Нарис суспільно-політичної біографії). Суспільно-політичні твори. Київ: Смолоскип, 2015. С. 124–153.
2. **Міхновський Микола**. Суспільно-політичні твори. Київ: Смолоскип, 2015. 464 с.

3. **Дорошенко Дмитро.** Мої спомини про давнє минуле (1901–1914 роки): наук.-попул. вид. Київ : Темпора, 2007. 272 с.
4. **Сфремов Сергій.** Щоденник. Про дні минулі (спогади). Київ: Темпора, 2011. 792 с.
5. **Жук Андрій.** Із спогадів. Молода нація. Альманах. Київ: Смолоскип, 2002. № 3 (24). С.177–221.
6. **Жук Андрій.** Писання Миколи Міхновського. Молода нація. Альманах. Київ: Смолоскип, 2003. 2003. № 2 (27). С. 40–44.
7. **Коллард Юрій.** Передмова до книжки-промови М. Міхновського «Самостійна Україна». Міхновський Микола. Суспільно-політичні твори. Київ: Смолоскип, 2015. С. 113–123.
8. **Коллард Юрій.** Спогади юнацьких днів. 1896–1906. Торонто, 1972. 223 с. URL: <http://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/410/file.pdf>
9. **Кононенко Мусій.** Спогади. Полтава: Вид-во «Полтава», 1998. 184 с.
10. **Липа І.** Братерство тарасівців. Війна, смерть і любов. Львів: Априорі, 2018. С. 512–519.
11. Лист Миколи Міхновського – адвоката присяжного. Міхновський Микола. Суспільно-політичні твори. Київ: Смолоскип, 2015. С. 311–316.
12. **Лотоцький Олександр.** Сторінки минулого: у 3 ч. Ч. 1. Б. м.: Вид. укр. правосл. Церк-ви в США, 1966. 288 с.
13. **Міхновський Микола.** Відкритий лист до російського міністра внутр[ішніх] справ Сіпягіна. Суспільно-політичні твори. Київ: Смолоскип, 2015. С. 295–296.
14. **Міхновський Микола.** Композитор Микола Лисенко. Міхновський Микола. Суспільно-політичні твори. Київ: Смолоскип, 2015. С. 388–389.
15. **Міхновський Микола.** [Листівка з приводу вибуху біля пам'ятника Пушкіну в Харкові 31 жовтня 1904 р.]. Міхновський Микола. Суспільно-політичні твори. Київ: Смолоскип, 2015. С. 309–310.
16. **Міхновський Микола.** Про українські виборчі платформи. Міхновський Микола. Суспільно-політичні твори. Київ: Смолоскип, 2015. С. 381–385.
17. **Міхновський Микола.** Проф. Микола Сумцов. Міхновський Микола. Суспільно-політичні твори. Київ: Смолоскип, 2015. С. 395–396.
18. **Міхновський Микола.** Проф. Михайло Грушевський. Міхновський Микола. Суспільно-політичні твори. Київ: Смолоскип, 2015. С. 389–390.
19. **Міхновський Микола.** Самостійна Україна. Справа української інтелігенції. Київ: МАУП, 2007. 332 с.
20. **Міхновський Микола.** Самостійна Україна. Міхновський Микола. Суспільно-політичні твори. Київ: Смолоскип, 2015. С. 165–174.
21. **Міхновський Микола.** Шевченкові роковини. Міхновський Микола. Суспільно-політичні твори. Київ: Смолоскип, 2015. С. 391–395.
22. **Міхновський Станіслав.** Матеріали до біографії Миколи Міхновського. Міхновський Микола. Суспільно-політичні твори. Київ: Смолоскип, 2015. С. 81–90.
23. **Наумов С. О.** Український політичний рух на Лівобережжі (90-і рр. XIX ст. – лютий 1917 р.): моногр. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2006. 344 с.

24. **Самійленко Володимир.** 3 українського життя в Києві в 80-х роках. XIX ст. Поетичні твори. Прозові твори. Драматичні твори. Переспіви та переклади. Статті та спогади. Київ, Наук. думка, 1990. С. 516.
25. **Старицька-Черняхівська Людмила.** В. І. Самійленко (Пам'яті товариша). Вибрані твори. Драматична твори. Проза. Поезія. Мемуари. Київ: Наук. думка, 2000. С. 787–823.
26. Текст промови, виголошеної членом Харківського товариства грамотності Миколою Івановичем Міхновським на загальних зборах товариства 29 квітня 1901 р. Міхновський Микола. Суспільно-політичні твори. Київ: Смолоскип, 2015. С. 297–301.
27. **Турченко Ф. Г.** Микола Міхновський: Життя і Слово. Київ: Генеза, 2006. 320 с.
28. **Турченко Федір.** Микола Міхновський : становлення світогляду. Молода нація. Альманах. Київ: Смолоскип, 2003. С. 59–125.
29. **Турченко Федір.** Микола Міхновський : становлення світогляду. Міхновський Микола. Суспільно-політичні твори. Київ: Смолоскип, 2015. С. 8–63.
30. Українські політичні партії кінця XIX – початку XX століття. Програми і довідкові матеріали. / упоряд. В. Ф. Шевченко та ін. Київ: Консалтинг, Фенікс, 1993. 336 с.
31. **Чикаленко Євген.** Спогади (1861–1907): докум.-худ. вид. / передмова: В. Шевчук. Київ: Вид-во «Темпора», 2003. 416 с.
32. **Чикаленко Євген.** Щоденник (1907–1917): у 2 т.: докум.-худ. вид. Київ: Темпора, 2004. Т. 1. 428 с.
33. **Шемет Сергій.** Микола Міхновський (Посмертна згадка). Міхновський Микола. Суспільно-політичні твори. Київ: Смолоскип, 2015. С. 91–112.

Надійшла до редкол.: 13.03.2019

Прорецензовано: 19.03.2019

УДК 94 (477.7) «1906/1907»

DOI: 10.33287/1199

Справа «Софії» та питання про анархістські експропріації

В. А. Савченко

Одеський державний університет внутрішніх справ

Проаналізовано події, що сталися в липні 1907 р. – експропріації анархістами великої суми грошей з каси пароплаву «Софія» в Чорному морі. При цьому автор дає оцінку сутності та ролі політичних експропріацій під час революції початку XX ст., з'ясовує особливості тактики анархістських угруповань в Україні, розмірковує стосовно долі окремих анархістів та їх об'єднань.

Ключові слова: анархісти; експропріація; бандитизм; тероризм; страйк; моряки; Чорне море.

Проанализированы события июля 1907 г., связанные с анархистской экспроприацией крупной суммы денег из кассы парохода «София» на Черном море. При этом автор размышляет о сущности и роли политических экспроприаций во время революции начала XX в., об особенностях тактики анархистских группировок в Украине, о судьбах отдельных анархистов и их объединений.

Ключевые слова: анархисты; экспроприация; бандитизм; терроризм; забастовка; моряки; Черное море.

The article is devoted to the analysis of the events that took place in July 1907 - the anarchists expropriated a large amount of money from the boat «Sofia» in the Black Sea. Considering this event, the author discusses the essence and role of political expropriations during the revolution of the early twentieth century, the peculiarities of the tactics of anarchist groups in Ukraine, the fate of some anarchists and their associations. For the South of Ukraine in 1906-1908 political expropriations were common. The article examines the robbery of a steamer and a train near Odessa, a bank robbery in Odessa, a robbery of a cash register in Verkhnedneprovsk, carried by anarchists. Such actions were conducted not only by anarchists, but also by Bolsheviks, social revolutionaries and other radicals. The expropriations that were carried out by the Odessa anarchists in July-September 1907 became the last chord of the anarchist practice of «direct actions» that allowed, for some time, to restrain the political horizons of the federation of anarchist-syndicalists and communist anarchists also known as the «Working Group Anarchists in the South» (1907–1910). The theme of the discussion is a question about anarchist expropriation, which some researchers consider only as «criminal gangsterism». The article states that the money that was captured by anarchists, initially, went to purely political actions: the preparation of strikes, the printing of propaganda publications, organizational expenses and the purchase of weapons. After the expropriation on the steamer «Sofia», the anarchists sent part of the money to organize a strike of Odessa sailors and port workers, to organize acts of terror against representatives of the executive and judicial authorities. In the second half of 1907, the anarchist groups showed a tendency for self-provision of revolutionaries – spending money that was captured during the expropriation for personal needs, which led to the disappearance of money, weakening of the activities of anarchist structures, the collapse of anarchist groups. «Money depravity» has become one of the causes of the crisis in the anarchist movement and to the disintegration of individual groups. After a series of high-profile expropriations, the police sent all their forces to search for «malefactors». Many anarchists were arrested, including 14 out of 18 participants in the robbery at Sophia, several people were executed. Chasing of the police led to mass arrests and to the emigration of part of anarchists abroad.

Keywords: anarchists; expropriation; banditry; terrorism; strike; Black sea.

«Примусові відчуження цінностей для потреб революції» – політичні насильницькі збройні експропріації у 1906–1907 рр. стали певною візитівкою згасаючої революції. Гроші завжди були важливим компонентом будь-якої революції, тому зрозуміти характер значних соціальних потрясінь та зрушень, без аналізу шляхів грошових надходжень, часто не уявляється можливим. Пробле-

ма практики «експропріації» під час революцій 1905–1907 рр. та 1917–1918 рр., як форми «самофінансування» політичних структур, «випала» з поля зору істориків радянської доби. Сучасна українська історіографія теж практично не згадує подібні революційні «ексцеси», бо українські політичні партії, на яких фокусується головна увага вітчизняних дослідників, не використовували експропріації для поповнення своїх партійних бюджетів. В українській історіографії події, пов'язані з анархістською експропріацією каси пароплава «Софія», згадуються тільки в дослідженнях О. Шляхова, О. Лебеденка та автора цієї статті [19; 8; 14]. Окремі сюжети, пов'язані із анархістськими експропріаціями, висвітлювалися в роботах американських та російських істориків: А. Гейфман, І. Трубачева, Д. Пейча, хоча справа «Софії» в них не згадується, а самі анархістські експропріації розглядаються лише як прояв «бандитизму» [3; 15; 11]. Про експропріацію «Софії» не пишуть і дослідники, які ставили за мету ґрунтовне вивчення історії анархізму – Л. Орчакова та В. Кривенький [10; 7]. В той же час ця подія стала знаковою та спричинила важливі наслідки для анархістського руху на Півдні України.

Зазначимо, що з другої половини 1905 р. експропріації стали джерелом фінансування більшості радикальних партій Російської імперії. Так, у березні 1906 р. есери-максималісти захопили в московському банку Товариства взаємного кредиту 875 тис. руб., у червні 1907 р. більшовицькі бойовики, напавши на карету казначейства, під час перевезення грошей з пошти в Тифліське відділення Державного банку, захопили 250 тис. руб. У вересні 1908 р., неподалік Вільно, група польських соціалістів, на чолі з Ю. Пілсудським, захопила 200 тис. руб. під час нападу на поштовий потяг і т. ін.

Не відставали від зазначених партій і анархісти. У листопаді 1906 р. анархісти-синдикалісти групи «Новий світ» пограбували (спільно з есерами) відділення Петербурзького комерційного банку в Одесі на 60 тис. руб. Втім після арештів навесні 1907 р. підпілля анархістів Одеси переживало важкі часи. Здавалося, ентузіазм вичерпаний, революція захлинулася. Учасники страйку, організованого анархістами, портовики та моряки, розчаровані результатами боротьби, повернулися до роботи. Частина бойовиків опинилася у в'язниці, частина – переховувалася від переслідувань за кордоном, десятки «рядових» анархістів в адміністративному порядку були вислані з Одеси. До цього додалася відсутність коштів – дрібні експропріації не дозволяли вести системну роботу з агітації, організації страйків та актів терору. Для цього потрібні

були великі кошти і неонародники планували здійснити «екс на десятки тисяч карбованців».

У червні 1907 р. анархісти Одеси утворили нову організацію «Робочу групу анархістів на Півдні» (її основу склали анархісти-синдикалісти групи «Новий світ»), що повинна була об'єднати анархістів українських губерній. Поліція, за інформацією провокаторів, які працювали в середовищі неонародників, дізналася про появу нової організації, члени якої «жили на Молдаванці без прописки» та планували здійснити експропріації в Одесі, Миколаєві, Херсоні та на пароплаві «Софія». Поліції були відомі й прізвиська окремих членів групи: «Краківській», «Давид», «Катушка». При чому спочатку була «розшифрована» тільки «Катушка» – дівчина Геня Розенштейн, член загону одеських анархістів П. Салимовського, учасниця експропріації в Кривому Розі. Для запобігання експропріації поліція здійснила обшуки та арешти «підозрілих» осіб, які придбали квитки на рейс пароплава «Софія» (під час посадки на пароплав було затримано 10 осіб) [18, ф. 268, оп. 1, спр. 181, арк. 55].

Але це не завадило діям анархістів. Зрештою інформація про пограбування каси пароплава «Софія» була підхоплена газетярами всієї імперії та тлумачилася як «виняткова подія», про яку «зараз говорить все місто» [2; 9; 12]. Так, повідомлялося, що в ніч на 1 липня 1907 р. у відкритому морі, неподалік від берегів Одеси, на пароплав, який прямував у порт Хорли, було скоєно напад. При цьому петербурзький «Вестник полиции» сповіщав про «дивовижний за своєю сміливістю та зухвалістю збройний напад» [1, с. 320].

А як же власне розгорталися ці події? Слід зазначити, що пароплав «Софія» вийшов з Одеси о 10-й годині вечора, маючи на борту до 80 пасажирів (суддівська комісія Чорноморського яхт-клубу, мільйонер Васал з родиною, керуючий маєтками Скадовського та ін.). В каюті I-го класу перебував артільник херсонського відділення Російського для зовнішньої торгівлі банку О. Циганков, який мав при собі 50 тис. руб. Команда пароплава, крім капітана Балло і двох його помічників, складалася з 17 осіб.

Близько опівночі загін анархістів з 16–17 осіб на шлюпках, «десантувався» на «Софію». Взяв «на абордаж» пароплав, анархісти, схопили капітана, штурманів, вбили двох солдат охорони і поранили ще одного солдата [2; 9; 12]. В цей час частина пасажирів ще не спала, інші прокинулися під час нападу. Розпочалася паніка. Свідки повідомляли, що серед нападників «переважала молодь, по обличчях деяких можна було пізнати грузин. Одягнені вони були

пристойно у плащах та широких капелюхах». Через кілька хвилин, пасажирів і команда були «в повному розпорядженні грабіжників... Вони були озброєні револьверами і кинджалами, мали бомби, а один з них навіть... ручний кулемет. Бандити нейтралізували команду, замкнувши в одному з приміщень, а пасажирів попередили, щоб ніхто з них не виходив з кают. Ватажок розбійників, обходячи пасажирів, заспокоював їх, переконуючи, що ніхто не постраждає, якщо тільки вони будуть слухатися їх і не чинити опір. В іншому випадку, – погрожував він, – все і всі злетять у повітря... Він казав про мету нападу, про необхідність коштів для справи революції» [1, с. 320].

Кілька анархістів зайняли капітанський місток, «зупинили пароплав і дали задній хід ... спустилися до машинного відділення, випустили пар і вивели з ладу обладнання, при чому компаси, дзвін та свистки викинули в море. Потім вони розбили один із рятувальних човнів, а решту два залишили для себе ... Операція була проведена швидко, дуже спритно й з умінням, яке свідчило про те, що серед грабіжників знаходилися люди, які добре знають морську справу. Коли всі підготовчі заходи були проведені й будь-який опір паралізовано, грабіжники «експропріювали» у артільника 50.000 руб. і, обшукавши інших пасажирів, захопили в них ще тисячі дві». Після цього вони «...розмістилися в кают-компанії і наказали офіціантам принести їм вечерю. Під час трапези, яка тривала понад дві години, вони жартували над переляканими пасажирами і залищалися до паночок». Анархісти попередили пасажирів, щоб ті протягом 20 хвилин не сміли «рухатися з місця», щоб уникнути неприємностей. Після цього на воду були спущені два човни, на яких грабіжники поплили геть [1, с. 321]. Залишаючи пароплав, анархісти «дали лакеям на чай п'ять рублів, а матросам три або чотири рублі» [9].

За однією з версій, в морі, біля с. Дофіновка (в 20 км. від Одеси) човни «десанту» чекало вітрильне судно, на яке анархісти й пересіли зі шлюпок. За іншою – на березі нападників «чекали коні, на яких вони і проїхали у місто». Коли на світанку пароплав «Софія» повернувся до Одеси, команда та пасажирів були «тимчасово затримані» поліцією для проведення дізнання. Перевірка команди виявила шість осіб, які нібито «сприяли грабіжникам» [4, ф. 2, оп. 4, спр. 8269, арк. 259, 320]. Найбільшу підозру викликав Яків Панченко – ресторатор на «Софії» та власник буфету в Сочі, згодом його судили як співника нападників [18, ф. 268, оп. 1, спр. 181, арк. 55].

Після отримання звістки про події на «Софії», поліція спрямувала всі сили на розшук злочинців. 3–4 липня було заарештовані

17 відомих поліції анархістів, що незабаром були випущені «за відсутністю доказів». Для попередження збройних нападів на пасажирські пароплави в Чорному морі було вирішено піддавати обшуку пасажирів, оглядати багаж. У липні 1907 р. по справі «Софії», разом з групою анархістів-синдикалістів, в Миколаєві був заарештований колишній керівник повстання на броненосці «Потьомкін» Опанас Матюшенко. Він, не брав участі в нападі на «Софію», бо 28 червня 1907 р. приїхав на пароплаві до Одеси отримавши браунінг від анархістів, відправився до Миколаєва для участі в іншому екс. 15 липня в Одесі був затриманий перший бойовик з учасників нападу на пароплав «Софія» Архип Яценко (29 квітня 1908 р. його було страчено). Поліція також встановила, що частина нападників зникла з Одеси: 24 липня 1907 р. зник «в невідомому напрямку» П. Кулешов, а троє бойовиків виїхало до Риги (Ф. Гринблат, З. Гольдблат, «невідомий») [18, ф. 268, оп. 1, спр. 181, арк. 112].

18 вересня 1907 р. біля ст. Гніляково (15 км. від Одеси) 15 анархістів скоїли напад на кур'єрський потяг Одеса-Київ (частина нападників складалася з експропріаторів «Софії») [16]. Потяг був підданий обстрілу, від кинутої анархістами бомби загорілися два вагони (загинув жандарм, чотири пасажирів). Анархісти захопили бл. 5 тис. руб., але більша частина грошей, за якими полювали анархісти, згоріла [4, ф. 2, оп. 4, спр. 8173, арк. 219].

Для оцінки характеру анархістських експропріацій, важливо з'ясувати цільову спрямованість грошей, які були захоплені. Так, після експропріації одеського відділення банку в листопаді 1906 р., свою частку грошей (25 тис. руб.) анархісти витратили на організацію великого страйку в одеському порту (листопад 1906 – лютий 1907), на закупку зброї, нелегальний друк газети «Вольный рабочий» (групи анархістів-синдикалістів «Новий світ», ред. Новомирський) та низки анархістських брошур Новомирського. Експропріація групою «Бойовий загін» на чолі з С. Борисовим (25. 09. 1907 р.) поштового відділення ст. Верхньодніпровськ принесла анархістам 60 тис. руб. На ці гроші вони видали два числа анархістської газети «Буревестник» (Париж, 1908), брошуру «Феодосий Зубарь» (б/м., 1908), перший том книги «Альманах: Сборник по истории анархического движения в России» (Париж, 1909). Гроші також пішли на підтримку анархістських груп в Швейцарії, Франції, Російській імперії, на створення у Женеві загону та його «відрядження» для проведення актів терору в Києві, Одесі, Катеринославі та ін. містах. У 1908 р. анархістам (група М. Рогдаєва) вдалося провести експропріацію

поштового потягу біля Хотину, яка принесла їм ще 80 тис. руб. Ці кошти пішли на утримання «професійних революціонерів» та друк анархістських видань.

На що ж передбачалося витратити та були витрачені гроші з експропріації на «Софії»? Більшу частину коштів планувалося передати на організацію страйку портових робітників та моряків, учнів морських технічних училищ у серпні 1907 р. При цьому поліції не вдалося знайти та заарештувати «ексіста» Олександра Боровського, який передав частину коштів підпільному морському страйкому в Одесі. Частина грошей була використана на підготовку замахів на одеського губернатора та суддів військово-окружного суду, для чого була організована лабораторія з виготовлення вибухових речовин. Зрештою програма максимум анархістів передбачала «міський бунт», проведення «загальноміського» страйку, повстання на Чорноморському флоті та захоплення Одеси. Тож коли 18–20 серпня в Одесі почалися збройні виступи анархістів, влада біла вимушена ввести до міста армію та козаків для патрулювання вулиць. 30 серпня анархісти виступили на підтримку страйку учнів механічного заводу «Елінг», майстерень механічного заводу адміралтейства «РТПіТ», портових робітників. Зокрема, анархісти відправили гроші на обіди для страйкуючих [18, ф. 268, оп. 1, спр. 181, арк. 130–135].

У вересні 1907 р. до Одеси повернулися лідери анархістів Я. Новомирський (Я. Кириловський) та О. Таратута, які намагалися об'єднати місцеві групи. 23 вересня, з ініціативи Новомирського та В. Козловського, відбулися збори активістів анархістських груп Одеси, які затвердили програму формування таємних робітничих синдикатів, «прямих дій» економічного терору, створення бойової дружини «Смерть буржуазії». Але, наприкінці вересня 1907 р. поліція отримала інформацію, що керівництво таємним страйкомом складається з анархістів, які планують експропріацію пошти на пароплаві «Румянцев». Незабаром відбулися арешти Новомирського, керівників морського страйкому та профспілки службовців «РТПіТ». Арешти засвідчили інфільтрацію анархістського підпілля поліцейськими інформаторами [18, ф. 385, оп. 1, спр. 2123, арк. 2–8].

В лещатах поліції тоді опинився Ованес Агабалов (Агобетов), який втік з Одеси у липні 1907 р., згодом був затриманий в Олександрополі по іншій справі, але знов-таки втік з-під арешту. В жовтні 1907 р. його затримали в Ростові й ідентифікували як ексіста «Софії». В грудні 1907 р. були також затримані бойовики з «Софії»: Петро Діваков (П. Макаров, П. Чорний, 1883 р. н., монтер, закінчив

с/г училище, учасник рев. руху з 1903 р., у 1906 р. перейшов з лав РСДРП до анархістів-синдикалістів), Григорій Абуладзе, Терентій Топальский, мешканець Кутаїської губернії Беглар Аршівілі (звинувачувався у справах «Софії», нападу на потяг під Одесою, нападу на одеський ресторан «Аркадія») [18, ф. 268, оп. 1, спр. 181, арк. 179]. Незабаром був затриманий і двадцятирічний анархіст Павло Коротков, у якого був знайдений револьвер «конфіскований» у капітана «Софії»*.

2 січня 1908 р. в Мінську затримали учасника ексів «Софії» та банку в Одесі, одного з засновників групи «Новий світ» Давида-Сруль Ливенбука – «Давида» (входив до складу анархістських груп у Швейцарії та США) [18, ф. 26, оп. 1, спр. 180, арк. 120]. 7 січня 1908 р. на Пересипі, зі зброєю та анархістськими листівками, були затримані організатори «десанту» на «Софію» та «нападу на потяг» П. Кулешов та М. Нехорошев. 14 січня під час етапування, при спробі втекти, П. Кулешов був поранений, а М. Нехорошев – вбитий [4, ф. 2, оп. 4, спр. 8415, арк. 52–80].

Зазначимо, що морський штурман 1-го розряду (капітан «РТПіТ») Павло Кулешов (міщанин Олександрії, 1881 р. н., мав серед. освіту, удовець, під судом не перебував) був організатором нападу на «Софію». Під час обшуку в помешканні Кулешева були знайдені бомби та вибухові речовини. 13 березня 1908 р. Одеським військово-окружним судом П. Кулешов був засуджений до 12-річної каторги. При цьому він звинувачувався не лише у пограбуванні пароплаву «Софії» та нападу на потяг, але й у вибухах у таємній лабораторії на вул. Старопортофранківська, де виготовлялися «пекельні машини» для терористичних актів (під час обшуку 22 березня 1907 р. там від вибуху загинув городовий, було поранено два околоточних наглядача та ще одного городового), збройному опорі у Лермонтовському провулку (під час обшуку 21 листопада 1907 р. П. Кулешов та В.Козловський відстрілювалися та поранили 4 поліцейських), у підготовці замахів на одеського поліцеймейстера та відомого чорносотенця В. Пуришкевича, у підготовці вибухів будинків повітового земства та повітового осередку «Союза русского народа»

*П. Коротков у 1906 р. був засуджений до смертної кари за вбивство околочного наглядача в Миколаєві, за напади на лавку та пекарню. Втім його захисники звернулися до депутата Державної думи Пергамента, якому, за посередництва П. Столипіна, вдалося домогтися заміни страти довічною каторгою. Згодом П. Коротков втік з Одеської в'язниці, розпилявши при цьому ґрати камери. В січні 1908 р. був страчений.

в Акермані. Крім того, П. Кулешов був звинувачений в організації морського страйку та партії «анархістів на Півдні», у підбурюванні робітників та селян до нападів. Тож після дорозслідування судом його справ, П. Кулешову була обрана смертна кара, і 12 грудня 1908 р. його повісили у одеському «Чумному кварталі» [4, ф. 2, оп. 4, спр. 8592, арк. 2–20].

Довгий час поліції не були відомі інші організатори нападу на «Софію», всі затримані по цій справі відмовлялися давати будь-які свідчення. Тільки у березні 1908 р. поліцією був заарештований учасник ексу, колишній матрос Іван Чумаченко, який дав докладні свідчення, вказавши відомих йому учасників нападу. Так, І. Чумаченко показав, що попередодні пограбування була проведена сходка на якій вирішувалися технічні питання «справи». Серед змовників були Павло Кулешов, Всеволод Козловський, Михайло Нехорошев, Давид та Лев Робінзони, Петро Діваков, Левка Вульфензон (Вольфензон), Олександр Задорожний, Павло Коротков та «два невідомих грузина» [18, ф. 385, оп. 1, спр. 2271, арк. 115]. Завдяки цим свідченням поліції стало відома структура «групи анархістів на Півдні», було проведено дорозслідування та повторні суди.

Хоча головою організації формально виступав Новомирський – Я. Кириловський, безпосереднім керівником експропріації на «Софії» вважався Владислав (Герентій) Козловський (прізвиська «Кок», «Краковській», «Хімік») [4, ф. 2, оп. 4, спр. 8592, арк. 18–20]. Народився він у 1876 р. у сім'ї поляків, був студентом-хіміком, наприкінці 1905 р. приєднався до лав анархістів. У 1906 р. був одним з організаторів групи «Новий світ», а на початку 1907 р. виїхав з Одеси до Кракова – Женеви. В травні 1907 р. повернувся до Одеси, очоливши «анархістів на Півдні» [4, ф. 314, оп. 1, спр. 146, арк. 246]. Одним з керівників нападу був також моряк Олександр Задорожний – «Сашка» (21 рік, з дворян, син помічника пристава з Кишинева, штурман «РТПІТ», у 1907 р. плавав за кордон, налагодивши «політичну контрабанду» через одеський порт, куди привозив анархістську літературу). Загалом за перший рік після відкриття справи «Софії», було арештовано близько 50 осіб (крім вищевказаних під арештом опинилися також Аврум-Лайзер Сойфер, Ісаак Робінзон (він же Ельмановіч, Гершенштейн) та ін. [17, ф. 102, оп. 238(1908), Спр.12 ч. 72(ч. 2), арк. 151–154; 18, ф. 385, оп. 1, спр. 2273, арк. 34–88].

4 квітня 1908 р. Одеський військово-окружний суд засудив Новомирського до 8 років каторги, І. Котика (Козака), І. Робінзона,

А. Хаседова – до 6 років, син одеського купця І. Кауфман отримав 2 роки в'язниці, Давид Робінзон покінчив життя самогубством у в'язниці в квітні 1909 р. У вересні 1909 р. відбувся новий суд над 11 бойовиками ексу «Софії», при чому з їх числа вже були страчені П. Кулешов, П. Коротков, Плотніков та Швець. Згодом був також страчений В. Коноваленко – ще один учасник нападу на «Софію» [18, ф. 268, оп. 1, спр. 181, арк. 58, 181].

У серпні 1910 р. в Одесі відбувся останній суд «при закритих дверях» у справі пограбування пароплаву «Софія». Проходив він як над вже судимими І. Чумаченком, І. Робінзоном, П. Діваковим, Л. Вольфензоном, так і над новими фігурантами справи, які брали участь в акціях «групи анархістів на Півдні». Зокрема, йдеться про студентів (або колишніх студентів) Івана Ружейнікова, Володимира Дітмана, Сергія Скибенка, Володимира Сіденка (прізвисько «Сибіряк»), а також Т. Арабаджанца (Арабачанц), Г. Єремеева, Г. Реєва, В. Панченка, що отримали в підсумку від 4 до 15 років каторги [18, ф. 268, оп. 1, спр. 18, арк. 23, 58–59]. П. Діваков був засуджений до смертної кари (за першим вироком у 1908 р. він отримав термін 12 років каторги). Але згодом цей вирок, на підставі клопотання про пом'якшення його долі, був замінений на 15 років каторги (вже за радянської влади, у 1933 р. він був заарештований за звинуваченням у шкідництві) [13, с. 158]. Отже, до 1910 р. більша частина учасників нападу на пароплав «Софія» була заарештована, піддана суду, отримала відповідні вироки. Однак, керівнику нападу В. Козловському разом із дружиною вдалося втекти до Швейцарії.

Я. Новомирський згадував, що після експропріації на «Софії» в руках анархістів з'явилися великі кошти, але вони «...розповзлися по кишенях окремих учасників, які почали пиячити. Організація стала розкладатися» [15, с. 84]. У свою чергу анархіст Знаменський вказував, що наявність великих грошових сум призвела до «грошової розпусти... Група розлізлася, гроші попливли... група «анархістів-синдикалістів» припинила своє існування» [5, с. 410]. Відомо також, що близько 15 тис. руб. було розкрадено. Одним з викрадачів був анархіст Олександр Зіфріді (прізвисько «Митрич», 27 років, студент медичного факультету Новоросійського університету), що брав участь в експропріаціях відділу міжнародного банку в Одесі та на «Софії» [18, ф. 385, оп. 2, спр. 47, арк. 115–120]. При цьому відомо, що ще в 1905 р. «Митрич» був виключений з лав есерів за привласнення 2 тис. руб. Зрештою учасники групи «Анархісти на Півдні» на своєму зібранні винесли йому смертний вирок, але «Митричу»

вдалося втекти за кордон. Крім того, ще 3 тис. руб. з каси пароплаву «Софія» привласнив анархіст Іван Тальо, а 1 тис. руб. – «дівича Н. під виглядом доставки зброї з Проскурова» [6, с. 23].

Таким чином, діяльність анархістських політичних структур в південноукраїнських губерніях на початку ХХ ст. супроводжувалася численними експропріаціями. Останні в дійсності були політично вмотивованими діями, мали агітаційно-пропагандистський ефект та багатофункціональні завдання політичної боротьби. Експропріації завдавали удари по бюджетам владних структур, окремим сегментам капіталістичної економіки. Ці акти були не тільки засобом поповнення бюджетів груп неонародників, але й давали змогу анархістським організаціям підтримувати революційну діяльність населення (фінансувати страйки, робітничі виступи), поширювати революційні видання й зрештою роздмухувати в країні соціальний конфлікт. Власне на це і пішли великі кошти, які отримали анархістські бойовики, пограбувавши в 1907 р. касу пароплава «Софія». Водночас експропріації призвели до кризових явищ в середовищі ліворадикалів, обумовили деградацію всього анархістського руху на Півдні України.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Вестник полиции (Санкт-Петербург). 1910. № 34. С. 836.
2. Волжский листок (Казань) 1907. 6, 12 июля.
3. **Гейфман А.** Революционный террор в России 1894–1917. Москва: Крон-Пресс, 1997. 448с.
4. Державний архів Одеської області.
5. **Знаменский.** Тюремные впечатления. Соблазн социализма. Революция в России и евреи. Париж. Москва: Русский путь, 1995. С. 400–421.
6. Кок. Из хроники групповой жизни. Буревестник (Париж). 1908 (март-апрель). № 10–11. С. 14–15.
7. **Кривенький В. В.** Анархистское движение в России в первой четверти XX века. Теория, организация, практика. Москва: Росспэн, 2018. 430 с.
8. **Лебеденко А. М.** История анархизма в Украине (кон. 19 – нач. 20 вв.). Київ: Институт истории Украины НАН України, 1995. 192 с.
9. Одесский листок (Одесса). 1907. 3 июля.
10. **Орчакова Л. Г.** Анархисты в политической жизни (1903–1928 гг.): дис.... докт. ист. наук: 07.00.02. Москва, 2008. 420 с.
11. **Пейч Д. И.** Анархистский террор в России 1905–1907 гг.: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02. Москва, 2013. 188 с.
12. Пермские губернские ведомости (Пермь). 1907. 11 июля.
13. Политическая каторга и ссылка. Биографический справочник членов общества политкаторжан и ссыльно-поселенцев. Москва: Изд. ПиС, 1929. 389 с.
14. **Савченко В. А.** Анархістський рух в Одесі 1903–1916 рр. Одеса: Печатный дом, 2014. 308 с.

15. **Трубичев И.** Анархистские экспроприации: революционная борьба или уголовщина (на примере Первой русской революции). Наше отечество. Страницы истории. Вып. 4. Москва, 2005. С. 81–89.
16. Утро (Харьков). 1908. 19 марта.
17. Центральный государственный архив Российской Федерации.
18. Центральный державний історичний архів України (Київ).
19. **Шляхов О. Б.** Діяльність анархістів серед команд комерційного флоту Півдня України (1906–1913). Проблеми політичної історії України: зб. наук. пр. Д., 2018. Вип. 13. С. 46–60.

Надійшла до редкол.: 24. 01. 2019

Прорецензовано: 10. 02. 2019

УДК 329: 343.163:321.1 (477.4) “19”

DOI: 10.33287/11910

Ставлення прокуратури та суду самодержавства до діяльності членів українських політичних партій Наддніпрянщини на початку ХХ ст.

О. П. Сарнацький

Запорізький національний технічний університет

Висвітлено ставлення судової гілки влади самодержавства до діяльності представників тих політичних сил, які очолювали український національно-визвольний рух у Наддніпрянщині на початку ХХ ст.

Ключові слова: центральна влада; прокуратура; суд; циркуляри; накази; представники українських політичних партій; репресії.

Освещены отношение и действия судебной ветви власти самодержавия касательно деятельности тех политических сил, которые возглавляли украинское национально-освободительное движение в Приднепровье в начале ХХ в.

Ключевые слова: центральная власть; прокуратура; суд; циркуляры; указы; представители украинских политических партий; репрессии.

The actions of the juridical branch of power of the autocracy in relation to the activity of oppositional political parties founded at the end of the 19-th – beginning of the 20-th centuries in Russian Empire and headed liberator and national-liberator movement in the country, which were aimed at cease of their political activity and occurred simultaneously with administrative repressions over political opponents of the existing system. After all, the law in force in the empire until October 1905 did not allow the existence and activity of any political parties in the country. In the conditions of the lawfulness proclaimed by tsarist (even with all its limitations), the authorities were forced

to resort to court assistance. The accusatory verdict was the most severe punishment.

According to the law of the country, the most important matters are cases of corruption (and the case of state-owned crime was political, against officials, for example, were the most serious crimes) were subject in essence only in district courts and chambers of court. Similar order was launched in 1864, during the course of the reformation, which entered three-stage court system. The courts of the first instance were district courts. There were twenty-eight district courts in Ukraine. The courts of the second instance were judicial chambers. In Ukraine, there were three of them – in Kyiv, Odessa and Kharkov.

Here are just some examples. In 1901 the prosecutor of the Kyiv court chamber considered the case concerning the members of the secret organization «Kiev an revolutionaries independent» the carpenter E. Shcherbak and locksmith P. Petrov who were accused of distributing in Kyiv a brochure «How to keep yourself on interrogation», the magazine «Svoboda» and another illegal literature, noted in their working papers, and the court punished them for it. During the peasant riots in the Poltava and Kharkov regions in the spring of 1902, the Kharkov Chamber of Justice acted expeditiously, punishing the peasants for their participation in them. In July 1904, in Lipovets, in the Kyiv region, a peasant Dmitry Perebyinos found brochures «Uncle Dmitry», which he distributed among his fellow villagers. The Kiev an court chamber condemned D. Perebynos according to art. 130 of criminal code for two weeks imprisonment.

During the First Russian Revolution, which began at this time, the judiciary in every way promoted the local administrative authorities in defining its properties of the committed «criminal acts» and punishing the perpetrators.

Keywords: central authority; prosecutor's office; court; circulars; orders; representatives of Ukrainian political parties; repressions.

Дослідження проблем, пов'язаних з суспільно-політичним життям та національно-визвольним рухом в Наддніпрянській Україні наприкінці XIX – початку XX ст., привертають значну увагу сучасних вітчизняних науковців. Вивчення їх набуло нового імпульсу після набуття Україною незалежності. Активно, зокрема, досліджуються поява, розвиток та діяльність українських політичних партій, які виникли в Україні саме в цей період. До сучасних розвідок з цього питання можна віднести публікації в наукових збірниках і журналах, окремі праці таких авторів, як П. Шморгун [31], І. Курас, [16; 17], В. Сарбей [24], Ю. Лавров [18], В. Солдатенко [26], В. Борисенко [2], М. Козицький, О. Поліщук [14], О. Голобуцький, В. Кулик [6], В. Колесник, О. Рафальський, О. Тимошенко [15], В. Головченко [7], Ф. Турченко [28], І. Калмакан, О. Бриндак [13], С. Наумов [20; 21], Т. Бевз [1], А. Павко [22], В. Стрілець [27], А. Голуб [8], Р. Ветров, С. Донченко [3], С. Світленко [25], О. Ви-соцький [4], С. Донченко [10], І. Михальський [19], а також сучасні колективні праці з історії України [11; 12; 24], в яких висвітлено різноманітні аспекти діяльності українських партій Наддніпрянщини,

що на той час очолювали національно-визвольний рух в Україні, починаючи від революційного напрямку і закінчуючи ліберально-демократичним. Крім того, майже в усіх наукових розвідках та публікаціях зазначених авторів обов'язково, хоч і різною мірою, показані утиски, які відчували на собі діячі та прихильники зазначених партій з боку царської влади.

Практично всі сучасні дослідження, які висвітлюють появу і функціонування вищеназваних партій на початку ХХ ст. на Наддніпрянщині, обов'язково, хоча й різною мірою, торкаються утисків їх з боку поліції та жандармерії, оскільки документальна база цих органів самодержавства містить в собі значний фактичний матеріал стосовно діяльності українських політичних партій серед різних верств населення на той час. Але діяльність поліції і жандармів проти цих партій є лише часткою більш вагомій проблеми, а саме – ставлення самодержавної влади до діяльності останніх. Разом з тим, однією зі складових цієї цікавої і, на жаль, маловивченої проблеми є ставлення судової гілки влади самодержавства до названих партій. В дослідженнях вищеназваних авторів вона не знайшла майже ніякого висвітлення.

Певне уявлення про ставлення цієї гілки влади самодержавства до зазначених партій та їх представників в окреслений період можна скласти розглядаючи різноманітну її діяльність відносно них. Вона мала як загальний, так і досить конкретний характер. Разом із тим такі вітчизняні автори, як О. Гермайзе [5], Ю. Лавров [18], А. Чайковський і М. Щербак [29], О. Ярмиш [31], в наукових розробках яких показані дії протилежного табору (тобто самодержавства) проти українського національно-визвольного руху і тих, хто його очолював, діяльність судової влади і прокуратури розглядають переважно в загальнометодологічному та методичному плані, і лише епізодично саме в площині протидії діяльності вищезазначених партій. В той же час архівні джерела надають нам можливість більш детально показати дії прокуратури та судової влади самодержавства саме в цьому напрямку. Тому в статті, що пропонується, автор поставив собі за мету за допомогою їх висвітлити лише декілька з епізодів ставлення влади до діяльності членів українських політичних партій у Наддніпрянщині на початку ХХ ст.

Дії судової гілки влади самодержавства стосовно діяльності опозиційних до влади політичних партій, що виникли наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. в Російській імперії і очолили визвольний та національно-визвольний рухи в країні, були спрямовані на припи-

нення їх діяльності і відбувалися одночасно з адміністративними репресіями над політичними супротивниками існуючого ладу. Адже чинне в імперії законодавство до жовтня 1905 р. не допускало існування і діяльності в країні будь-яких політичних партій.

Звісно, адміністративні репресії, що здійснювались адміністрацією «без зайвих формальностей», були найбільш зручним і звичайним для уряду методом розправи з політичними опонентами. Однак в умовах проголошеної царизмом законності (навіть при всій її обмеженості) влада вимушена була вдаватися до допомоги суду. Саме обвинувальний судовий вирок був найбільш суворим засобом покарання [31, с. 197]. Разом з тим уряд мав можливість маніпулювати засобами покарання своїх політичних супротивників, використовуючи, залежно від конкретних обставин, той чи інший засіб, а при необхідності й кілька одночасно.

За чинним у країні законодавством, найбільш важливі судові справи (а до них відносились справи про державні злочини – політичні, проти посадових осіб, найтяжчі посадові злочини) належали до розгляду, по суті, тільки окружних судів та судових палат [32, с. 911]. Подібний порядок був започаткований у 1864 р., в ході судової реформи, якою встановлювалася триступенева судова система. Для розгляду дрібних цивільних та кримінальних справ (сума позову не повинна була перевищувати 500 крб.) було створено мирові суди. Судами першої інстанції стали окружні суди. Вони виконували не тільки судові, а й прокурорсько-наглядові та нотаріальні функції і мали у своєму складі суддів, прокурорів, слідчих і нотаріусів. Усього в Україні було 25 окружних судів. Судами другої інстанції визначалися судові палати. В Україні їх було три – Київська, Одеська та Харківська. Крім того, існувала система військових судів, які розглядали справи не лише військовослужбовців, а й цивільних осіб (за поданням генерал-губернаторів) [29, с. 82-83]. Але оскільки майже повністю представники та прихильники українських політичних партій були цивільними особами (рідко траплялися й військові, але в основному нижчих чинів), то головна увага при розгляді цього питання приділена висвітленню дій судових органів саме так званого «цивільного відомства» (так іменувалися загальноцивільні суди на відміну від військових або судів «військового відомства»). Це, звісно, не означає, що військові суди не засуджували членів українських політичних партій під час оголошення в тих чи інших місцевостях України різних категорій виняткового стану, коли вступало в силу відоме сумнозвісне «Положення про охорону» 1881 р.

Вищий суд з усіх справ було утворено у формі двох касаційних департаментів Сенату. Такий, як планувався спочатку, незалежний від адміністрації суд на практиці не задовольняв самодержавство, і перші вилучення з компетенції суду присяжних були зроблені в 1879 та 1881 рр., але вони, вважалося, мали тимчасовий характер, стосувались порівняно невеликої групи державних злочинів і пояснювались надзвичайними обставинами того часу. Надалі закон 1887 р. надав суду право слухати справи за зачиненими дверима на випадок небезпечності процесу стосовно суспільної моралі, релігії, держави та порядку. Таке ж право було надано міністрові юстиції, а в місцевостях, де діяв стан про посилену охорону, – генерал-губернаторам та міністрові внутрішніх справ [32, с. 911-912]. У такому вигляді на початку ХХ ст. судова влада в цілому виконувала покладені на неї царизмом функції [33, спр. 348, арк. 6 зв.].

Так, прокурор Київської судової палати на підставі жандармського дізнання відносно членів таємної організації «Київські революціонери незалежні» тесляра Є. Щербака та слюсаря П. Петрова, яких звинувачували в поширенні у м. Києві брошури «Як держать себя на допросе», журналу «Свобода» та ін., зазначив у своїх робочих паперах, що 2 серпня 1901 р. при обшуку в Києві на квартирі у Є. Щербака було знайдено значну кількість нелегальної літератури, якою користувалися члени цієї організації, в основному соціал-демократичного та народницького змісту [34, спр. 1899, арк. 50]. Була серед них і гектографована брошура: «В. Старосольский. Кирило-Мефодиевське братство (Молода Україна, 1900 р., ч. 5)». «Мета цієї брошури, написаної малоросійською мовою, з'ясувати значення «відродження малоросійського народу». Зміст брошури проникнутий сепаратистським напрямом та українофільством, внаслідок чого брошура ця, на думку Київського Окремого цензора, підлягає забороні» [34, спр. 1899, арк. 52 зв.]. В підсумку їх було покарано судом.

Під час селянських заворушень в Полтавській та Харківській губерніях навесні 1902 р. Харківська судова палата діяла досить оперативно, караючи селян за участь в цих виступах. Згодом, вказуючи на особливості цих виступів селян, що були «досі небувалим явищем», від якого власті панічно «втратили голову», директор Департаменту поліції А. Лопухін, який на той час був прокурором Харківської судової палати і наглядав за слідством, у спеціальній записці зазначав стосовно агітаційної діяльності членів РУПу серед селян: «Одним з найхарактерніших явищ цих розрухів була револю-

ційна пропаганда. З вісімдесятих років минулого століття вона ще не була відома нашому селу. З кінця листопада чи початку грудня 1901 року вона, відчувши сприятливий ґрунт, з'явилася в Костянтиноградському й Полтавському повітах і з вражаючою швидкістю виявила свою дію. Швидкість ця пояснюється, крім сприятливих місцевих умов, винятково вдалим добором книжок, які розповсюджувалися серед селян. Їм роздавалися друковані в Галичині малоросійською мовою оповідання з народного побуту, які малювали і економічну нерівність, і нерівність станів перед законом, байдужість до селян і сваволю властей, тягар податків, причини зубожіння селянства; в приступній їх малограмотності формі їм подавалися пояснення всього того, тягар чого вони відчували, але не розуміли і вказувався вихід – йти проти багатих, які живуть за їх рахунок і йти проти властей, що існують лише для багатих. Злочинні книжки розповсюджувалися серед народу у великій кількості й читалися з величезним зацікавленням» [18, с. 281-282].

Законом 4 червня 1904 р. усувалась можливість розв'язання справ про державні злочини в адміністративному порядку. У судових палатах було встановлено спрощений порядок розгляду цих справ. Він міг відбуватися без проведення попереднього слідства. Було достатньо самого лише обвинувачення прокурора, що базувалося на жандармському чи поліцейському дізнанні. Право припинення дізнання чи направлення його для подальшого провадження було надано губернській нараді. Інакше кажучи, вирішення питання про те, чи достатніми були докази для віддання до суду особи, підозрюваної в державному злочині, залежало, практично, від осіб, які перебували на адміністративно-поліцейських посадах, окрім прокурора, який був єдиним представником судового відомства в губернській нараді. Жандармське дізнання, замінюючи собою попереднє слідство, тим самим у більшості випадків звільняло все розслідування у справах про державні злочини від судового контролю. Це означало ще один серйозний крок на шляху перетворення суду в придаток жандармсько-поліцейського апарату [31, с. 199].

Закон від 7 червня 1904 р., яким надавалася чинність деяким главам нового Кримінального укладення, відніс до категорії державних злочинів справи про «бунт проти верховної влади», про «державну зраду» і про «смуту». Цілком очевидно, що, крім названих, ще багато інших кримінальних правопорушень могли набути в реальному житті політичного забарвлення. Це були злочини проти порядку управління та зазіхання на права власності (експропріації за політичними мотивами, псування обладнання робітниками під

час страйків на різних підприємствах, знищення поміщицького майна в ході так званих «аграрних заворушень») тощо [31, с. 198].

У липні 1904 р. в м. Липовці на Київщині у селянина Дмитра Перебийноса знайшли брошури «Дядько Дмитро», які він давав читати односельчанам. Київська судова палата засудила Д. Перебийноса за ст. 130 Кримін. уклад. на два тижні ув'язнення [5, с. 195]. У вересні 1904 р. прокурор Ніжинського окружного суду доносив прокуророві Київської судової палати, що в нього знаходиться справа селян Варфоломієва, Немировця та Маслакова за звинуваченням їх у поширенні протиурядової газети «Селянин». Але довести можна було лише поодинокі факти передання обвинуваченими цієї газети іншим селянам. Для доказів, що звинувачені мали намір взагалі поширювати літературу, достатніх даних не було, тому Чернігівська губернська нарада прийняла рішення цю справу припинити [5, с. 196]. Прокурор Житомирського окружного суду 9 жовтня 1904 р. також доносив у Київську судову палату, що серед селян Заславського та Острозького повітів на Волині розповсюджуються рупівські прокламації «Селянам війни не треба» [5, с. 196].

30 жовтня 1904 р. прокурор Київської судової палати направив до неї своє подання, в якому просив прийняти на розгляд справу про сина священика Миколу Ковальського та міщанина м. Острога Павла Піотровського, звинувачених за п. 2 ст. 128 та статтями 129 та 130 Кримін. уклад. В одному пакеті з поданням було направлено і обвинувальний акт, складений прокуратурою 29 жовтня 1904 р. на підставі жандармського дізнання, та речові докази [35, спр. 260, арк. 1, 3 зв.].

У обвинувальному акті вказувалося, що зазначені особи поширювали в м. Острозі Волинської губернії брошуру Української соціалістичної партії (УСП) «Робітницька справа», гектографоване звернення від ЦК УСП «До всіх київських робітників», датоване «8 февраля (лютого) 1904 р.», у якому містився заклик до боротьби із самодержавством. Під час дізнання М. Ковальський заявив, що з П. Піотровським познайомився випадково восени 1903 р., коли той висловлювався з приводу тяжкого становища робітників [35, спр. 260, арк. 2 зв.]. Стосовно нелегальної літератури ним було заявлено, що він її нібито отримав у Острозі від невідомого студента з Варшави. Це були журнал «Селянин», брошура «Німецька революція» та «Добра новина». Прочитавши їх, він разом з П. Піотровським запросив для ознайомлення з ними селян С. Зозулю та І. Костюка. С. Зозулі він дав «Робітницьку справу» і прокламацію «До всіх робітників», а І. Костюку – «Добру новину» [35, спр. 260, арк. 3]. Сам же П. Піотровський під час дізнання

заперечував свою участь у поширенні М. Ковальським означених злочинних видань.

Обвинувальний акт прокуратури закінчувався тим, що син священика М. Ковальський, 18 років, та міщанин м. Острога П. Піотровський, 37 років, звинувачувалися в тому, що, діючи завідомо спільно в пропагуванні революційних ідей в м. Острозі Волинської губернії, в лютому 1904 р. поширювали серед місцевих селян вчення та судження, які збуджували до повалення існуючого ладу. «За ці тяжкі злочини вони підлягають суду Київської Судової Палати в посиленому складі за участю станових представників» [35, спр. 260, арк. 3 зв.].

14 січня 1905 р. Київська судова палата у своєму розпорядчому засіданні визначила надати справі хід та слухати її за участю станових представників згідно з п. 2 ст. 1032 Устан. кримін. судочин. та слухати її в Житомирському окружному суді у зв'язку з проживанням там свідків та підсудних [35, спр. 260, арк. 5 зв.]. Слухання справи було передбачено за зачиненими дверима на весь час засідання – від читання обвинувального акта і до оголошення резолюції суду, з допущенням до зали засідання лише посадових осіб, службові обов'язки яких мали належні на те підстави, а також не більше однієї особи з боку кожного з підсудних [35, спр. 260, арк. 3 зв.].

9 березня 1905 р. рішенням Київської судової палати М. Ковальського було визнано винним у цьому злочині проти держави і засуджено до заслання на поселення у віддалені губернії імперії, але через неповноліття підсудного цей вирок було замінено на ув'язнення у фортеці на 2 місяці і 20 днів. Дії П. Піотровського були визнані судом як «несвідомі», «наслідком недоумства», а сам він – «сліпим знаряддям в руках М. Ковальського, який активності в агітації серед селян не проявив...» Суд виправдав П. Піотровського на підставі п. 1 ст. 771 Устан. кримін. судочин. [35, спр. 260, арк. 41]. Під час Першої російської революції, що розпочалась у цей час, судова влада усіляко сприяла адміністративній владі на місцях у визначенні нею властивостей здійснених «злочинних дій» та у покаранні винних.

Таким чином, підсумовуючи вищенаведене, можна зробити висновок, що дії судової влади самодержавства в так званих «малоросійських губерніях» не були винятком із правил. Разом із тим проведене дослідження охоплює лише одну з найважливіших ділянок в діях уряду відносно діяльності членів українських політичних партій у Наддніпрянщині на початку ХХ ст., тому зазначена проблема потребує в наступному подальшого вивчення та значно ширшого висвітлення.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Бевз Т. А.** Між романтизмом і реалізмом (сторінки історії УПСР). Київ: ІПіЕД НАН України, 1999. 271 с.
2. **Борисенко В. Й.** До питання про Революційну Українську Партію. Наукові праці з питань політичної історії : [зб. наук. праць / наук. ред. Горшков В. П. та ін.]. Київ : Вид-во Київ. ун-та. К., 1991. Вип. 169. С. 129–138.
3. **Ветров Р. І., Донченко С. П.** Політичні партії України в першій чверті ХХ століття (1900–1925 рр.). Дніпропетровськ – Дніпродзержинськ: Видавництво «Поліграфіст», 2001. 245 с.
4. **Висоцький О. Ю.** Українські національні партії початку ХХ століття: соціалістичний сегмент (УСДРП та УПСР в компаративістському вивченні). Дніпропетровськ: ДДФЕІ, 2001. 160 с.
5. **Гермайзе О.** Нариси з історії революційного руху на Україні: Революційна Українська Партія (РУП). Харків : Книгоспілка, 1926. Т. 1. 389 с.
6. **Голобуцький О., Кулик В.** Український політичний рух на Наддніпрянщині кінця ХІХ – початку ХХ століття : Дослідження. – Київ : Смолоскип, 1996. 124 с.
7. **Головченко В. І.** Від «Самостійної України» до Союзу визволення України : нариси з історії української соціал-демократії початку ХХ ст. Харків: Майдан, 1996. 190 с.
8. **Голуб А. І.** Європейські обрії української соціал-демократії (кінець ХІХ – перша половина ХХ ст.). Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 1998. 156 с.
9. **Грицак В. С.** Губернатор в державному механізмі Російської імперії в другій половині ХІХ ст. (на матеріалах Харківської губернії): історико-правове дослідження: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Одеса, 1999. 21 с.
10. **Донченко С. П.** Ліберальні партії України (1900–1919 рр.). Дніпродзержинськ : Видавничий відділ ДДТУ, 2004. 379 с.
11. Історія Української РСР: у 8 т. / гол. редкол.: Кондуфор Ю. Ю. (гол. ред. [та ін.]). Київ: Наук. думка, 1976. Т. 4. 1978. 531 с.
12. Історія України: нове бачення: у 2 т. / О. І. Гуржій, Я. Д. Ісаєвич, М. Ф. Котляр та ін. Під ред. В. А. Смоляка. Київ : Наук. думка, 1995. Т. 1. 430 с.
13. **Калмакан І. К., Бридак О. Б.** Виникнення та еволюція національної партійної системи в Україні в ХХ столітті. Одеса: Астропринт, 1997. 192 с.
14. **Козицький М. Ю., Поліщук О. В.** Національно-політична думка на Україні (кінець ХІХ початок ХХ ст.). Наук. праці з питань політичної історії : [зб. наук. праць / наук. ред. Горшков В. П. та ін.]. Київ: Вид-во Київ. ун-та, 1992. Вип. 172. С. 3–14.
15. **Колесник В. Ф., Рафальський О. О., Тимошенко О. П.** Шляхом національного відродження: національне питання в програмах та діяльності українських партій Наддніпрянщини. 1900–1907. Київ : Стило, 1998. 226 с.
16. **Курас І. Ф., Турченко Ф. Г., Герашенко Т. С. М. І.** Міхновський: постань на тлі епохи. Укр. іст. журн. 1992. № 9. С. 76–91; № 10–11. С. 63–79.
17. **Курас І. Ф.** Перший речник новітнього українського самостійництва (Микола Міхновський). Історія України. 2000. № 6. С. 3–14.
18. **Лавров Ю. П.** Виникнення і діяльність українських політичних партій. «Українське питання» в Російській імперії (кінець ХІХ – початок ХХ ст.).

- Київ : Інститут історії України НАН України, 1999. Ч. 2. С. 248–444.
19. **Михальський І. С.** Джерела з історії українських політичних партій кінця XIX – початку XX ст. Луганськ : Альма-Матер, 2003. 343 с.
 20. **Наумов С. О.** Братство тарасівців. Укр. іст. журн. 1999. № 5. С. 36–44.
 21. **Наумов С. О.** Український політичний рух на Лівобережжі (90-і рр. XIX ст. – лютий 1917 р.) : моногр. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2006. 344 с.
 22. **Павко А. І.** Політичні партії, організації в Україні: кінець XIX – початок XX століть: зародження, еволюція, діяльність, історична доля. Кінець XIX – лютий 1917 р. Київ : Видавництво «Іван Федоров», 1999. 248 с.
 23. Політична історія України. XX ст.: у 6 т. / Редкол.: І. Ф. Курас (голова) [та ін.]. Київ : Генеза, 2002–2003. Т. 1 / [Ю. А. Левенець (кер.) та ін.]. 2002. 424 с.
 24. **Сарбей В. Г.** «Українське питання» в Російській імперії очима дослідників початку і кінця XX століття. Укр. іст. журн. 1996. № 2. С. 35–46.
 25. **Світленко С. І.** Національне питання в програмах українських політичних партій початку XX ст. Українське питання в Російській імперії та Радянському Союзі (XVIII – перша половина XX ст.) / за загал. ред. В. В. Іваненка. Дніпропетровськ: Наука і освіта, 1998. С. 66–73.
 26. **Солдатенко В. Кривошея В.** Революційна Українська Партія. Віче. 1998. № 1. С. 128–140.
 27. **Стрілець В. В.** Українська радикально-демократична партія: витоки, ідеологія, організація, діяльність (кінець XIX століття – 1939 рік). Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2002. 361 с.
 28. **Турченко Ф. Г.** Микола Міхновський: Життя і Слово. Київ: Генеза, 2006. 320 с.
 29. **Чайковський А. С., Щербак М. Г.** За законом і над законом: З історії адм. органів і поліц.-жандарм. системи в Україні (IX – початок XX ст.). Київ: Україна, 1996. 269 с.
 30. **Шморгун П. М.** Національно-визвольний рух на Україні на початку XX ст. Наукові праці з питань політичної історії : зб. наук. праць / наук. ред. Горшков В. П. та ін. Київ: Вид-во Київ. ун-ту, 1992. Вип. 173. С. 3–12.
 31. **Ярмиш О. Н.** Каральний апарат самодержавства в Україні в кінці XIX – на початку XX ст. Харків: Консум, 2001. 284 с.
 32. *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона.* Санкт-Петербург, 1900. Т. XXXI. 954 с.
 33. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДАУК). Ф. 442. Оп. 849.
 34. ЦДАУК. Ф. 317. Оп. 1. Ч. 2.
 35. ЦДАУК. Ф. 318. Оп. 1. Т. 1.

Надійшла до редкол.: 23. 12. 2018

Прорецензовано: 05. 01. 2019

Благодійницька діяльність православного духовенства Катеринославської єпархії на початку Першої світової війни (1914–1915рр).

Ю. В. Берестень, В. І. Мороз

Дніпровський державний аграрно-економічний університет

Розглянуто громадсько-політичні, адміністративні аспекти благодійницької діяльності православного духовенства Катеринославської єпархії на початковому етапі Першої світової війни (1914–1915 рр.). Відзначено роль та місце православного кліру в організації матеріальної допомоги мобілізованим військовослужбовцям та членам їх родин, особовому складу військових частин російської армії, в налагодженні стабільного фінансового забезпечення діяльності військово-медичних установ м. Катеринослава та Катеринославської губернії, створення чисельних сиротинців та притулків для біженців.

Ключові слова: православне духовенство; Катеринославська єпархія; Катеринославська губернія; благодійність; добродійна діяльність; біженці; збір коштів.

Рассмотрены общественно-политические, административные аспекты благотворительной деятельности православного духовенства Екатеринославской губернии на начальном этапе Первой мировой войны (1914–1915 гг.). Определена роль и место православного клира в организации материальной помощи мобилизованным военнослужащим и членам их семейств, личному составу военных частей российской армии, в налаживании стабильного финансового обеспечения деятельности военно-медицинских учреждений города Екатеринослава и Екатеринославской губернии, создания многочисленных сиротских домов и приютов для беженцев.

Ключевые слова: православное духовенство; Екатеринославская епархия; Екатеринославская губерния; благотворительность; благотворительная деятельность; беженцы; сбор средств.

The military and political events during August-September of 1914 resulted in the active incorporation of clerical institutions of the Katerynoslav diocese in organizing systemic and ideological support and material provision for the political course of the Russian autocracy, practical implementation of numerous internal political campaigns aimed at strengthening the state system and defence capabilities of the country, increasing the combat spirit of the current army and naval forces, participation in the mobilization of conscripts, consolidating the population for the practical solution of a number of socio-economic and agricultural problems caused by the war.

A significant component of the organization of charity in the Katerynoslav diocese was the provision of systematic material assistance to the personnel of the military units of the Russian army. As a rule, it was mostly implemented in various forms: collecting donations for military purposes, organizing the systematic supply of warm clothes, shoes, bedding and underwear, necessary military equipment, foodstuffs, medicines, articles of daily necessity, tobacco and personal hygiene products. One of the major directions of charitable activity of the Orthodox clergy during the First World War was the organization of a chain of hospitals and military sick quarters which provided

the necessary medical assistance to the wounded and sick soldiers and officers. At the initial stage of the First World War, the Orthodox clergy of the Katerynoslav diocese participated actively in the organization and conducting of numerous charitable events and campaigns aimed at providing financial and material assistance to the low-income categories of the population suffering from hostilities. The charitable activity of the Orthodox clergy met the principal needs of the Russian society and played an important role in the depreciation and smoothing of destructive phenomena of social entropy caused by the war.

However, due to the economic crisis determined by the exponential growth of the military conflict, the gradual destruction of the economic system, the elimination of the financial resources of a great part of charitable institutions and private benefactors, the rapid increase of the population in need, the charitable activity of the church could not reach its goal and effectively solve a set of urgent problems of social protection of the population of the country and Prydniprovsk region.

Keywords: Ukrainian members of the City Council; City Council; Ekaterinoslav; municipal company; the Ukrainian national-liberation movement; revolution; Central Rada.

Сучасні політичні події пов'язані з військовою агресією Російської Федерації проти незалежної української держави, анексією Криму та окупацією частини території Донбасу в 2014 р. зумовили інтенсивне розгортання добродійного руху серед різних соціальних прошарків населення країни, який був орієнтований на надання цільової гуманітарної допомоги цивільним особам та військовослужбовцям Збройних сил України (ЗСУ), які постраждали під час збройного протистояння. Особливе місце в даному процесі відігравали і відіграють благодійницькі установи та інституції різних церковних деномінацій країни, гуманітарна діяльність яких покликана нівелювати руйнівні для соціально-економічної системи країни наслідки війни.

Реалії суспільно-політичного життя України значною мірою сприяють актуалізації комплексного вивчення та ґрунтовного осмислення добродійної діяльності православного духовенства в роки Першої світової війни.

Об'єктом дослідження є клір Катеринославської єпархії православної церкви в період Першої світової війни. Предметом дослідження є добродійна діяльність представників православного духовенства Катеринославської єпархії в липні 1914 – грудні 1915 рр.

Варто відзначити що сучасний вітчизняна історіографія акумулювала значний інтелектуальний доробок, в якому знайшли віддзеркалення різноманітні аспекти діяльності добродійних установ та духовенства Російської православної церкви в період Першої світової війни. В працях О. Реєнта, О. Сердюка, Н. Загребельної, І. Коляди, А. Лозинського, О. М. Донік, Г. Степаненко, М. Цапа, Є. Сніди, К. Недрі, Л. Жванко, С. Трояна міститься розлога інформа-

ція, що відображає окремі аспекти благодійницької діяльності православного духовенства в роки Першої світової війни [21; 9; 11; 1; 29; 23; 24; 12; 8; 17]. Попри ґрунтовність теоретичних спроб інтерпретації даного доробку, окремі історіографічні сюжети з даної проблематики лишилися поза фокусом дослідницької уваги вітчизняних істориків. Зокрема, одним з таких аспектів даної проблеми є благодійницька діяльність православного духовенства Катеринославської єпархії в 1914–1915 рр., яка не знайшла комплексного висвітлення в сучасній історіографії, лишаючись на периферії процесу історичного пізнання минулого Придніпровського регіону в період Першої світової війни.

Як відомо, православна церква в російському суспільстві кінця XIX – початку XX століття відігравала роль одного з найбільш авторитетних та консервативних соціальних інститутів, який регулював значну частину суспільних відносин, встановлюючи моральні імперативи та впорядковуючи нормативні правила й приписи на підставі яких вони функціонували. Активно реалізуючи в російському суспільстві свою соціально-політичну функцію православна церква консолідувала населення імперії навколо ідей державної соборності, захисту політичних основ російського самодержавства, які закріплювали в його колективній свідомості політичні засади організації самодержавного устрою, ідеологічно забезпечуючи стабільність функціонування політичного організму та соціальної системи країни.

Варто відзначити той факт, що традиційно однією з головних функцій церкви як специфічного соціального інституту є здійснення благодійницької діяльності, яка була орієнтована на надання адресної матеріальної допомоги малозабезпеченим верствам населення, жертвам військових конфліктів, інвалідам та біженцям, що було наслідком практичного втілення у життя моральних принципів та нормативних постулатів соціальної доктрини християнського віровчення.

Напередодні Першої світової війни православною церквою Російської імперії був акумульований значний організаційно-адміністративний досвід в створенні системи соціального захисту різноманітних категорій населення, які постраждали від руйнівних наслідків військових дій. Зокрема, в період російсько-японської війни 1904–1905 рр. православне духовенство Катеринославської єпархії брало активну участь в організації чисельних кампаній зі збору коштів на військові потреби діючої армії, продуктів харчування, медикаментів, військового спорядження, створювало на місцях

чисельні благодійницькі установи та осередки, які акумулювали значні фінансові ресурси й надавали вагомий матеріальний підтримку постраждалим від військового конфлікту категоріям населення Придніпровського регіону: вдовам військовослужбовців, пораненим військовим та інвалідам війни, сиротам.

Набутий в даний період церковними інституціями досвід організації добродійної діяльності став в нагоді під час Першої світової війни, військово-політичні події якої надали їй нового імпульсу та значного розмаху, враховуючи тривалість та військову інтенсивність конфлікту й колосальний масштаб гуманітарної катастрофи, який він зумовив. Подолання руйнівних для російського суспільства наслідків даних деструктивних процесів соціальної ентропії, що кардинальним чином позначились на соціально-економічному та матеріальному становищі широких верств населення, вимагало надзвичайної концентрації зусиль, матеріальних, фінансових ресурсів всього російського суспільства, включаючи православну церкву.

Військово-політичні події серпня-вересня 1914 р. зумовили активне включення церковних інституцій Катеринославської єпархії в процес організації системного ідеологічного забезпечення й матеріальної підтримки політичного курсу російського самодержавства, практичної реалізації чисельних внутрішньополітичних кампаній, спрямованих на зміцнення державного ладу та обороноздатності країни, підвищення бойового духу діючої армії та флоту, участі в організації мобілізації призовників, консолідації населення навколо практичного розв'язання цілої низки соціально-економічних проблем та господарських завдань, викликаних війною. Не стояла православна церква й осторонь участі в патріотичній кампанії, яка розгорнулася в липні-вересні 1914 р., активно закликаючи населення Катеринославської губернії стати до оборони національних інтересів, територіальної цілісності Російської імперії та династії Романових.

Оскільки в сферу адміністративної діяльності православної церкви Російської імперії входило ведення метричної документації, то на початку військового конфлікту на представників духовенства місцевою владою були покладені суто технічні обов'язки з перевірки та складання списків призовників, які на підставі чинної законодавчої бази підлягали мобілізації. Зокрема, губернатор Катеринославської губернії В. А. Колобов своїм розпорядженням від 24 вересня 1914 р. зобов'язав клір Катеринославської єпархії провести невідкладну роботу зі складання та уточнення списків призовників [10, с. 568]. Зрозуміло, що від ефективності виконання даного завдан-

ня залежали темпи укомплектування військових частин особовим складом за штатним розкладом воєнного часу.

В серпні 1914 р. православне духовенство Катеринославської єпархії активно підтримало впровадження царським урядом на період війни «сухого закону», який забороняв вільне виробництво та продаж алкоголю в країні. В місцевій пресі та церковних виданнях з'явилася низка публікацій православних священників, в яких була надана позитивна оцінка даним законодавчим крокам російського царату, оскільки останні були орієнтовані на зміцнення моральності та дисципліни в російському суспільстві. Відзначимо той факт, що дані адміністративні заходи були суголосні морально-етичним імперативам та настановам організації життя православних християн [18, с. 675–676].

Перша світова війна сприяла актуалізації набутого адміністративного досвіду організації системної благодійницької допомоги церковних установ діючій армії. Зокрема, в серпні 1914 р. представники кліру Катеринославської єпархії взяли активну участь в проведенні розлогої інформаційної кампанії серед населення губернії, спрямованої на забезпечення цільової допомоги родинам військовослужбовців, які були мобілізовані до лав російської армії. На даному етапі православне духовенство разом з представниками місцевих повітових та волосних адміністративних установ опікувалося проблемами організації та надання допомоги родинам військовослужбовців у зборі врожаю різноманітних сільськогосподарських культур та проведенні комплексних агротехнічних заходів з обробки ґрунту для посіву озимини [22, с. 672].

Одним з першочергових завдань кліру та очільників Катеринославської єпархії було створення розгалуженої мережі благодійницьких осередків та установ, які повинні були цілеспрямовано опікуватися проблемами соціального захисту родин мобілізованих військовослужбовців. Так, на підставі рішення Священного Синоду в парафіях Катеринославській єпархії в серпні-вересні 1914 р. були створені приходські опікунські ради, головна мета діяльності яких полягала в організації силами церковних парафій та місцевого населення матеріальної допомоги родинам військових. Зокрема, завдячуючи активній діяльності опікунських рад та комітетів в даний період щомісячну матеріальну допомогу отримали від 5 до 10 тисяч родин військовослужбовців. Тільки в серпні-грудні 1914 р. на фінансове забезпечення даних соціальних проектів з коштів місцевих церковних установ було витрачено 7344 руб., які, безумовно,

сприяли зміцненню матеріального становища даної категорії населення, яка зазнала значних економічних збитків через тимчасову втрату годувальників [3, с. 764].

Необхідність проведення цілої низки благодійницьких кампаній була продиктована прагматичними міркуваннями й тактичними розрахунками політичного істеблїшменту імперії – російський царат прагнув через реалізацію чисельних добродчинних проектів створити належні умови для підвищення морального та бойового духу військовослужбовців, що в кінцевому підсумку повинно було позитивним чином позначитися на загальному рівні боєздатності військових частин російської армії [22, с. 673].

Під час створення розлогої мережі благодійницьких установ на теренах губернії представники кліру Катеринославської єпархії зіштовхнулися з цілою низкою організаційних проблем, які в значній мірі ускладнили та пригальмували інтенсивність процесу надання адресної матеріальної допомоги нужденним категоріям населення. Вже восени 1914 р. місцеві благочинні масово скаржилися в катеринославську консисторію на перевантаженість бюрократичною роботою зі складання статистичної документації, де фіксувалися дані з надання благодійницькими установами фінансової допомоги родинам військових [14, с. 790]. Проблема полягала в тому, що в окремих приходах до лав діючої армії було мобілізовано до тисячі військовозобов'язаних. Зрозуміло, що за умови обмеженості парафіяльного штату місцеві священники були просто не в змозі фізично провести в стислі терміни ретельне та об'єктивне обстеження матеріального становища родин військовослужбовців з метою з'ясування реальних розмірів цільової допомоги, що поставило в окремих повітах Катеринославської губернії дану кампанію під загрозу зриву.

Ускладнювало поточну діяльність опікунських парафіяльних комітетів дублювання їх функцій з надання допомоги нужденним із іншими благодійницькими установами, що в підсумку продукувало адміністративний хаос і плутанину, які призводили до нераціонального використання наявних фінансових та матеріальних ресурсів. У свою чергу це значною мірою ускладнювало та дезорганізувало роботу відповідних установ. Так парафіяльними священниками часто фіксувалися випадки, коли окремі родини військовослужбовців отримували кошти одночасно від декількох благодійницьких осередків, які сумарно перевищували їх реальні матеріальні потреби або загальний розмір заробітку мобілізованого військовослужбовця, що дискредитувало в очах пересічних мешканців саму ідею організації

соціального захисту певної категорії населення, істотним чином позначаючись на зменшенні розмірів добровільних грошових пожертв до бюджетів добродійних установ.

Зрештою у цей період тільки ченцями Свято-Троїцького Самарського монастиря була надана допомога родинам мобілізованих військових продуктами харчування, кормами для тяглової та великої рогатої худоби, на загальну суму 1296 руб. 50 коп. [4, с. 793]. Загалом, попри тимчасові труднощі та складнощі адміністративної роботи, родинам військовослужбовців, мобілізованих до лав російської армії, в період 1914–1915 рр. церковними установами Катеринославської єпархії було надано пожертв на суму 395 378 руб. 40 коп., з них 299 308 руб. 1 коп. були виділені готівкою, 96 070 руб. 33 коп. речами (теплим одягом, продуктами харчування, тощо) [3, с. 764].

Крім того, під час візиту до міста Катеринослава російського імператора Миколи II, який відбувся 31 січня 1915 р. (за старим стилем), єпископом катеринославським та маріупольським Агапітом було принесено російському монарху в дар від православного кліру єпархії 25 000 руб. на потреби російської армії [19, с. 131].

Не менш вагомим компонентом організації благодійницької діяльності в Катеринославській єпархії було надання систематичної матеріальної допомоги особовому складу військових частин російської армії. Як правило, вона здебільшого реалізовувалась в різних формах: зборі грошових пожертв на військові потреби, організації системного постачання теплої одягу, взуття, постільної та нижньої білизни, необхідного військового реманенту, продуктів харчування, медикаментів, предметів першої необхідності, тютюну, засобів особистої гігієни.

Особливе місце в організації цільової допомоги армії відігравали монастирі, які мали належну виробничу базу та відповідні трудові ресурси, що дозволяло в стислі терміни налагодити виробництво необхідної для армії амуніції або оперативно провести збір продуктів харчування та одягу. Зокрема, черниці Тихвінського жіночого монастиря Катеринослава на початку військового конфлікту пошили для нижніх чинів російської армії 245 одиниць нижньої та спідньої білизни, яку згодом відправили на фронт. Маючи у своїй власності економічно потужний сільськогосподарський маєток, Тихвінський жіночий монастир систематично надавав відповідним військовим інтендантським структурам продукти харчування, предмети першої необхідності. Тільки в 1914–1915 рр. монастирем було

відправлено на фронт 4 пуди фруктів, 2 пуди варення, 4 пуди сала, 1 пуд ковбаси та тютюну [4, с. 795].

Крім того, сестри обителі виготовили для військових підрозділів, що комплектувались на теренах Катеринославської губернії, 5 вишитих золотом прапорів. Тільки одна вартість роботи становила 500 руб. [4, с. 795; 2, с. 296].

Черницями Іосифівського жіночого монастиря та скиту було відіслано до місцевого благодійницького комітету 100 овчин, 20 смушків, 2 пуди корпії, 66 штук білизни, 120 пар панчіх. В 1914–1915 рр. насельниці обителі відправили на австрійський фронт 46 мішків гуманітарної допомоги, в яких були вкладені комплекти нижньої та спідньої білизни, панчохи, теплі речі, предмети першої необхідності, засоби особистої гігієни, сірники, тютюн, папір, канцелярські приналежності [4, с. 795]. Сестри Троїце-Олексіївської громади пошили для лазарету Таганрозького полку та для санітарного потягу великого князя Бориса Володимировича 10000 одиниць білизни [4, с. 796].

Варто відзначити, що в умовах військового конфлікту російський уряд використовував церковні структури Катеринославської єпархії як один з ефективних та надійних засобів комунікації. Через систему церковних приходів здійснювалось поточне інформування населення Придніпровського регіону зі змістом різноманітних указів, постанов та розпоряджень царського уряду, в яких йшлося про визначення соціального статусу, розміру та порядку надання допомоги родин мобілізованих військовослужбовців, доводилась офіційна точка зору щодо поточної військово-політичної ситуації на фронті, зазначалися невідкладні адміністративні заходи з організації соціально-економічного та громадсько-політичного життя в умовах військового конфлікту.

Загальні питання організації матеріального забезпечення благодійницьких заходів та кампаній стали предметом детального обговорення на черговому XXXVIII з'їзді православного духовенства Катеринославської єпархії, що відбувся 5–9 жовтня 1914 р. у Катеринославі. Під час роботи з'їзду депутатами було прийнято постанову, в якій були змістовно окреслені головні напрямки благодійницької діяльності, докладно прописаний механізм їх фінансового забезпечення з бюджету єпархії. Визначення єпархіальним з'їздом стабільних джерел та порядку фінансування добродійних проєктів дозволило системно впорядкувати благодійницьку діяльність Катеринославської єпархії, зосередити увагу кліру на практичній

реалізації пріоритетних добродійних та соціальних проєктів, що в кінцевому підсумку, сприяло, попри різноманітні організаційні, матеріальні труднощі й проблеми, певному нівелюванню деструктивних соціальних явищ та наслідків, зумовлених війною.

В першу чергу, з'їзд системно вирішив проблему фінансового забезпечення священників, які були відрадянжені у зону військового конфлікту для організації духовної опіки та задоволення релігійних потреб особового складу військових частин, медичних установ російської армії. Так у відповідності до постанови, клір Катеринославської єпархії щомісячно відраховував з власних прибутків кошти на утримання даних священників [3, с. 765]. За ініціативою депутатів єпархіального з'їзду за мобілізованими священниками були збережені їх штатні посади та грошові оклади [14, с. 788].

Варто зазначити, що вже 20 листопада 1914 р. група священників Катеринославської єпархії виїхала з Катеринослава до діючої армії. До її складу увійшли ієреї: А. Кутепов, В. Кравченко, І. Кіріаков, М. Бицюля, Д. Зеленський, які були відрадянжені на германський фронт. У складі цієї групи були священники, які отримали мобілізаційні приписи на австрійський кордон – В. Бордюга, М. Тищенко та І. Сугаренко. Кожному з священників даного загону Катеринославською консисторією було видано 100 руб. підйомних [27, с. 107].

По прибутті на фронт Аркадій Кутепов обійняв посаду полкового священника 24-го Сибірського стрілецького полку, Василь Кравченко був відрадянжений на службу до 308-1 пересувного військового шпиталю, Іван Кіріаков – до 151 польового шпиталю. В свою чергу, Микита Біцюля обійняв посаду священника 2-го лазарету 1-ї Сибірської дивізії, Дмитро Зеленський – 1-го лазарету 2-ї Сибірської дивізії [16, с. 945]. Згодом за проявлену мужність в бойових діях частина священників буде відзначена бойовими нагородами. Зокрема, Аркадій Кутепов за проявлену мужність та героїзм був нагороджений орденами Св. Анни 2 ступеня, Св. Володимира 4 ступеня, наперсним хрестом на георгіївській стрічці [15, с. 107].

Одним з магістральних напрямків благодійницької діяльності православного духовенства в період Першої світової війни була організація цілої мережі шпиталів та лазаретів, де надавалась необхідна медична допомога пораненим та хворим солдатам та офіцерам. Так, під час роботи єпархіального з'їзду депутатами було розглянуто питання щодо організації фінансового забезпечення діяльності низки військових медичних установ, які планувалося утримувати за єпархіальні кошти. Зокрема, представниками єпархіального з'їз-

ду було прийнято рішення про відкриття при Катеринославському жіночому єпархіальному училищі військового лазарету на 75 ліжок для лікування поранених й хворих солдат та офіцерів. Під час опрацювання даного рішення депутатами був прийнятий до уваги той факт, що до складу навчально-житлового та виробничого комплексу навчального закладу входила лікарня та корпуси гуртожитків, що дозволяло на їх базі оперативно розгорнути військову медичну установу. На її утримання клір Катеринославської єпархії щомісячно асигнував 1750 руб. [3, с. 765].

Варто відзначити, що для організації військових медичних установ представники кліру Катеринославської губернії використовували здебільшого об'єкти громадської інфраструктури, які належали єпархії: навчальні та житлові приміщення закладів духовної освіти, церковно-приходських шкіл, монастирів, які мали належну господарську базу необхідну для налагодження нормального функціонування військових лікувальних закладів. Так, у 1914 р. для організації військового лазарету керівництвом єпархії був наданий один з корпусів Катеринославської духовної семінарії [3, с. 766].

На базі самарського архієрейського замиського будинку за ініціативи катеринославського та мариупольського єпископа Агапіта силами ченців та катеринославського духовенства на початку військового конфлікту був розгорнутий військовий лазарет на 6 ліжок. На його утримання братія невеликого монастиря витратила з 1 березня по 1 червня 1915 р. 360 руб. [4, с. 794]. Зусиллями ченців Свято-Троїцького Самарського монастиря в номерах приймальної для дворянської подорожніх був створений невеликий військовий лазарет на 10 ліжок. На його облаштування ченцями тільки в 1914 р. було витрачено 66 руб. [4, с. 794].

У Катеринославському Тихвінському жіночому монастирі з липня 1914 р. на кошти обителі був відкритий лазарет для поранених військових нижніх чинів на 15 ліжок. Маючи в своєму розпорядженні достатні матеріальні ресурси та необхідну господарську інфраструктуру, черниці створили належні побутові умови щодо організації лікувального процесу, догляду за пораненими. Так, утримання одного військового обходило монастирській скарбниці в 30 руб. щомісячно. Згодом, беручи до уваги зростання загальної кількості поранених в результаті загострення чергового військового протистояння на фронті влітку 1915 р., загальна кількість лікарняних ліжок у цьому медичному закладі збільшилась до 20 [4, с. 794]. Досить часто черниці безкоштовно виконували при лазаретах та

шпиталях обов'язки молодшого медичного та технічного персоналу. В 1914–1915 рр. черниці Тихвінського монастиря безоплатно працювали на посадах доглядальниць в міському приватному лазареті Червоного Хреста.

В 1914 р. на базі Іосифського жіночого монастиря був відкритий військовий лазарет на 20 ліжок. Загальний бюджет цієї медичної установи становив 322 руб. щомісячно. На облаштування військового лазарету, забезпечення його пацієнтів постільною білизною, одягом, придбання необхідного медичного устаткування, посуду та меблів з монастирської каси було витрачено 902 руб. 80 коп. [4, с. 796]. Також у цей період приходами Катеринославської єпархії були зібрані 1106 руб. 39 коп. на облаштування мобільного військового шпиталю та організації при ньому церкви від населення Катеринославської губернії [3, с. 764]. Варто відзначити і той факт, що активну участь в матеріальному забезпеченні лазаретів брали учні та вчителі церковно-приходських шкіл, які збирали кошти на утримання ліжок у військових установах. Зокрема, такі імені «учнівські» ліжка з'явилися в лазаретах Павлограда, Маріуполя та Луганська [30, с. 773].

Проблема організації благодійницької діяльності в досліджуваний період неодноразово ставала предметом обговорення представників катеринославського кліру на пасторських зборах, які відбувалися за ініціативи єпископа катеринославського та маріупольського Агапіта. Так, користуючись нагодою, 9 жовтня 1914 р. він провів пасторські збори, на яких крім духовенства м. Катеринослава, були присутні всі депутати XXXVIII єпархіального з'їзду на чолі з його головою О. І. Трухмановим. У роботі пасторських зборів взяли участь ректор духовної семінарії, архімандрит Варлам, завідуючий пасторською школою архімандрит Євлампій, викладачі Катеринославської духовної семінарії: протоієрей В. Мстиславський, В. А. Греков, П. В. Левітов, священник А. Корчагін, єпархіальний місіонер – О. Афанасьєв, окружні місіонери священник Н. Назаревський, С. Разногорський та секретар духовної консисторії Г. Березницький [14, с. 786]. На зборах була заслухана та змістовно обговорена доповідь о. Дмитра Стаховського, присвячена висвітленню питань добродійності та благодійності, що ґрунтувалися на постулатах релігійної доктрини християнства. В процесі обговорення поточних завдань добродійницької діяльності, єпископом Агапітом була надана висока оцінка діяльності єпархіального духовенства в справі надання необхідної фінансової та матеріальної допомоги місцевим осередкам Червоного Хреста. Одночасно представниками право-

славного кліру були висловлені міркування щодо вдосконалення організаційної роботи з надання матеріальної допомоги родинам запасних військових, особовому складу військових частини російської армії, різним мало захищеним категоріям населення країни та Придніпровського регіону.

Очільник Катеринославської єпархії єпископ Катеринославський та Маріупольський Агапіт особистим прикладом закликав населення й громадськість губернії до участі в реалізації добродійних проектах. Так, за його ініціативи при Архієрейському будинку в м. Катеринославі в листопаді 1914 р. був відкритий невеликий лазарет на 20 ліжок. Єпископ особисто відраховував на потреби лазарету при Архієрейському будинку 4 % з казенного жалування та 90 руб. пожертв з церковних кружок [5, с. 394]. На утримання цього лазарету духовенство та церковні старости щомісяця асигнували 165 руб. Загалом з листопада 1914 р. по липень 1915 р. духовенством було асигновано на забезпечення цієї медичної установи 3068 руб. 05 коп. [3, с. 765]. До фінансування матеріального забезпечення лазарету при Архієрейському будинку були залучені й благодійницькі установи Катеринославської єпархії, зокрема Єпархіальне піклування про бідних духовного звання, яке асигнувало одноразово на потреби даної медичної установи під час відкриття 1100 руб. [3, с. 767].

Частина медичного та обслуговуючого персоналу лазарету при Архієрейському домі виконувала свої обов'язки на добровільних волонтерських засадах, розглядаючи свою службу як виконання своєрідного самаритянського обов'язку по відношенню до нужденних, які потребували невідкладної медичної допомоги. Так, фельдшер Катеринославського духовного училища А. Суцєвський безоплатно обіймав у цьому лікувальному закладі посаду фельдшера, здійснюючи необхідний догляд за станом здоров'я поранених та хворих військових [3, с. 768]. Зазначимо також, що кошти на утримання військового лазарету при Архієрейському будинку в розмірі 50 руб. були пожертвовані ректором Катеринославської духовної семінарії протоієреєм І. Кречетовичем [5, с. 393].

Невід'ємним атрибутом благодійницької діяльності катеринославського єпископа Агапіта була систематична організація пастирських візитів до медичних установ, де проходили лікування та подальшу реабілітацію поранені й хворі військові. Так, 24 жовтня 1914 р. він відвідав 2-й Катеринославський шпиталь для поранених військових, що розміщувався при першій міській гімназії. Під час візиту архієпископ провів з пораненими солдатами бесіду на

духовні теми, під час якої подарував останнім хрестики та брошури духовного змісту [28, с. 830]. Здебільшого, як свідчить аналіз офіційної хронічки Катеринославської єпархії, катеринославський архієпископ декілька разів на місяць відвідував військові медичні установи м. Катеринослава та губернії, здійснюючи необхідну духовну опіку над пораненими військовими.

Очевидно, що духовенство та службовці різноманітних установ Катеринославської єпархії та консисторії не могли стояти осторонь під час організації та проведення чисельних благодійницьких кампаній. Зокрема, діючі члени, секретар та службовці Катеринославської духовної консисторії щомісячно відраховували по 2 % від жалування на користь міського опікунства родин запасних військових. На 1 липня 1915 р. загальна сума наданих ними пожертв становила 346 руб. 32 коп. [3, с. 766].

Особливим предметом турботи Катеринославської духовної консисторії стали члени родин її службовців, які були мобілізовані до лав російської армії. В період з 1914 р. по 1 липня 1915 р. цим родинам з фондів Катеринославської консисторії було виділено 1392 руб. матеріальної допомоги [3, с. 767].

На початковому етапі Першої світової війни активну участь в організації та проведенні добровільних акцій взяли спеціальні благодійницькі установи Катеринославської єпархії: Єпархіальне опікунство про бідних духовного звання та Єпархіальне братство рівноапостольного великого князя Володимира. Зокрема, єпархіальним опікунством було здійснено пожертви на потреби війни у розмірі 3000 руб. В свою чергу, члени єпархіального братства Святого рівноапостольного князя Володимира роздали хворим та пораненим військовим, що лікувалися в чисельних катеринославських військових медичних установах, літературу духовно-релігійного змісту на суму в 200 руб. [3, с. 767].

Виходячи з аналізу статистичної інформації, на початку Першої світової війни в Катеринославі, Маріуполі, Бахмуті та інших населених пунктах губернії розташовувались чисельні заклади духовної освіти: Катеринославська духовна семінарія, Катеринославське духовне училище, Катеринославське жіноче єпархіальне училище, Маріупольське духовне училище, Маріупольське єпархіальне жіноче училище, Бахмутське духовне училище, церковно-приходські школи. Оскільки в адміністративному плані вони підпорядковувались Катеринославській консисторії, то їх учительський склад та учнівський контингент брали активну участь в організації

та проведенні благодійницьких заходів. Зокрема, як свідчать матеріали єпархіальних звітів, вихованці Катеринославської духовної семінарії в цей період займалися збором теплих речей, білизни, чаю та цукру для армії. Паралельно, вони взяли участь у зборі грошових пожертв на користь Катеринославського відділу Товариства Червоного Хреста, на організацію мобільного шпиталю від населення Катеринославської губернії [3, с. 768].

Безумовно, активне залучення керівництвом Катеринославської духовної семінарії своїх вихованців до участі в чисельних благодійницьких проєктах сприяло швидкому особистісному та професійному становленню як майбутніх священників, зміцнюючи їх віру, виховуючи християнську добродієність, вміння долати труднощі та складності військового часу. Оскільки в наприкінці 1914 – на початку 1915 р. в військових медичних установах міста Катеринослава у зв'язку з масовою мобілізацією, швидким формуванням мережі міських шпиталів та лазаретів відчувався гострий брак санітарів та технічного персоналу, то 50 учнів Катеринославської духовної семінарії добровільно вступили до особового складу місцевої санітарної дружини, яка здійснювала адресну допомогу військовим медичним установам, що розташовувались в різних адміністративних, навчальних закладах та приватних оселях міста. В складі катеринославської санітарної дружини семінаристи систематично брали участь в розвантаженні санітарних та військових потягів, що прибували до міста, здійснювали транспортування поранених військових з міського вокзалу до шпиталів та лазаретів [3, с. 768].

У 1914–1915 рр. місто Катеринослав перетворилося на один з потужних центрів медичної допомоги та реабілітації особистого складу військових частин російської армії. В місті розгорнули свою діяльність чисельні військові лікувальні установи, що утримувалися на кошти держави, місцевих земств, релігійних громад різних деномінацій, соціальних верств, заможних містян, підприємців та приватних осіб. Значна частина даних військово-медичних установ потребувала систематичної матеріальної підтримки з боку місцевого населення. Учениці Катеринославського єпархіального жіночого училища в даний період виготовили власними силами 3 зміни білизни для 175 пацієнтів військових лазаретів міста. Паралельно, ними разом з викладачами навчального закладу було зібрано 583 р. 21 коп. грошових пожертв на потреби війни [3, с. 768]. У 1915 р. для шпиталю княгині Урусової вихованками Катеринославського єпархіального духовного училища було виготовлено 116 штук білизни, 103 міш-

ки для респіраторів. Паралельно в 1915 р. ученицями були зібрані речі та продукти харчування на суму в 60 руб. для потреб мобільного шпиталю Іваненка [5, с. 395]. Активну участь в проведенні та організації чисельних благодійницьких заходах та кампаніях взяли вихованки Маріупольського єпархіального жіночого училища, якими в період 1914–1915 рр. було пожертвовано на потреби війни 993 руб. 16 коп., зібрано 419 штук теплого одягу для військовослужбовців та 18 пуд. 33 фунти продуктів харчування [3, с. 768].

Учні маріупольського духовного училища на початку військового конфлікту передали на потреби російської армії 1250 руб. грошових пожертв, білизну, мило, письмові приналежності (папір, олівці, пір'я, ручки), тютюн, складені ножі, 15 фунтів цукру, 1 пуд сала. Загалом у період 1914–1915 рр. за статистичними звітами Катеринославської консисторії учнями духовних навчальних закладів Катеринославської єпархії було зібрано на потреби війни 15 466 руб. 42 коп. [3, с. 768].

При церквах Катеринославської єпархії у відповідності до постанов Священного Синоду та місцевої влади проводились збори коштів на фінансування різних громадських благодійних військово-медичних та лікувальних установ, які опікувались питаннями гуманітарної допомоги хворим та пораненим військовим, інвалідам, цивільному населенню, що постраждало під час бойових дій. В першу чергу значну матеріальна допомога надавалась представниками кліру Російському товариству Червоного Хреста та його регіональним представництвам в губернії. Розгортання військового конфлікту в даний період зумовило розширення діяльності регіональних осередків товариства, які зосередили свою увагу навколо вирішення проблем фахової підготовки медичного персоналу, матеріального забезпечення військових шпиталів та лазаретів, аптечних складів, виробництва фармакологічних препаратів, створення притулків та пунктів харчування для біженців й переміщених осіб, тощо.

В 1914–1915 рр. зусиллями представників православного духовенства Катеринославської єпархії було зібрано 43 842 руб. 90 коп. на потреби Російського товариства Червоного Хреста [3, с. 768; 12, с. 137–144]. Тільки ченцями та черницями Свято-Троїцького Самарського монастиря, Катеринославського Тихвінського жіночого монастиря, Йосифівського жіночого монастиря та скиту, Троїце-Олексіївської громади, Трьохсвятительської жіночої Світоловської громади та Знаменського жіночого монастиря на фінансування установ Російського товариства Червоного Хреста було пе-

редано 645 руб. пожертв [4, с. 793]. Водночас, даними установами було надано й допомогу в шитті та постачанні одягу для медичного персоналу та пацієнтів лікувальних закладів Червоного Хреста. Зокрема, в цей період під керівництвом ігумені монастиря Констанції для місцевого відділення Російського Товариства Червоного Хреста були пошиті черницями 75 халатів та 100 фартухів, виготовлено 5173 респіраторів та 200 сумок для них [4, с. 794]. При цьому звертає на себе увагу, що Катеринославське відділення Російського товариства Червоного Хреста отримало від приходів Катеринославської єпархії на фінансування своєї діяльності 9084 руб. 53 коп., що дозволило забезпечити стабільне функціонування багатьох медичних установ, якими опікувалося відділення, системно вирішити питання їх укомплектування кваліфікованим медичним та технічним персоналом, необхідним медичним устаткуванням та медикаментами [3, с. 764]. Зрештою, як впливає з аналізу фінансової звітності Катеринославської єпархії, під час організації кампанії зі збору коштів на потреби Російського Товариства Червоного Хреста, що проходила в 1914 – першій половині 1915 р., православне духовенство з власних коштів пожертвувало 1014 руб. 47 коп. [3, с. 765].

Співпраця катеринославської консисторії, кліру та чернецтва з установами Червоного Хреста не обмежувалася виключно збором коштів. Досить часто православні священики Катеринославської єпархії особисто брали участь в організації діяльності різних добродійних установ Червоного Хреста. Так, 30 квітня 1915 р. у розпорядження головного уповноваженого Російського Товариства Червоного Хреста при Чорноморському флоті князя М. П. Урусова був відряджений священик Преображенської церкви села Томаківки Катеринославського повіту Петро Левитський [6, с. 349].

Наприкінці 1914 р. священики Катеринославської єпархії розгорнули активну кампанію зі збору подарункових наборів військовим з нагоди Різдва та Нового року. Зокрема, представниками кліру та прихожанами парафій Катеринославської єпархії було зібрано в цей період 4 залізничних вагони подарунків, які були відправлені на fronti діючої армії [3, с. 766].

Зазначимо також, що на початку Першої світової війни на теренах Катеринославської губернії спостерігається активне розгортання адміністративної та організаційної діяльності цілої низки відділень загальноросійських добродійних Комітетів та установ, очільниками яких були члени імператорської родини. Безумовно, православне духовенство в даний період опікується й збором добро-

чинних пожертв на фінансування їх філантропічної та гуманітарної діяльності. Зокрема на потреби Комітету великої княгині Єлизавети Федорівни з надання благодійницької допомоги родинам воїнів, які померли на війні, було передано 695 руб. 17 коп., Комітету великої княгині Тетяни Миколаївни для надання тимчасової допомоги постраждалим від військових бід – 568 руб. 38 коп. [3, с. 764].

Отже, тільки впродовж невеликого періоду 1914 р. духовенством Катеринославської єпархії було зібрано на фінансування різних добродійних проектів та установ 58 971 р. 74 коп. [3, с. 764].

Особливе місце в реалізації благодійницької діяльності Катеринославської єпархії займали гуманітарні проекти, які були орієнтовані на надання масштабної матеріальної допомоги православному населенню окупованих Російською імперією територій Австро-Угорщини, які постраждали від військових дій та їх наслідків. Організація даних добродійних заходів була продиктована прагненням російського царату та православної церкви продемонструвати населенню Галичини та Буковини наявність потужної моральної та матеріальної підтримки з боку православних вірних Російської імперії, закріплюючи в колективній свідомості галичан та буковинців ідеї етноконфесійної близькості та спорідненості, яка повинна була істотним чином впливати на формування в соціальному просторі даних теренів сталих проросійських симпатій, які повинні були зміцнити опору російського окупаційного режиму. Крім того, дана демонстративна благодійницька діяльність православного кліру була покликана слугувати наочною ілюстрацією проголошеного російським царатом гасла щодо захисту національних, етноконфесійних та соціокультурних прав слов'янської меншості Австро-Угорщини. Православним духовенством Катеринославської єпархії в 1914 – 1915 рр. було передано на потреби голодуючого населення Галичини 1651 руб. 53 коп. [3, с. 766]. Староста Вознесенської церкви міста Катеринослава Д. Крот на добродійні пожертви містян придбав 1000 пудів борошна, які особисто передав Галицькому Крайовому благодійницькому комітету в м. Львові. Загальні витрати на закупівлю борошна обійшлися церковній громаді в 1694 руб. 10 коп. [3, с. 766].

Священик Микола Дублянський в травні 1915 р. супроводжував вагон з гуманітарним вантажем до Львова, де передав його Головному Червоному благодійницькому комітету. Всього священиком було надано комітету 20 руб. 50 коп. грошових пожертв та продуктів харчування загальною вагою в 479 пудів 21 фунт [20, с. 480].

Інтенсивність бойових дій початкового періоду Першої світової війни істотним чином відбилася на динаміці зростання загальної чисельності малозабезпечених категорій населення, які стали жертвами військового конфлікту, потребуючи з боку держави та церкви організації системної соціальної опіки та комплексного захисту. Одним з найбільш знедолених соціальних прошарків населення регіону, що зазнав деструктивних впливів війни, чисельних моральних страждань, вагомих психологічних травм та поневірянь були діти-сироти, батьки яких загинули на фронтах війни. Варто зазначити, що належна допомога даній категорії населення була надана монастирями. В структурі церковних установ Катеринославської єпархії чернечі обителі посідали особливе місце. Маючи в своїй власності розвинуту виробничу базу, розлогу житлово-комунальну інфраструктуру, значні фінансові ресурси, монастирі були спроможні локально вирішувати проблеми соціального захисту та опіки дітей-сиріт.

Упродовж 1914–1915 рр. при чернечих обителях Катеринославської єпархії була створена низка спеціальних закладів соціальної опіки, в яких утримувалися сироти. Так, у лютому 1915 р. при Тихвінському жіночому монастирі був відкритий сиротинець, в якому на повному пансіоні перебувало 10 дівчат. Одночасно, обитель надала притулок для 3 родин біженців, які утримувалися її коштом [4, с. 795]. Притулок на 10 осіб був відкритий при Йосифському жіночому монастирі. При цьому, монастир утримував власним коштом 5 сиріт, решта отримувала матеріальне забезпечення від різноманітних благодійницьких осередків та приватних осіб [4, с. 795]. Аналогічна установа соціальної опіки була створена при Трьохсвятительській жіночій Святилівській громаді, яка прийняла на повне забезпечення 10 малолітніх сиріт, паралельно навчаючи їх грамоті та рукоділлю.

Одним з напрямків благодійницької діяльності монастирів Катеринославської єпархії було надання притулку та соціальної допомоги біженцям, як цивільним особам, так й представникам православної кліри, ченцям та черницям, обителі яких були зруйновані під час ведення бойових дій, опинилися в активній зоні військового конфлікту або в них були тимчасово розміщені військові частини, що унеможливило подальше перебування в них чорного чернецтва та кліри. Зокрема, Троїце-Олексіївська громада надала притулок черницям Леснівського монастиря Холмської єпархії та 5 членам родини священника з Галичини [4, с. 796]. Знаменський жіночий монастир розмістив у своїх житлових приміщеннях 50 черниць з

Чигиринського монастиря. Адміністрація Катерино-славського духовного училища наприкінці 1915 р. надала притулок та продуктове забезпечення священику-біженцю з Галичини Антонію Вишинському [5, с. 395].

В другій половині 1915 р. представники православного кліру Катеринославської єпархії сконцентрували свою увагу навколо організації збору коштів для фінансування гуманітарних проєктів, пов'язаних з матеріальним забезпеченням біженців духовного звання. Загальна сума коштів, які були зібрані на дані потреби, склала 1675 руб. 64 коп. [5, с. 392]. У 1915 р. різноманітні установи Катеринославської єпархії надавали комплексну та системну допомогу біженцям, які починають масово прибувати до міста Катеринослава через різке загострення військово-політичної ситуації на фронті, викликаній поразками російської армії. В даний період різними благодійницькими установами та осередками реалізуються чисельні гуманітарні проєкти, орієнтовані на адаптацію біженців до нових соціально-економічних реалій життя, надання їм конкретної допомоги, забезпечення харчуванням, одягом, взуттям, грошима, тимчасовим житлом, вирішення проблем з роботою та навчанням.

На підставі рішення Святішого Синоду від 11 серпня 1915 р. за № 6449 та за пропозицією катеринославського архієпископа Агапіта 27 серпня 1915 р. при Братстві святого Володимира був створений єпархіальний Комітет з облаштування побуту біженців, який розчав активну роботу з надання цільової допомоги переміщеним особам з зони військового конфлікту [13, с. 3–10; 7, с. 521–522]. Зокрема, в братському будинку силами комітету було обладнано для проживання 3 кімнати, в яких було розміщено 20 переміщених осіб. За активної участі членів комітету при церквах міста Катеринослава було укомплектовано 10 пунктів тимчасового розміщення біженців на 150 ліжок. З вересня 1915 р. членами Комітету при Катеринославському народному домі була організована благодійницька їдальня, де до кінця року було виготовлено та видано біженцям та нужденним 12 193 безкоштовних обіди [13, с. 6]. У цей період зусиллями комітету також була надана допомога 101 родині православних священників загальною чисельністю в 276 осіб, 9 родинам дияконів (26 осіб), 46 родинам псаломщиків (100 осіб), 12 родинам вчителів церковно-приходських шкіл (33 особи) [13, с. 8].

Православним кліром Катеринославської єпархії тільки в другій половині 1915 р. було зібрано на потреби забезпечення біженців 13 772 руб. 39 коп. грошима та 12 308 руб. 63 коп. речами [5,

с. 393]. Зокрема, ученицями Катеринославського єпархіального жіночого училища були зібрані пожертви на утримання 1 учениці-біженки в даному навчальному закладі. Вихованки мариупольського єпархіального жіночого училища з матеріалів, наданих благодійницьким комітетом, пошили 90 сорочок для сиріт-біженців [5, с. 395].

Таким чином на початковому етапі Першої світової війни православне духовенство Катеринославської єпархії взяло активну участь в організації та проведенні чисельних благодійницьких заходів та кампаній, спрямованих на надання цільової фінансової й матеріальної допомоги малозабезпеченим категоріям населення, які постраждали в наслідок військових дій. Благодійницька діяльність православного кліру відповідала нагальним потребам суспільства й відіграла важливу роль в амортизації та нівеляції деструктивних явищ соціальної ентропії, викликаних війною. Проте, через економічну кризу, детерміновану експонентним зростанням масштабів військового конфлікту, поступовою руйнацією господарської системи, знекровленням фінансових ресурсів значної частини благодійницьких установ та приватних доброчинців, стрімким зростанням питомої ваги населення, що потребувало допомоги, доброчинна діяльність церкви не могла досягнути поставленої мети й ефективно вирішити весь комплекс нагальних проблем соціального захисту населення країни та Придніпровського регіону.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Донік О. М.** Діяльність громадських організацій і товариств у справі допомоги військовим та цивільному населенню в Україні у роки Першої світової війни (1914–1918 рр.). *Проблеми історії України XIX – початку XX ст. К.*, 2002. Вип. IV. С. 155–182.
2. Выражена благодарность епархиального начальства. *Екатеринославские епархиальные ведомости*. 1915. № 12. 21 апр. С. 296.
3. Екатеринославская епархия на нужды войны. *Екатеринославские епархиальные ведомости*. 1915. № 35. 11 дек. С. 763–768.
4. Екатеринославская епархия на нужды войны. *Екатеринославские епархиальные ведомости*. 1915. № 36. 21 дек. С. 793–797.
5. Екатеринославская епархия на нужды войны за время с 1 июля по 31 декабря 1915 года. *Екатеринославские епархиальные ведомости*. 1916. № 19. 1 июля. С. 391–396.
6. *Екатеринославские епархиальные ведомости*. 1915. № 15. 21 мая. С. 349.
7. Епархиальный комитет по устройству быта беженцев. *Екатеринославские епархиальные ведомости*. 1915. № 25. 1 сент. С. 521–522.

8. **Жванко Л.** Біженці першої світової війни: український вимір (1914–1918). Харків: Віровець А. П. «Апостроф», 2012. 568 с.
9. **Загребельна Н., Коляда І.** Велика війна: українство та благодійність (1914–1917). Київ, 2006. 195 с.
10. К сведению духовенства епархии и надлежащему исполнению. Копия отношения г. Екатеринославского губернатора от 24 сентября 1914 года за № 4212. Екатеринославские епархиальные ведомости. 1914. № 28. 1 окт. С. 528.
11. **Лозинський А.** Військове духовенство в роки Першої світової війни. Українознавство. 2017. № 1–2 (62–63). С. 89–97.
12. **Недря К. М.** Червоний Хрест: Катеринославський досвід (1908–1917). Гуманітарний журнал. 2009. № 3–4. С. 137–144.
13. Отчет о деятельности Екатеринославского епархиального комитета по устройству беженцев за 1915 год. Екатеринославские епархиальные ведомости. 1916. № 10. 10 апр. С. 3–10.
14. Пастырское собрание в г. Екатеринославе 9 октября 1914 года. Екатеринославские епархиальные ведомости. 1914. № 30. 21 окт. С. 786–796.
15. Пастырское собрание в г. Екатеринославе. Екатеринославские епархиальные ведомости. 1916. № 6. 21 февр. С. 107–116.
16. Письма с дороги. Екатеринославские епархиальные ведомости. 1914. № 35. 11 дек. С. 944–946.
17. Перша світова війна і революції: вектори соціокультурних трансформацій / під наук. ред. проф. С. С. Трояна. Київ: Кондор, 2017. 280 с.
18. **Покровський І.** В начале войны. Екатеринославские епархиальные ведомости. 1914. № 24. 21 авг. С. 675–676.
19. Прибывание Государя Императора в Екатеринославе. Екатеринославские епархиальные ведомости. 1915. № 5. 11 февр. С. 127–137.
20. Разные сведения. Екатеринославские епархиальные ведомости. 1915. № 22. 1 авг. С. 480.
21. **Реснт О., Сердюк О.** Перша світова війна на Україні. Київ: «Генеза», 2004. 480 с.
22. **Скворцов В. М.** Как обсеменить «солдатскую землю». Екатеринославские епархиальные ведомости. 1914. № 23. 11 авг. С. 672–674.
23. **Сніда Є.** Катеринославська епархія Російської православної церкви в 1917–1919 рр.: проблеми соборноправності та українізації церковного життя. Наук. праці історичного факультету ЗНУ, 2016. С. 29–32.
24. **Сніда Є.** Засади адміністративно-територіальної організації православної церкви Катеринославщини (1917–1920 рр.). III Міжнародний форум студентів, аспірантів і молодих вчених. Дніпропетровськ, 2015. С. 122–124.
25. **Степаненко Г.** Православне парафіяльне духовенство на українських землях Російської імперії в роки першої світової війни (1914 – лютий 1917). Укр. істор. журн. 2004. № 5. С. 45–65.
26. **Степаненко Г.** Соціальне служіння православного духовенства українських епархій. Велика війна 1914–1918 рр. і Україна: у 2 кн. Книга 1. Історичні нариси. Київ: ТОВ «Видавництво “КЛІО”», 2013. С. 562–572.
27. Счета причтов Екатеринославской епархии по содержанию лазарета и отряда священников, командированных в действующую армию. Екатеринославские епархиальные ведомости. 1916. № 1. 1 янв. С. 106–109.

28. Хроника. Екатеринославские Епархиальные ведомости. 1914. № 31. 1 нояб. С. 830.
29. Цап М. Волинське православне духовенство в першій світовій війні. Волинський Благовісник. 2014. № 2. С. 45–65.
30. Церковные школы Екатеринославской епархии в 1914–1915 учебном году. Екатеринославские епархиальные ведомости. 1915. № 31. 1 нояб. С. 770–773.

Надійшла до редкол.: 15. 02. 2019

Прорецензовано: 01. 03. 2019

УДК 94(477) 94 (477.63) «1917»

DOI: 10.33287/11912

Діяльність Катеринославської міської думи в контексті подій кінця грудня 1917 р.

В. Я. Яценко

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Розглянуто та проаналізовано діяльність Катеринославської міської думи під час подій кінця грудня 1917 р. у Катеринославі.

Ключові слова: Катеринослав; міська дума; гласні; Губернська революційна рада; Рада робітничих і солдатських депутатів; більшовики; повстання; гайдамаки; вільне козацтво; червоногвардійці.

Рассмотрена и проанализирована деятельность Екатеринославской городской думы во время событий конца декабря 1917 г. в Екатеринославе.

Ключевые слова: Екатеринослав; городская дума; гласные; Губернская революционная рада; Совет рабочих и солдатских депутатов; большевики; восстание; гайдамаки; вольное казачество; красногвардейцы.

The article analyzes the activities of the Ekaterinoslav City Council during the events of the end of December 1917, when Soviet power was established in Ekaterinoslav. This happened as a result of the armed uprising of the Bolsheviks on December 27–29, 1917. The City Council of Ekaterinoslav, as a local government, did not remain indifferent to these events.

It should be recognized that in the events of December 27–29, 1917, the Ekaterinoslav City Council did not play a decisive role. Such a role belonged to the main opposing forces - the Bolsheviks and supporters of the Central Rada. Representatives of both sides were part of the city дума and, of course, tried to use it to their advantage. Thus, city self-government could not remain aloof from the events for this reason. It is important to remember that all this happened in the conditions of the war declared by Soviet Russia to the Ukrainian People's Republic. The armed

uprising of the Bolsheviks in Ekaterinoslav was coordinated with the onset of the Soviet troops.

An analysis of events shows that the City Duma Ekaterinoslav was practically incapable of somehow having a significant impact on the events. Their discussion at public meetings, sending delegations to end the bloodshed and reconciliation of the parties proved to be of little effect. Among the reasons for this should be called the composition of the Duma, which was predominantly composed according to the party principle and lack of armed forces. It was power that dictated its will in these events. Public thoughts, representatives of conservative and moderate socialist parties (Cadets, Mensheviks, Socialist Revolutionaries, etc.) tried to use the institutional capacity of city self-government to stop or minimize the civil war that broke out in Ekaterinoslav. It should be noted that the Ekaterinoslav City Council in the real conditions of the end of December 1917. I did everything possible within its competence.

Keywords: Ekaterinoslav; City Council, members of the City Council; Provincial revolutionary council; Council of working and soldier's deputies; Bolsheviks; rebellion; gaydamaks; the free Cossacks; Red Guard.

Події кінця грудня (за старим стилем) 1917 р. у Катеринославі знаменували одну із змін влади, яких упродовж 1917–1920 рр. тут відбулося щонайменше 18 разів. Але в результаті збройного повстання більшовиків 27–29 грудня 1917р. (9–11 січня 1918 р.) у Катеринославі вперше була встановлена радянська влада. Тому очікувано ця подія привертала особливу увагу саме радянських істориків. Але й вони, досліджуючи цю тему, найчастіше навіть не згадували про діяльність під час названих подій міської думи Катеринослава, або робили це у заздалегідь упередженому концептуальному контексті. Тривалий час означена тема не діставала повноцінного і об'єктивного висвітлення. Метою ж даної статті є закрити цю прогалину, а саме ґрунтовно і всебічно розкрити діяльність міського самоврядування Катеринослава під час подій кінця грудня 1917 р.

Інтерес до цієї теми визначився вже в 20-х рр. ХХ ст., підтвердженням чого є спогади більшовиків, активних учасників встановлення радянської влади в Катеринославі наприкінці грудня 1917 р., опубліковані у збірниках Катеринославського (Дніпропетровського) Істпарту «Пятая годовщина Октябрьской революции» та «Борьба за Советы на Екатеринославщине» [6; 14]. Автори цих матеріалів (В. К. Аверін, К. Іванов, С. О. Кошелев, А. Й. Новиков та ін.) [1; 2; 3; 8; 10; 12; 13], описуючи події 27–29 грудня, показували також, що в ці дні відбувалося в приміщенні міської думи, наради, які там проходили, роботу делегацій, яких відправляли до ворогуючих сторін, та ін. Цінним є те, що ці діячі, які безпосередньо брали участь у названих подіях, описували те, свідком чого були.

Не менш цінними є свідчення українських діячів, членів УСДРП І. П. Мазепа та П. В. Феденка, які теж були учасниками цих подій. І. П. Мазепа до того ж був гласним думи. У своїх працях, виданих у першій половині 50-х рр. ХХ ст. [11; 15; 16, с. 252–253, 308–310], ці діячі, представники протилежної сторони, дали свою оцінку діям міської думи в названі грудневі дні. Більш лаконічно це зробив І. П. Мазепа: «Українці перемагали. Але в боротьбу вмішалася міська Дума. Щоб припинити війну на вулицях міста, вона виступила посередником між українцями і більшовиками. Пізно вночі з Брянського заводу для переговорів виїхала делегація від більшовиків. В дорозі її затримали українські вартіві, але по з'ясуванні справи відпустили. Тим часом на поміч більшовикам поспішали нові військові відділи від Антонова. Більшовики про це знали. Тому, щоб виграти час, вони зірвали переговори під претекстом, що, мовляв, українці порушили умову недоторканості делегатів.

Рано 10 січня 1918 р. з Харкова прибули нові російські відділи під командою Єгорова. Це вирішило справу на користь більшовиків» [11, с. 70]. Зовсім інакше оцінив діяльність думи В. Я. Борщевський. У своїх монографіях, торкаючись роботи думи в контексті названих подій, він головну увагу зосередив на тому, що «буржуазні, націоналістичні та угодовські елементи в думі», намагаючись уникнути повного розгрому гайдамаків, вдавалися до різних заходів, щоб припинити збройне протистояння [4, с. 153; 5, с. 148–149]. Про пропозиції міської думи мирних переговорів між гайдамаками і більшовиками та участь у них В. К. Аверіна говорить у книжці Г. І. Шевченка, присвяченої цьому більшовицькому діячу [18, с. 83]. Невеличка згадка про міську думу Катеринослава при висвітленні подій 27–29 грудня 1917 р. міститься в книзі М. Шатрова [17, с. 402]. В інших виданнях радянської доби, в яких описувалися названі події, міська дума Катеринослава навіть не згадувалася. З новітніх досліджень окремі сюжети названої теми дістали висвітлення в монографії М. Ковальчука [9, с. 432, 434, 438–439]. Власне, цим майже й обмежується історіографія цієї теми.

Для її розкриття є достатня джерельна база, яку складають, окрім вже названої мемуарної літератури, також і «Журнал зібрань Катеринославської міської думи» за серпень-грудень 1917 р., який зберігається в Державному архіві Дніпропетровської області [7]. Останній документ є найціннішим джерелом по цій темі.

Часовий вимір теми, що розглядається, хоч і невеличкий, охоплюючи всього декілька днів, але змістовний і дуже наповнений

подіями. Уже в грудні визначилося відкрите протистояння між більшовиками і українцями. Після визнання ще наприкінці листопада Губернською (Губерніяльною) революційною радою (ГРР) влади Центральної Ради, більшовики залишили цю установу. На початку грудня під їх контролем опинилася Рада робітничих і солдатських депутатів (РРСД), яка виступила за встановлення в Україні радянської влади. 12 (25) грудня I Всеукраїнський з'їзд рад у Харкові проголосив в Україні радянську владу. Від Харкова почався наступ більшовицьких військ. Створений 5 (18) грудня більшовиками Катеринослава Військово-революційний штаб безпосередньо зайнявся підготовкою повстання. Ще 30 листопада – 1 грудня (12–13 грудня) до Катеринослава більшовиками був доставлений ешелон зі зброєю, більшість якої дісталася Червоній гвардії. Чисельність останньої у грудні зросла щонайменше у 5–6 разів, сягнувши трьох тисяч. У розпорядженні української влади був полк (курінь) гайдамаків (майже тисяча військових) і загони Вільного козацтва в робітничих районах Катеринослава та навколишніх селах. Останні налічували більше тисячі осіб. Також у розпорядженні українських військ була артилерія і кулемети, тобто на їх боці була технічна перевага. Прибулий на початку грудня до міста Сердюцький полк отамана Орлика (дві тисячі військових) у вирішальний момент заявив про нейтралітет. Досить числений місцевий гарнізон (228, 271 запасні полки та ін. частини) після наказу командувача Одеського військового округу від 10 (23) грудня про відпустку всім солдатам не українцям стихійно демобілізувався і за кілька днів майже перестав існувати [9, с. 341].

У другій половині грудня до Синельникова і Павлограда підійшли радянські війська. З їх командуванням катеринославські більшовики на 28 грудня 1917 р. (10 січня 1918 р.) погодили дату повстання у місті. Але отриманий гайдамаками 25 грудня 1917 р. (7 січня 1918 р.) броневий автомобіль з Олександрівська порушив ці плани. У перший же день вночі загін червоногвардійців викрав машину й доставив її на Брянський завод. Наступного дня командування гайдамаків висунуло більшовикам ультиматум: повернути броневий автомобіль і повністю роззброїтися. Більшовики ультиматум відкинули. 27 грудня 1917 р. (9 січня 1918 р.) артилерія гайдамаків зробила кілька пострілів по Брянському заводу та прилеглий території, але на вимогу солдатів-орликівців змушені були припинити вогонь. Бойові дії, які почалися, найактивнішими були в Нових Кодаках, Амур-Нижньодніпровську і центрі міста. Уже наприкінці першого дня опір загонів вільного козацтва в Нових Кодаках було

придушено. В Амур-Нижньодніпровську і на станції Ігрені тривали запеклі бої, проте вже 28 грудня 1917 р. (10 січня 1918 р.) шлях радянським військам на Катеринослав було відкрито.

Найзапекліший бій тривав у центрі міста, на Катерининському проспекті. Протистояли гайдамаки, зосереджені в міському поштамті, і загін червоногвардійців, який тримав оборону в колишньому будинку губернатора, де містилася РПСД. Увечері 27 та вранці 28 грудня 1917 р. (9–10 січня 1918 р.) було відбито п'ять атак гайдамаків. Міська дума в цей час намагалася примирити ворогуючі сторони. На середину дня 28 грудня 1917 р. (10 січня 1918 р.) на станцію Катеринослав прибув бронепотяг з радянськими військами, які наступали із Синельникова. Увечері цього дня оточені у міському поштамті гайдамаки припинили опір. 29 грудня 1917 р. (11 січня 1918 р.) у Катеринославі була встановлена радянська влада. Таким був загальний перебіг подій. Розглянемо тепер їх у контексті діяльності міського самоврядування Катеринослава.

Надзвичайні збори Катеринославської міської думи відбулися 28 грудня 1917 р. (10 січня 1918 р.). На засіданні, яке відкрилося о восьмій годині вечора, присутніми були записані 27 гласних (зі 113). Головував есер Ю. В. Ченикаєв. Більшовицька фракція на цьому зібранні була представлена М. М. Беком, Л. Д. Цимериновим, Б. О. Ройзенманом. Від українських фракцій були Г. Ю. Воробйов і І. П. Мазепа (обидва від УСДРП). Головуючий відразу заявив, що оскільки засідання скликане з приводу подій, які мають характер громадянської війни, то воно не потребує кворуму і є дійсним. Ю. В. Ченикаєв закликав обмінятися думками з приводу поточних подій. У відповідь Г. Ю. Воробйов запропонував влаштувати спільне засідання міської думи з представниками соціалістичних і революційних організацій, які в той час засідали в сусідній кімнаті. Це на думку українського діяча могло визначити шляхи до припинення громадянської війни. Проте головуючий запропонував обговорити питання про спільне засідання після того, як попередньо буде заслухана інформація про події. Після заяви представника єврейської фракції М. С. Брука про те, що вчора увечері гласні, які прибули до думи, були виставлені і не допущені до участі в нараді, яка там відбувалася, Ю. В. Ченикаєв надав слово для інформації гласному А. М. Фушману (Бунд) [7, арк. 467–457 зв.].

Доповідач повідомив, що вранці 27 грудня представникам соціалістичних партій стало відомо про ультиматум Червоній гвардії від українських військових частин з вимогою повернення відібра-

ного озброєння. Було вирішено скликати нараду з представників соціалістичних партій і робітничих організацій, щоб вирішити конфлікт «старим сімейним способом», бо зовсім не очікували подальшого розвитку подій. Місцем для проведення наради обрали нейтральну територію – міську думу, де й зібралися о 12 годині дня. Для ефективної роботи було вирішено обмежити склад зібрання представниками двох ворогуючих сторін і робітничих організацій, і нікого більше не допускати. Оскільки о 12 годині 30 хвилин збігав термін ультиматуму, було вирішено домогтися його продовження. Для цього була виділена делегація у складі А. М. Фушмана і М. М. Бека. На Брянському заводі їм категорично було заявлено, що на час роботи комісії усі бойові дії негайно будуть призупинені. Гайдамаки ж від прямої відповіді ухилилися, заявивши, що вже використали всі способи для мирного врегулювання питання. Робота цієї комісії не дала очікуваного результату. Вдень почався гарматний обстріл Брянського заводу та бойові зіткнення в різних частинах міста.

Нарада ж у цей час продовжувала шукати засоби та шляхи до припинення цих подій. Після тривалого обговорення всі одностайно вирішили, що броньовик, який вважали приводом або навіть причиною громадянської війни, треба негайно забрати з Брянського заводу і передати в розпорядження Військової ради, а щоб унеможливити його використання – зняти з нього замки. Новий план треба було узгодити з обома сторонами. Проте упродовж дня і вечора 27 грудня не було телефонного зв'язку з Брянським заводом. Опівночі представники гайдамаків погодилися на ізоляцію броньовика. Потрібно було дізнатися думку протилежної сторони. За сприяння тих, хто мав зв'язок з телефонною станцією, вдалося подзвонити на Брянський завод. Представникові революційного штабу запропонували негайно прибути в думу для обговорення поставленого питання. У відповідь абонент запропонував відтермінувати це до 9 години ранку з тим, щоб члени революційного штабу могли зібратися і ухвалити рішення.

Але гайдамаки, не довіряючи більшовикам, на це не пристали. А. М. Фушман знову подзвонив на завод і повідомив про це, попередивши, що гайдамаки знову почнуть обстріл, якщо броньовик не ізолюють. Представник Брянського революційного штабу погодився приїхати і просив надіслати автомобіль, але через відсутність водіїв це виявилось неможливим. Пропозицію приїхати паровозом зі станції Горяїново представник штабу відхилив. Тоді йому було запропоновано дістатися думи будь-яким можливим способом. Членам

наради повідомили, що представник штабу виїздить верхи і вимагає недоторканості. На це представник Військової ради дав гарантії.

Прибуття посланця, яке очікувалося о другій годині ночі, затяглося. О п'ятій ранку почався артилерійський обстріл, який о 6 годині 30 хвилин посилювався. Занепокоєні члени наради телефоном дізналися, що два представника революційного штабу захоплені гайдамаками і утримуються на пошті. Ця вістка присутніх вразила, бо гайдамаки на пошті не могли не знати про прибуття мирної делегації. Представникові Військової ради поставили вимогу посприяти звільненню делегатів. На пошту прибув виконуючий обов'язки міського голови Г. Н. Малтапар і наполіг на звільненні затриманих. Після цього нарада вже в повному складі продовжила свою роботу. Заслухали делегацію від залізничників, яка заявила, що рух залізницею буде призупинено. Далі обговорювали питання щодо мирного розв'язання збройного конфлікту. Представник Червоної гвардії заявив про готовність укласти мир на умовах нейтралізації броньовика та артилерії і передачі цього бойового спорядження зведеному караулу, а також нейтралізації всіх установ (пошти та ін.). Гайдамаки вимагали нейтралізації будинку Ради РСД і виведення бойових частин з усіх публічних будівель.

Почалося обговорення кожного заявленого пункту. А. М. Фушман цей момент в роботі наради визначив як самий критичний. Дійшли чутки, що на вокзалі, який займали вільні козаки і червоногвардійці, неминуче зіткнення. У цей час полковник Єфремов телефоном повідомив, що на вокзалі відбувається бійня – б'ють вільних козаків, і, якщо упродовж двадцяти хвилин не буде категоричного рішення щодо цього, він спрямує гармати не тільки на Брянський завод, але й на місто. А. М. Фушман повідомив йому про результати роботи наради на той час. Єфремов обіцяв гармати не застосовувати і просив ужити заходи до припинення братовбивчих дій. До приміщення Ради і на пошту знову була відправлена делегація. Обидві сторони погоджувалися на припинення бойових дій. Була вже третя година дня і знову посилювалася стрільба. Начебто червоногвардійці зі Стародворянської обстрілювали пошту і якийсь кулемет з даху Міжнародного банку. Приналежність кулемета встановити не вдалося. Усі очікували результатів делегацій, направлених на Брянський завод і до гайдамаків. З Брянського революційного штабу заявили про готовність закінчити бойові дії, якщо будуть прийняті висунуті ними пункти. Відповіді від гайдамаків ще не було.

О 3 годині 30 хвилин дня Єфремов заявив, що вимагає відповіді і далі чекати не може. На це А. М. Фушман щиросердно і відверто повідомив, що як голова наради сам не має чіткого уявлення про те, що відбувається, і просив почекати з гарматним обстрілом, бо сподівається на мирне розв'язання питання. І поки що гайдамаки гармат не використовували. А. М. Фушман повідомив, які катастрофічні наслідки можуть бути для Брянського заводу, якщо його почнуть обстрілювати з гармат. Останнє, про що поінформував доповідач, були втрати, кількість загиблих і поранених на заводі, пошти та серед гайдамаків. До сказаного було додано, що телеграф, як і деякі телефоністки, працює [7, арк. 457 зв. – 460]. Після цього головуєчий Ю. В. Ченикаєв запропонував почати обговорення питання про спільне засідання думи з представниками революційних організацій.

Гласний С. І. Зандер (меншовик), який першим узяв слово, відразу ж заявив, що вважає неможливим таке засідання, оскільки чимало гласних уже задіяні в цій нараді. Тому він запропонував відправити туди представників думи. На думку гласного, дума повинна була санкціонувати участь членів управи в нараді революційних організацій, виробити заходи до ліквідації громадянської війни та ізоляції населення. Також слід було створити орган, який сприяв би примиренню ворогуючих сторін. Окрім цього управі слід було доручити підготувати відозву до населення [7, арк. 460].

Гласний М. М. Ломовський (ОЄСРП) не погодився з тим, щоб у приміщенні думи засідали окремо нарада революційних організацій та представники думи, при цьому обговорюючи однакові питання. Доповідач вважав, що це треба робити, разом і спільними зусиллями виробити заходи до порятунку населення. Події розгортаються так швидко, що дума не може бути осторонь, бо мешканці міста, які проти своєї волі втягуються в те, що відбувається, перш за все розраховують на думу. Тому міське самоврядування повинно бути готовим допомогти людям, які страждатимуть не стільки від бойових дій, скільки, головним чином, від дій хуліганів, які скористуються ситуацією. Слід запобігти тому, щоб хуліганські елементи розгромили місто. Дума повинна призначити спільне засідання з представниками інших організацій. Наявність у міському самоврядуванні несоціалістичних елементів не повинно зашкодити цьому, бо від погромів страждатимуть усі без винятку. Дума ж повинна захистити усі верстви населення від усіх збитків, які їм можуть бути завдані під час громадянської війни [7, арк. 460–460 зв.].

Наступний доповідач А. С. Сандомирський (меншовик) повідомив про прибуття великого ешелону більшовицьких військ і можливість нових боїв. Тому наступного дня необхідно скликати пленарне засідання думи, щоб повідомити населенню про події і обговорити заходи до його захисту. Також потрібно зібрати спільне засідання. Є загроза повторення московських подій, якщо не гірше. Треба посилити самоохорону, організувати нейтральні загони і створити орган з представників усіх фракцій. Гласний вважав необхідним санкціонування думою рішень усіх демократичних організацій, обравши міське самоврядування нейтральним пунктом і використати його назву, щоб влаштувати під його егідою перемир'я. До того ж дума повинна оголосити свої засідання перманентними [7, арк. 460 зв.]. М. М. Ломовський повідомив, що для охорони міста есерами, ОЄСРП, Бундом і Союзом єврейських воїнів організовані нейтральні дружини. Думі необхідно санкціонувати ці дружини і доручити управі видати їх членам мандати для перепусток по місту. До того ж, оскільки члени дружин-робітники втрачають свій заробіток, необхідно асигнувати гроші для покриття цих збитків. Головуючий Ю. В. Ченикаєв пропозицію М. М. Ломовського визнав одним із заходів, призначених для охорони населення, і прийняття її без обговорення інших заходів не вважав доцільним.

Гласний М. С. Брук (єврейська фракція) запропонував зараз же обговорити це питання в повному обсязі. Голосуванням було вирішено відкласти засідання думи на завтра, уповноваживши управу у разі видання нарадою революційних організацій відозви до населення, підписати її.

Гласний М. Ю. Ворожейкін зробив дві заяви-запити. По-перше, він уважав, що навіть за наявних умов неприпустимо допускати пільгові канікули для службовців міської управи. По-друге, гласний хотів знати, чи отримувала в грудні міська міліція жалування і в чому в ці дні виявилася її діяльність.

На ці заяви відповіли присутні члени управи. М. М. Ломовський повідомив, що службовці управи, які сьогодні повинні були працювати від десятої до першої години дня, не з'явилися, вірогідніше за все від неможливості це зробити. Продовольчі ділянки працювали. Управа ж зробить усе, щоб службовці були на роботі.

Г. М. Малтапар (есер) про міліцію пообіцяв відповісти наступного дня. Відсутність службовців на робочих місцях гласний пояснив не потуранням управи, а скоріше грошовим питанням. У касі грошей не було, а службовцям, які прийдуть, треба буде платити. Незважаю-

чи на це, за домовленістю управи зі спілкою службовців було ухвалено встановити чергування в усіх відділах. Службовців, які приходили сьогодні, не пустили, оскільки двері управи були зачинені.

Наприкінці засідання гласний А. С. Сандомирський зробив заяву про те, що по місту будь-яка стрілянина зараз припинена. У Раді робітничих і солдатських депутатів триває нарада представників від гайдамаків і більшовиків, де обговорюється питання про вироблення умов мирних переговорів. Задіяні заходи до того, щоб відіслати війська, які прямували від Амура, і не дати їм увійти на територію міста. Робітники Амура і населення Нижньодніпровська вимагають виведення цих військ. Також А. С. Сандомирський повідомив, що електрична станція погодилася сьогодні дати освітлення, а також взяти заходи до того, щоб водогін працював до 12 години наступного дня. Залізничники на станцію доставлять вугілля. Ужиті будуть заходи для підвезення борошна і регулярної роботи телефону. Після цього головуючий закрав засідання думи [7, арк. 460зв. – 461 зв.].

Наведена інформація з протоколу засідання міської думи 28 грудня 1917 р. доповнюється відомостями зі спогадів учасників подій. Більш інформативними є мемуари більшовиків. Але у цьому виді джерел нерідко містяться неточності і навіть помилки як в датуванні, так і в розкритті змістовної частини подій, що обов'язково слід враховувати при їх використанні. Зі спогадів більшовиків найбільш цікавими є роботи В. К. Аверіна, К. Іванова, С. О. Кошелєва, А. Й. Новикова.

Спогади В. К. Аверіна про ці події уміщені були в збірниках Істпарту 1922 і 1927 рр. 27 грудня він був на Брянському заводі, керуючи діями революційного штабу. 28 грудня близько першої години ночі раптово задзвонив телефон, який цілий день не працював. Дзвонили з міського самоврядування і повідомили, що дума готова бути посередником у переговорах між більшовиками і українцями. Було повідомлено, що командування гайдамаків гарантує недоторканість делегатам, навіть якщо переговори виявляться безрезультативними. Проте біля пошти В. К. Аверіна і його супутника К. Грінбаума затримали гайдамаки і до ранку тримали їх із зав'язаними очами в різних кімнатах, погрожуючи розстрілом. Вранці прийшов представник думи, есер, і полонених звільнили. В. К. Аверін згадує, що коли вони нарешті прийшли в думу, то побачили як дехто з товаришів спали на столах. Коли знову запрацювала нарада, стало відомо про наближення радянських військ. Це змусило більшовиків змінити тактику. Нове рішення вони ухвалили

на нараді своєї фракції. Було вирішено перервати переговори під приводом порушення командуванням гайдамаків угоди про мирну делегацію та необхідності з'ясування становища в робітничих кварталах міста. Після оголошення цієї заяви, інші учасники наради після довгих суперечок змушені були на неї пристати. Командування гайдамаків підписало пропуск і делегація більшовиків, у складі якої був і В. К. Аверін, на автомобілі під білим прапором виїхала на Брянський завод [1, с. 85–86; 2, с. 147–148].

А. Й. Новиков, один з керівників оборони будинку Ради, розповів, що, коли стало відомо про затримання гайдамаками Аверіна і Грінбаума, він пішов в думу дізнатися про загальне становище. Коли прийшов, делегати Брянського заводу вже були звільнені і знаходилися в міській думі. Більшовицькій фракції, у складі якої в той час були Е. Й. Квірінг, С. І. Гопнер, М. М. Бек, В. К. Аверін та ін., А. Й. Новиков розповів, що відбувалося під час оборони будинку Ради за минулу добу. Категорично відхиливши пропозицію залишитися на засіданні, він повернувся на свою ділянку [12, с. 92–93].

Більш детально про оборону будинку Ради повідомляє інший його керівник С. О. Кошелев. Він свідчить, що 27 грудня о 9–10 годині до Ради прийшли представники гайдамаків з ультимативною вимогою негайно повернути викрадений броньовик, у разі невиконання погрожуючи артилерійським обстрілом Брянського заводу. Коли вони пішли, відбулося засідання більшовиків, членів президії Ради, на якому розподілили обов'язки у зв'язку з очікуваними подіями. В. К. Аверін і К. Грінбаум поїхали на Брянський завод, Е. Й. Квірінг і С. І. Гопнер відправилися до міської думи, А. Новиков пішов до гайдамаків, С. О. Кошелев залишився чергувати в будинку Ради. Скоро повернувся А. Новиков з повідомленням, що гайдамаки готові до виступу. З цією вісткою він пішов до думи, щоб поінформувати про це свою фракцію, а потім відправився на Брянський завод.

Після початку обстрілу гайдамаками заводу, лідери меншовиків і есерів зібралися в думі і почали вмовляти більшовиків не починати бою, не відповідати на постріли, бо прол'ється багато робітничої крові. На думку С. О. Кошелева, це були «крокодилові сльози». Автор спогадів говорить, що міська дума в ніч з 27 на 28 грудня засідала майже в повному складі. Імовірно мемуарист плутає засідання думи, якого в названий час не було, з роботою наради революційних організацій. Він вказує, що в думі були присутні від усіх соціалістичних партій, називаючи меншовиків, есерів, українських соціал-демократів, єврейських соціалістів, бундівців,

більшовиків Серед останніх він називає Е. Й. Квірінга, С. І. Гопнер, Б. О. Ройзенмана, Н. І. Хавського та ін. С. О. Кошелев заявляв, що дума займалася переливанням з пустого в порожнє, не в змозі остаточно визначитися із роллю, яку вона повинна була відігравати в подіях, що насувалися. Автор спогадів вказує, що дума, здається, ухвалила бути нейтральною, відправивши своїх делегатів на Брянський завод, до гайдамаків та в Раду РСД домовлятися не починати боїв в місті, розв'язавши конфлікт мирним шляхом.

Десь о 18 годині (27 грудня) до будинку Ради, в кімнату № 33 на третьому поверсі, де чергував С. Кошелев, прибула делегація з думи у складі меншовиків А. О. Вейнгера, А. С. Сандомирського, есера Л. З. Ніколаєвського і більшовички С. І. Гопнер. Прибулі почали агітувати представника більшовиків не починати бою, щоб не пролилася кров робітників. Під час цих переговорів раптово почався обстріл будинку Ради з боку пошти. Свої подальші дії С. О. Кошелев так описує. Він схопив А. С. Сандомирського за горло і хотів застрелити, але С. І. Гопнер і А. О. Вейнгер утримали його руки, прохаючи не вбивати їхнього колегу. Члени делегації всі попадали на підлогу і повзком уздовж стіни сходами спустилися до низу. Автор спогадів говорить, що мирна делегація невідомо куди зникла. Бій, що розпочався, тривав близько 20–30 хвилин. О 9 годині вечора (27 грудня) С. О. Кошелеву подзвонили з пошти з вимогою здатися. У відповідь більшовик повідомив про діяльність змішаної делегації міської думи, яка веде переговори, в яких беруть участь і гайдамаки. З пошти відповіли, що не визнають делегації. Новий бій тривав близько 30 хвилин. Потім упродовж ночі і наступного дня було ще чотири атаки гайдамаків на будинок Ради.

Близько сьомої години вечора (28 грудня), коли вже визначилася перемога більшовиків, до Ради прибула мирна делегація у складі представників міської думи і гайдамацького куреня. Серед прибулих були меншовики, есери, українські соціал-демократи. Мирна делегація просила припинити бій, але оборонці Ради не хотіли цього й чути. Прийшов Е. Й. Квірінг і наполіг на скликанні загальних зборів усіх червоногвардійців, які захищали Раду, разом з членами її президії. Першим на цих зборах виступив Е. Й. Квірінг, інформуючи про мир, але галасом і криком йому не дали говорити. Доповідач намагався докричатися до присутніх, але його не слухали. Тоді втрутилися члени президії Ради, учасники її оборони С. О. Кошелев, А. Й. Новиков, Черноусов. Їм вдалося умовити присутніх прийняти пропозицію Е. Й. Квірінга, що й було зроблено незначною більші-

стю. Було ухвалено рішення, що зборами обирається делегація для переговорів і виробляються умови негайної здачі пошти, делегація посилається на пошту для переговорів, а потім повертається з повідомленням про результати. Мирна делегація відправилася на пошту опівночі, в ніч на 29 грудня [10, с. 125–133].

Цікавими подробицями доповнює діяльність міського самоврядування в названі дні К. Іванов. Він повідомляє, що 27 грудня о 13 годині зібрався пленум виконкому Катерининської залізниці, який з ініціативи залізничної української спілки ухвалив рішення не допустити руйнування Брянського заводу і робітничої Чечелівки. Для з'ясування можливостей припинення бойових дій була обрана комісія з чотирьох осіб (Омельченко, Власенко, К. Іванов, Ф. Клименко), яка, дізнавшись, що це ж саме питання вирішується в міській думі на нараді представників партій і організацій міста, на автомобілі відправилася в думу. Прибувши комісія інформувала учасників наради про мету свого приїзду, але одноставної підтримки не дістала. К. Іванов згадує, що повсюди лунала лайка на брянців і залізничників-більшовиків. Після цього комісія поїхала до виконкому Ради, плануючи потім автомобілем дістатися до штабу гайдамаків. Була 4 година 30 хвилин дня. У будинку Ради комісія залізничників обговорювала з представниками більшовиків Е. Й. Квірінгом і Б. О. Ройзенманом умови, за яких можливе було припинення бойових дій для вирішення суперечки про зброю. Залізничникам порадили звернутися до революційного штабу на Брянський завод, під захистом якого знаходилася Рада робітничих і солдатських депутатів. Під час цих перемовин раптово почався обстріл будинку Ради. Усі присутні миттєво впали на підлогу і залишили приміщення.

У думі в цей час, за спогадами К. Іванова, зала засідань була переповнена. Серед присутніх були й випадкові люди. Було вирішено на ніч в думі залишити по одному представнику від партій та організацій, які продовжили б пошуки шляхів для припинення збройної боротьби. Оскільки зал зайняли гласні, які розпочали своє засідання (?), інші перейшли до кабінету міського голови. З вулиці віддалено лунала кулеметна стрільба. У думі для допомоги пораненим був організований санітарний загін, який врешті-решт дістався пошти, надаючи всім, хто потребував, медичну допомогу.

О 8 годині вечора в думу з'явилися представники Амурського виконкому з протестом від 40-тисячного робітничого селища проти нападу на Раду і з вимогою припинення збройної боротьби. Їм відповіли, що цим займаються усі тут присутні. Військовий отаман

віддав розпорядження на пошту і в польовий штаб про припинення з 1 години ночі військових дій і безперешкодного пропуску представників Брянського революційного штабу В. К. Аверіна і К. Грінбаума. О 1 годині 45 хвилин ночі повідомили, що посланці більшовиків виїхали верхи.

О 3 годині ночі черговий виконкому Катерининської залізниці Маловажний повідомив представникові залізничників в думі, що комендант станції полковник Котляревський готує каральний поїзд з гайдамаками у бік Синельниково. У відповідь Маловажний отримав розпорядження заарештувати Котляревського і ніяких паровозів не давати. Присутній при цьому військовий отаман повідомив про це в штаб українських військ і визнав Котляревського порушником перемир'я.

О 5 годині ранку відсутність В. К. Аверіна і К. Грінбаума вже викликала занепокоєння. К. Іванов додає, що один лише Горобець (Г. Ю. Воробйов) загадково посміхався. О 6 годині 30 хвилин вже відкрито почали лунати звинувачення. У відповідь військовий отаман заявив, що Аверін і Грінбаум негайно будуть у думі, бо він разом з І. П. Мазепою відправляється для їх звільнення.

28 грудня о 8 годині 30 хвилин в думу прибули представники районних стрічкових профспілок Катеринославського залізничного депо з протоколом загальних зборів паровозних бригад і частини робітників з вимогою припинення військових дій на території міста. Цю вимогу К. Іванов пояснює діями представників вільного козацтва серед залізничників, які дізналися про наближення до Катеринослава ешелонів московських червоногвардійців. З цією делегацією окремо говорили представники більшовиків і українських соціал-демократів, не надавши їм відповіді.

О 9 годині в думу з'явилися втомлені В. К. Аверін і К. Грінбаум, які докладно повідомили подробиці свого арешту і утримання. Народа вже в повному складі почала обговорення умов ліквідації збройного зіткнення, при цьому представники гайдамаків вимагали не тільки повернення броньовика, а й роззброєння всієї Червоної гвардії. Фракція більшовиків стала вимагати перерви для наради, під час якої точно стало відомо про прибуття в Нижньодніпровськ радянського бронепоїзда з ешеленом червоногвардійців. Об 11 годині більшовики заявили про неприйнятність умов роззброєння робітників і, вважаючи подальші переговори непотрібними, пішли з наради. Їм почали наслідувати й інші фракції. К. Іванов свідчить, що есери і бундівці залізничника, який виходив із зали думи, супро-

воджували істеричними вигуками: «Вікжель, куди» [8, с. 123–125].

Цікаві дані про діяльність І. П. Мазепи під час цих подій повідомляє П. В. Феденко. Коли в Раді РСД обговорювався ультиматум висунутий гайдамаками більшовикам з вимогою повернути броньовик, присутній під час цих дебатів В. К. Аверін «сказав згріжливо, мовляв ультиматум писаний «гайдамацькою» мовою». Проти цього запротестував І. П. Мазепа та інші члени Ради, особливо єврейські соціалісти, назвавши В. К. Аверіна шовіністом. Коли ж почалися бої, то перевага була на боці гайдамаків і вільного козацтва. Тому більшовики запропонували переговори про замирення. Фракція УСДРП в Раді РСД відразу відмовилася бути посередником у переговорах, але фракції поміркованих соціалістів, як пише П. В. Феденко, «благали» українців не відмовлятися від переговорів, «щоб не лилася пролетарська кров».

І. П. Мазепа, Третяк, Я. С. Капустян та інші українські діячі, члени РРСД, під кулями, як політичні дорадники, ходили на переговори між штабами гайдамаків і більшовиків. Українцям вони радили твердо стояти на вимогах свого ультиматуму Червоній гвардії. У цей же момент і міська дума почала пропонувати обом ворогуючим сторонам переговори про мир. І. П. Мазепа радив українському штабові припинити переговори, бо були певні відомості про наближення нових частин російських червоногвардійців із-за Дніпра. Однак під тиском членів думи, поміркованих соціалістів, гайдамаки прийняли пропозицію про мирні переговори. Більшовики ж це використали і затягли переговори до прибуття в Катеринослав московських червоногвардійців, за допомогою яких у місті була проголошена радянська влада. Привертає увагу факт, що українські діячі і більшовики в своїх спогадах зовсім протилежно оцінюють наміри думи в її діяльності під час означених подій [15, с. 36–37].

Які висновки можна зробити з перегляду та аналізу подій кінця грудня 1917 р. у Катеринославі та ролі в них міського самоврядування. Перш за все слід враховувати, що обрана в серпні 1917 р. на демократичних засадах і переважно за партійними списками міська дума Катеринослава відображала собою увесь спектр партійно-політичних симпатій виборців губернського центру. З її 113 гласних було майже 50 % поміркованих соціалістів, майже 20 % більшовиків і майже 30 % консервативних діячів. Більшовицька фракція була представлена 22 гласними, а в трьох українських фракціях було 9 гласних. Фактом є те, що будучи в достатній мірі партійно заангажованою, дума реальної ваги не мала.

Показовим є те, що помірковані соціалісти, серед яких були й гласні думи, для врегулювання збройного конфлікту використали не міське самоврядування, а окремо скликану нараду. Сама ж дума на своє засідання, до того ж в досить обмеженому складі, спромоглася зібратися лише увечері 28 грудня, коли ситуація в місті вже беззаперечно визначилася на користь більшовиків. Тобто вона відставала від розвитку подій, не говорячи вже про можливість реально впливати на них.

У цілому ж події кінця грудня 1917 р. у Катеринославі показують, що міська дума не мала вагомого впливу на їх розвиток. Обидві ворогуючі сторони (українці та більшовики) використовували її з тактичних міркувань, намагаючись домовленостями про припинення вогню покращити своє становище в той чи інший момент. Ініціаторами використання міської думи як посередника для припинення бойових дій були переважно помірковані соціалісти (меншовики, бундівці, есери, ОЄСРП та ін.), але всі їхні спроби виявилися, як правило, малорезультативними. Дума мала авторитет влади не підкріплений авторитетом сили, а остання в тій ситуації ставала вирішальною. Тому все залежало від позиції українців і більшовиків, які мали збройні формування, відповідно гайдамаків з вільним козацтвом та червоногвардійців. У грудні 1917 р. влада в Катеринославі належала Губернській революційній раді, яка представляла в регіоні Українську Народну Республіку. Проте більшовики не приховували своїх намірів захопити владу в місті, що успішно й здійснили 27–29 грудня 1917 р.

Історичний досвід цих подій у першу чергу показує небезпеку для держави та суспільства наявності нехай навіть в окремих партійно-політичних сил власних збройних формувань. Їх поява стає прямою загрозою можливої громадянської війни. Право на збройні формування має належати тільки (і виключно) державі, в якій до того ж по-справжньому діють принципи народного суверенітету та верховенства права.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Аверин В.** Борьба за Советскую власть (Екатеринослав 1917–1918 г.). Пятая годовщина Октябрьской революции. 1917– октябрь –1922. Екатеринослав: Издание Екатеринославского губкома КП(б)У, 1922. С. 82–86.
2. **Аверин.** Корниловщина и Октябрь. Борьба за Советы на Екатеринославщине. Сборник воспоминаний и статей [Б. м.]: Издание Днепропетровского Истпарта и Окружной комиссии по проведению 10-летия Октябрьской революции, 1927. С. 137–149.
3. **А. Г.** Введение. Борьба за Советы на Екатеринославщине. Сборник

воспоминаний и статей [Б. м.]: Издание Днепропетровского Истпарта и Окружной комиссии по проведению 10-летия Октябрьской революции, 1927. С. 5–13.

4. **Борщевский В. Я.** Рабочий класс и Советы Донецко-Криворожского бассейна в Октябрьской революции. Днепропетровськ, 1962. Ч. II. 168 с.

5. **Борщевський В. Я.** Робітники Катеринослава в дні Жовтня. Дніпропетровськ: Дніпропетровське книжкове вид-во, 1961. 156 с.

6. Борьба за Советы на Екатеринославщине. Сборник воспоминаний и статей. [Днепропетровськ]: Издание Днепропетровского Истпарта и Окружной комиссии по проведению 10-летия Октябрьской революции, 1927. 292 с.

7. Журнали засідань Катеринославської міської думи. 24 септня 1917 – 5 січня 1918 рр. ДАДО (Держ. архів Дніпропетровської обл.). Ф. 469. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1–436.

8. **Иванов К.** Железнодорожники и екатеринославский Октябрь. Пятая годовщина Октябрьской революции. 1917 – октябрь – 1922. Екатеринослав: Издание Екатеринославского губкома КП(б)У, 1922. С. 121–126.

9. **Ковальчук М.** Битва двух революцій: Перша війна Української Народної Республіки з Радянською Росією. 1917–1918 рр. Т. 1. Київ: Видавничий дім «Стилос», 2015. 608 с.

10. **Кошелев С.** Борьба за власть. Бой с гайдамаками. Борьба за Советы на Екатеринославщине. Сборник воспоминаний и статей [Б. м.]: Издание Днепропетровского Истпарта и Окружной комиссии по проведению 10-летия Октябрьской революции, 1927. С. 121–136.

11. **Мазепа І. П.** Україна в огні й бурі революції 1917–1921: I. Центральна Рада–Гетьманщина–Директорія. II. Кам'янецька доба. Дніпропетровськ: Січ, 2001. 415 с.

12. **Новиков А.** Екатеринославский Октябрь. Пятая годовщина Октябрьской революции. 1917 – октябрь – 1922. Екатеринослав: Издание Екатеринославского губкома КП(б)У, 1922. С. 87–94.

13. Памятные дни. Пятая годовщина Октябрьской революции. 1917 – октябрь – 1922. Екатеринослав: Издание Екатеринославского губкома КП(б)У, 1922. С. 95–98.

14. Пятая годовщина Октябрьской революции. 1917 – октябрь – 1922. Екатеринослав: Издание Екатеринославского губкома КП(б)У, 1922. 270 с.

15. **Феденко П.** Исаак Мазепа борець за волю України. Лондон: Вид-во «Наше Слово», 1954. 228 с.

16. **Чабан М.** У старому Катеринославі (1905–1920 рр.). Хрестоматія. Місто на Дніпрі очима українських письменників, публіцистів і громадських діячів. Дніпропетровськ: ІМА-прес, 2001. 360 с.

17. **Шатров М.** Город на трёх холмах. Книга о старом Екатеринославе. Изд. 2-е, испр. и доп. Дніпропетровськ: Промінь, 1969. 416 с.

18. **Шевченко Г. І.** Василь Кузьмич Аверін. Дніпропетровськ: Промінь, 1970. 123 с.

Надійшла до редкол.: 6.03.2019

Прорецензовано: 17.03.2019

«Українська революція» (1917–1921 рр.): до проблеми логічного змісту терміну

Д. В. Архірейський

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Здійснено формально-логічний та конкретно-історичний аналіз терміну «Українська революція», яким охоплюється комплекс подій 1917–1921 рр. в Україні. Доводиться, що термін не можна вважати порожнім поняттям, адже він відображає цілком об'єктивну історичну дійсність. У контексті виявлення його істотних ознак аналізуються ті події та процеси, які визначають Українську революцію як конкретне історичне явище, хоча й споріднене з Російською революцією, але в цілому самодостатнє.

Ключові слова: Українська революція; Російська революція; національно-визвольні змагання; термін; історіографія.

Осуществлен формально-логический и конкретно-исторический анализ термина «Украинская революция», которым охватывается комплекс событий 1917–1921 гг. в Украине. Доказывается, что термин нельзя считать пустым понятием, ведь он отражает вполне объективную историческую действительность. В контексте выявления его существенных признаков анализируются те события и процессы, которые определяют Украинскую революцию как конкретное историческое явление, хотя и родственное Российской революции, но в целом самодостаточное.

Ключевые слова: Украинская революция; Русская революция; национально-освободительное движение; термин; историография.

Attention is drawn to the fact of the rejection of the term “Ukrainian revolution” (1917–1921) by modern Russian and some Westerners historians. A natural question arises about the scientific nature of this term, about its logical content. The historiographical approaches to the use of this term, as well as the concept of «national liberation movement» are considered. A formal logical and concrete historical analysis of the term “Ukrainian Revolution” is carried out, which covers the complex of events of 1917–1921 in the Ukraine. It is shown that both the contemporaries of the events and the researchers of this period rightly use the term “revolution”. It is proved that the term cannot be considered an empty concept, because it reflects a completely objective historical reality. In the context of identifying its essential features, the events and processes that define the Ukrainian revolution as a concrete historical phenomenon, although akin to the Russian revolution, are generally self-sufficient, are analyzed. The national and socio-economic components of the Ukrainian revolution, the number and nature of its driving forces, and the geographical features of the political processes of that time are taken into account. When comparing the complex of processes and events related to Ukraine, their peculiarities and differences from what was happening in Russia are obvious. There are clear differences in the palette of political forces, their program goals and ways to achieve them, the nature of their influence on the masses, as well as the reaction of the latter to the policies of a particular political regime. Claims by Russian historians

to the concept of the “Ukrainian revolution” developed by Ukrainian researchers should be considered groundless and unscientific. There is reason to believe that in its attitude to the Ukrainian revolution of 1917–1921 Russian researchers are too dependent on the assessments of their own political leadership of modern Ukraine.

Keywords: Ukrainian revolution; Russian revolution; national liberation movement; term; historiography.

Вітчизняні дослідники подій періоду 1917–1921 рр. в Україні за останню чверть століття звикли послуговуватися терміном «Українська революція» для позначення масштабного історичного явища, з яким зіткнулося, в якому взяло участь і яке пережило населення країни у зазначений час [5; 9; 26; 31–33]. Можна сказати, що для сучасної української історіографії цей термін у цілому став сталим і традиційним. Проте він не став усталеним у загальному науково-історичному вимірі, адже, наприклад, сучасні російські дослідники революції відповідного часу розглядають події в тогочасній Україні переважно в контексті загальноросійських процесів [9, с. 55; 23; 37], а відтак не знаходять достатніх підстав користуватися терміном «Українська революція» (тут і далі під «Українською революцією» розглядаються події в Україні саме 1917–1921 рр. – Д. А.). Такий підхід, напевно, слід вважати концептуальним спадком радянської історіографії, яка, хоч і визнавала деякі специфічні особливості революційних подій у різних регіонах колишньої імперії, тим не менш, завжди розглядала Російську революцію (щоправда, як комплексну послідовність Лютневої та так званої Великої Жовтневої соціалістичної революцій) для всіх територій імперії як єдиний цілісний процес. В умовах сьогодення частина російських істориків навіть не приховує, що використання терміну «Українська революція» тим самим підтверджує факт існування у першій чверті ХХ ст. українців як окремої від росіян національно-політичної спільноти, тому визнають подібну практику використання терміну в цілому шкідливим для Росії [12].

Зауважимо, що західна історіографія неоднозначна у своїх поглядах на можливість і доцільність використання терміну «Українська революція». Та її частина, яка у дослідженнях подій 1917–1921 рр. на просторі колишньої Російської імперії залишається на російсько-центричних позиціях, як правило, не знає такого явища як Українська революція [6, с. 69; 13; 25; 30; 41; 42]. Схожі погляди, напевно, мають ті західні історики, які замість терміну «Російська революція» використовують поняття «Російська громадянська війна» [38; 43–46; 48–50]. Певний підсумок термінологічним баталіям

західних істориків підбив британець Н. Дейвіс, який у фундаментальній «Історії Європи» зазначив: «Можна довести, що Громадянська війна в Росії 1918–1921 рр. називається таким чином неправильно. У дійсності ціла серія громадянських і міжнародних війн злилися тут в єдине ціле. Ця війна складається... з двох головних напрямів. Одним напрямом була боротьба між більшовицькими, чи червоними, і різноманітними їх білими супротивниками. Всі учасники подій бажали відтворити Російську імперію в тій чи іншій формі. Другий напрям складався... із зіткнень між червоними та білими, з одного боку, і незалежними республіками, що знаходились на кордонах Імперії, з іншого. Всі республіки боролися за збереження свого новоприданого суверенітету... В цій боротьбі на боці червоних брали участь, крім резервів з Москви, свої місцеві формування у кожній з республік» [10, с. 688].

Інші ж зарубіжні історики, напевно не без впливу українських еміграційно-діаспорних дослідників [18; 34], визнають самодостатність Української революції, як історичного явища, отже, і доречність використання відповідного терміну [40; 47; 51]. Концептуально близькими до цієї частини є ті історики, які, хоч і не вживають сам термін «Українська революція», тим не менш, визнають революцію 1917–1921 рр. в Україні окремим явищем, щоправда, пов'язаним логікою подій із загальноросійською революцією [4; 14]. Отож, постає питання, наскільки виправданим, як із конкретно-історичної, так і з формально-логічної точок зору, є термін «Українська революція»? Чи не використовують українські дослідники цей термін виключно з кон'юнктурних або суб'єктивно-емоційних мотивів?

Безперечно, питання про наявність чи відсутність підстав для використання зазначеного терміну є предметом роздумів істориків, в першу чергу українських. У системі доведення власних положень чи спростування чужих дослідники використовують історіографічну, джерельну, навіть політологічну аргументацію. Очевидно, що не зайвим буде скористатися і допомогою логіки (як науки, предметною спеціалізацією якої є саме операції з поняттями, включаючи їх визначення), адже поняття «Українська революція», як і будь-який інший термін, може бути піддане формально-логічному аналізу. Саме такий підхід в органічному поєднанні з конкретно-історичним аналізом подій 1917–1921 рр. в Україні, на наш погляд, максимально наближує нас до вирішення цієї проблеми.

Суть дискусії про наукову придатність терміну «Українська революція» фактично зводиться до вирішення дилеми: порожнім (та-

ким, обсяг якого уявний, тобто відсутній у реальній дійсності) чи не порожнім слід його вважати. В останньому випадку термін обов'язково повинен мати, відповідно до правил і законів логіки, зміст (певний набір істотних ознак, за якими усвідомлюється сутність відповідного предмету осмислення) та обсяг (множину предметів, які мають спільні істотні ознаки, що становлять зміст поняття) [35, с. 26, 27]. Конкретизуючи за допомогою хронології цю революцію як історичне явище, ми явно отримуємо одиначне поняття (таке, обсяг якого складається з єдиного предмету думки). Втім, опрацювання обсягу поняття «Українська революція» може хіба що додатково, опосередковано допомогти в аналізі його змісту, тобто у справі виявлення істотних ознак даного терміну. При визначенні змісту поняття «Українська революція» слід, по суті, вирішити дві проблеми: по-перше, з'ясувати, чи набули події 1917–1921 рр. в Україні масштабів і якості саме революції; якщо так, то зрозуміти, по-друге, чи була ця революція саме українською.

Зауважимо, що виявлення істотних ознак терміну «Українська революція» в принципі не можливо здійснити без врахування конкретної історичної ситуації, яка мала місце в Україні протягом 1917–1921 рр. Слід зазначити, що даний термін запроваджено в обіг сучасниками тих подій, включаючи фактичних лідерів та активних учасників українського національно-визвольного руху [7; 19; 24; 36]. Більше того, навіть Н. Махно, хоч і не одразу, але сприйняв це поняття [19; 20]. Термін формується безпосередньо під час досліджуваного періоду, що засвідчує факт усвідомлення принаймні рушійними силами Української революції цього явища як самодостатнього. Остаточно теоретична концепція Української революції напевно сформувалася міжвоєнної доби у середовищі української еміграції [15; 17, с. 360, 361; 23, с. 1; 27]. Більше того, завдяки відносно ліберальним умовам політики українізації протягом першого післяреволюційного десятиліття цей термін був у вжитку і в УСРР [11; 28].

Очевидно, що сучасники не ставили під сумнів революційний характер тих подій, які Україна переживала протягом 1917–1921 рр. Словник української мови тлумачить революцію як «докорінний переворот у житті суспільства, який призводить до ліквідації віджилого суспільного ладу і утвердження нового, прогресивного» [29]. Отже, чи в такому ключі розуміли суть подій 1917–1921 рр. на просторах колишньої Російської імперії, включаючи терени України, сучасники – питання безглузде по суті. Найбільші росій-

ські антагоністи – червоні і білі (звертаємо увагу, що Л. Корнілов і А. Денікін підтримували революційну за значенням та демократичною за концепцією ідею Установчих зборів) – в разі перемоги швидко чи повільно, але планували здійснювати ті чи інші суспільно-економічні трансформації (чого варта лише аграрна реформа П. Врангеля [16]), в тому числі революційні за характером. Що вже казати про національні рухи, орієнтовані на розбудову власних державних утворень? На відміну від переважної більшості російських політичних діячів того часу лідери національних рухів, включаючи українській, розуміли, що національний чинник через очевидні обмеження саме за національними ознаками в період царату є не просто важливою і невід’ємною складовою революційних процесів у цілому, але у певний момент об’єктивно може стати пунктом відгалуження від загальноросійської революції. Питання про те, чи всі національні рухи російської революції перетворилися на національні революції, поки залишимо без відповіді, позаяк нас цікавить інше питання – чи відбулася Українська революція.

Термін «революція» з часом із політичного перетворився на історіографічний, причому виправдано, адже історики усвідомлювали, що саме він максимально повно, точно, об’єктивно відображує увесь комплекс подій, процесів, явищ, які переживали українці в 1917–1921 рр. Більшовики, звісно, використовували цей термін, причому в УСРР у 1920-х рр. у вжитку був і термін «Українська революція», що можна пояснити відносним непівським лібералізмом, участю в процесах українізації колишніх діячів УНР, офіційним визнанням прав народів на самовизначення тощо [11; 28]. Проте, від часу згорання в СРСР нової економічної політики та встановлення сталінського режиму уніфікована радянська історіографія, включаючи й її українську складову, оперувала терміном «Велика Жовтнева соціалістична революція», що своїм змістом поглинав і події в Україні.

Як відомо, від часу подій 1917–1921 рр. більшовики, захопивши вищу владу, по суті монополізували й саму революцію. Всіх політичних опонентів, навіть із демократично-соціалістичного табору, вони просто оголошували контрреволюцією. В Україні, зокрема, соціалістична Центральна Рада стала «буржуазно-націоналістичною контрреволюцією», махновці – «анархо-куркульською» тощо. Отже, радянська історіографія не могла знати ніякої Української революції, адже до жовтня 1917 р. відбувалася «єдина і неподільна» загальноросійська буржуазна Лютнева революція, учас-

никами якої, крім більшовиків, визнавалися й деякі інші політичні сили та партії, а від жовтня 1917 р. – так звана Велика Жовтнева соціалістична революція, основними рушійними силами якої визнавалися комуністи та ліві есери (останні лише до червня 1918 р.). Таким чином, в Україні від червня 1918 р., відповідно до радянського офіційного ідеологічного канону, революцію представляли лише більшовики – як місцеві, так і прибулі з інших територій колишньої імперії. Позаяк українські комуністи фактично не мали політичної самостійності, то вони ніяк не могли репрезентувати якусь окрему Українську революцію.

Традиції національно-української історіографії було продовжено в умовах закордоння, де емігранти з України значно поповнили й активізували вже наявну українську діаспору. Саме там термін «Українська революція» був інтелектуально доопрацьований, хоча та частина української діаспорно-емігрантської історіографії, яку ми знаємо як державників, впровадила у науковий обіг інший термін – «національно-визвольні змагання». В принципі українські закордонні історики, як, до речі, і самі учасники революційних подій, ніколи не відмовлялися вживати термін «Українська революція». На прикладі Є. Коновальця можна побачити, як поняття революції та національно-визвольної боротьби (змагань) синтезувалися у свідомості українських націоналістів міжвоєнної доби. На початку 1929 р. засновник Організації українських націоналістів, зокрема, сказав: «...мусимо собі ще раз коротко усвідомити і величину цього нашого зобов'язання: мобілізуючи і спираючись на широкі народні маси, мусимо, ведучи їх, боротися і добитися віднови Самостійної Соборної Української Національної Держави на всіх просторах життя українського народу. Як учить нас досвід цілих українських поколінь, можемо цього досягнути тільки революційними, ніколи ж еволюційними, шляхами» [3]. Примат національних цілей майбутньої Української революції над соціально-економічними пояснюється тим фактом, що українські землі на той час перебували «під чужоземним пануванням кількох, далеко не демократичних держав, революція у свідомості українських націоналістів і означала насамперед національне визволення» [3].

Отже, таке бачення революції майбутньої свідомо чи ні проєктувалось на революцію минулу. Така проєкція посилювала політичне значення національно-визвольної концепції, дещо нівелюючи й розмиваючи значення революції в цілому, тим більше, що після 1921 р. поняття революції стало для багатьох представників україн-

ської еміграції не дуже зручним. Адже слід було визнати, наприклад, що і в антибільшовицькій боротьбі, і у протистоянні з білими український рух мав ситуативних союзників із числа російських есерів, меншовиків, анархістів, які діяли в Україні. Чи можна було в такому випадку погодитися, що й вони представляли Українську революцію? Чи треба було визнати одночасність в Україні двох революцій – Російської та Української? Якщо ж останню звукити до національно-визвольних змагань, то зазначених ситуативних союзників можна ніби вивести за дужки цих змагань, отже, й до Української революції вони ніби жодного відношення не мають. Впровадження терміну «національно-визвольні змагання», таким чином, спрощувало сприйняття реальної дійсності, в якій поруч із боротьбою між народами, як справедливо зазначав Н. Дейвіс, була й боротьба між станами, що, власне, і становить суть революції.

Отож, *post factum* основною метою змагань оголошувалася розбудова національної держави, до чого, по-перше, жодні ситуативні союзники з-поміж росіян причетні не були. По-друге, формат «національно-визвольних змагань» звільняв очільників тодішнього українського руху від відповідальності за відсутність результатів соціально-економічних реформ. Крім того, концепція «національно-визвольних змагань» ставала інструментом внутрішньополітичної боротьби: можна було оголосити українських соціалістів або, краще, анархістів, які нібито жертвували національно-державницькими ідеалами заради соціально-економічного популізму, винними у поразці Української революції в цілому.

Сучасна вітчизняна історіографія подекуди використовує термін «національно-визвольні змагання» при описі протистояння українських національних режимів як з російськими білими, так і червоними (імперіалістами, за визначенням Н. Девіса [10, с. 688]). У першому випадку це має логіку, якщо враховувати факт невизнання денікінським командуванням національних прав українців (хоча П. Врангель, зокрема, змінив засади національної політики). У випадку з більшовиками така концепція має вразливі місця, адже якось забувається, що комуністи вважалися інтернаціоналістами, офіційно визнавали право українців на самовизначення, крім того, виступали із програмою доволі революційних соціально-економічних перетворень.

Таким чином, впровадженням терміну «національно-визвольні змагання» дещо штучно корегувалися цілі і завдання політичного українства: соціально-економічна складова ніби затушовувалася,

натомість національно-державне підносилося як основна мета боротьби. Через це термін мав присмак деякої політичної кон'юнктури. Можливо саме тому, напевно, історики української діаспори до часу розпаду СРСР ніколи повністю не відмовлялися від ужитку поняття «Українська революція», намагаючись, щоправда, показати передовсім її національний характер [22]. Наприклад, О. Субтельний у своїй вікопам'ятній праці «Україна: історія» для позначення подій 1917–1921 рр. використовував термін «Українська революція» [34].

Отже, зрозуміло, чому термін «Українська революція» має переваги у працях вітчизняних науковців: навіть з формально-логічної точки зору поняття «революція» в контексті ситуації 1917–1921 рр. за своїм логічним змістом ширше за поняття «національно-визвольні змагання». На даному етапі розвитку української історіографії (і не тільки української) в цілому немає сумніву в тому, що в 1917–1921 рр. відбувалася саме революція. Але чи була вона українською? Інакше кажучи, чи була вона самодостатнім явищем, яке не розчинялося в Російській революції?

Слід зазначити, що сучасники подій, як правило, розуміли, що революція почалася в лютому 1917 р. як загальноросійське явище, зі столиці імперії поширившись у провінції, включаючи національні. Ця революція мала комплексні причини, отже, мала відповідні складові – соціально-економічні, політичні, національно-державні тощо. Фактично до кінця 1917 р. лідери українського руху, переважно соціалістичного у своїй основі, воліли домовлятися з російським Тимчасовим урядом, сподіваючись закріпити за Україною автономний статус у складі демократичної Росії. В такому контексті, звісно, революційні події в Україні усвідомлювалися ними в якості складової загальноросійської революції, отже, про окрему українську на даному етапі не йшлося.

На наше переконання, у свідомості лідерів українства революція російська почала трансформуватися в українську тоді, коли викристалізувалися окремі цілі українців (причому йшлося не тільки про національно-державні орієнтири), коли стало зрозумілим, що для свідомих українців немає спільного майбутнього із жодною частиною політичних росіян. Після жовтневого 1917 р. перевороту більшовиків у Петрограді Українська Центральна Рада не змогла домовитися з комуністичним Раднаркомом В. Леніна. Російські більшовики, претендуючи на вищу владу на просторах колишньої імперії, в якості крайового уряду України погоджувалися визнавати лише очільників місцевих комуністів. Але тодішні лідери біль-

шовиків, на відміну від командування білих, принаймні визнавали українців як окремих народ.

Отож, гарантією успішності саме Української революції могла бути відновлена національна держава. Навіть більш радикальні анархо-махновці з часом дозріли до ідеї власної територіальної незалежності від будь-якої іншої влади. Через те, що українці під час революції були представлені різними течіями, напрямками, силами, то усвідомлення необхідності повної незалежності від будь-яких російських структур чи утворень сформувалось не в один якийсь момент, а для кожної сили у свій час. Можна стверджувати, що старт відповідним процесам було дано початком переговорів з представниками Центральних держав у Бресті та відомим ультиматумом РНК РСФРР на адресу УЦР (грудень 1917 р.) і, як наслідок, укладенням Брестського миру та оголошенням IV Універсалу (січень 1918 р.), за якими Українська Народна Республіка одержувала повний державний суверенітет. Те, що частина рушійних сил Української революції (наприклад, майбутні махновці) не визнавала досягнення лідерів УНР концептуально нічого не змінює, адже ті самі махновці ніколи не мали подібних досягнень. Таким чином, грудень 1917 – січень 1918 рр. і є, на наш погляд, періодом трансформації подій загальноросійської революції в Україні в Українську революцію як окреме явище.

Безглуздо, навіть антинауково заперечувати зв'язок подій в Україні з процесами, які мали розвиток в Росії, насамперед в її столичних районах. Революція зародилася в імперській столиці Петрограді, звідки хвилями розійшлася по провінціях. Водночас слід визнати, що ці події виходили поза загальноросійський контекст, інколи втрачаючи із ним зв'язок. Що ж відрізняло Українську революцію від Російської? Відповідаючи на це запитання, ми фактично визначимо логічний зміст терміну «Українська революція».

По-перше, революція в Україні була представлена значнішою кількістю політичних сил, адже тут діяли як суто українські партії, організації тощо (фактично відсутні або малопомітні на теренах самої Росії), так і загальноросійські всіх відтінків і напрямів. На наше переконання, Українську революцію представляли не тільки партії Центральної Ради. Її представляли й меншовики та есери Катеринослава, які виборювали права місцевого і переважно російсько-мовного пролетаріату [38], і кадети з Уряду П. Скоропадського [1, с. 158, 159], і російські ліві есери, як Д. Попов, що приєдналися до махновщини [2, с. 40, 321, 451], не кажучи вже про сам махновський рух і анархістську конфедерацію «Набат» [8] тощо. Зрештою,

не слід забувати й про діяльність українських комуністів, яких концептуально до табору контрреволюції все ж таки віднести не можна. Всі перераховані сили можна вважати рушійними силами саме Української революції, якщо визнати не тільки національно-державні цілі останньої, але й соціально-економічні, без яких революція звужується до національно-визвольних змагань.

По-друге, Українська революція була представлена максимально можливим діапазоном політичних сил – від ліберально-консервативних (той же Гетьманат) до радикально-анархічних (щоб не говорили, але конфедерація «Набат» формувалася на українському ґрунті, як і анархістське оточення Н. Махна). Єдиний виняток становить монархічний напрям, тому українці із монархічною свідомістю орієнтувалися на відповідні російські традиції, що автоматично штовхало їх у табір російських шовіністів, які не визнавали право українців на самовизначення.

По-третє, всі українські політичні сили, без винятку, в ході революції дозріли до ідеї власного державного суверенітету; навіть антидержавники махновці вперто боролися за власну незалежну територію, обов'язково в межах України, де вони могли б розбудувати свій бездержавний лад, але на українських етнічних традиціях.

По-четверте, ніяк не вписується у формат Російської революції чинник Січових Стрільців і, ширше, Західно-Української Народної Республіки, без яких Українську революцію уявити не можна. Як би не бажали російські історики показати західно-українську складову революції як щось чужорідне в полотні Російської революції, в контексті Української ця складова виглядає надзвичай природно. Те, що зрештою політики УНР та ЗУНР не знайшли порозуміння [17, с. 361], ніяк не означає, що таке порозуміння а ргіогі було неможливе через ментальну несхожість галичан і наддніпрянців.

По-п'яте, для України характерним був більш потужний, ніж в Центральній Росії, селянський повстанський рух, який після кількох років кривавого придушення вдалося зупинити почасти голодом 1921–1923 рр., а почасти запровадженням нової економічної політики, що в доктринальному сенсі можна вважати відступом більшовиків від початкових планів.

Зрештою, ті поступки в національній площині, на які пішли більшовики (офіційне визнання національних, хоча і радянських, республік та оголошення в 1920-х рр. у цих республіках політики коренізації) свідчать про усвідомлення їхніми лідерами, передовсім В. Леніним енергетики національних рухів. У контексті подій 1917–1921 рр. в Україні ці поступки пояснюють, чому протягом 1920-х рр. навіть такі одіозні комуністи як В. Затонський користувалися терміном «Українська революція».

Підбиваючи підсумки, зауважимо, що термін «Українська революція», яким охоплюється комплекс подій 1917–1921 рр. в Україні, ніяк не можна вважати порожнім поняттям, адже воно відображує реальну історичну дійсність, що підтверджується цілком репрезентативною та вірогідною джерельною базою. Констатуємо беззаперечний генетичний зв'язок між Російською та Українською революціями, виявляємо достатньо вагомим підстав розглядати останню як окреме історичне явище. Навпаки, сумніви щодо наукового характеру зазначеного терміну та об'єктивності явища, що відображується ним, тобто Української революції, ґрунтуються, як правило, на використанні недостатньо репрезентативної джерельної бази досліджень, або зумовлюються загальною політизацією таких досліджень. Переконані, що звинувачення російськими істориками українських у міфологізації подій 1917–1921 рр. в Україні та штучному виокремленні їх в Українську революцію є абсолютно псевдонауковими [9, с. 53, 55]. Це пояснюється передовсім цілеспрямованою політизацією теми досліджень під прямим тиском вищого російського керівництва, а також традиційною зверхністю столичного жителя стосовно малограмотного провінційного іногородця.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Архирейський Д. В.** Білий рух у політиці Української Держави (за журналами засідань гетьманської Ради Міністрів). Проблеми політичної історії України: зб. наук. пр. / редкол.: О. Б. Шляхов (відп. ред.) [та ін.]. Дніпропетровськ: Грані, 2018. Вип. 13. С. 155–170.
2. **Белаш А. В., Белаш В. Ф.** Дороги Нестора Махно. Истор. повествование. Київ: РВЦ «Проза», 1993. 592 с.
3. **Бірчак В., Зінченко О.** Порушення конспірації. Як почалася історія ОУН. URL: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2019/02/3/153626/>
4. **Бойцун М.** Робітничий рух і національне питання в Україні: 1880–1920; пер. з англ. М. Казакова та Л. Бідочко. Ч. I. Київ: Rosa-Luxemburg-Stiftung в Україні; АРТ КНИГА, 2017. 222 с.
5. **Верстюк В.** Українська революція: історичне значення та уроки Україна в революційних процесах перших десятиліть ХХ століття: збір. Київ: Ін-т політ. і етнонац. досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2007. С. 33–43.
6. **Верг Н.** Історія Радянської держави. 1900–1991: Навч. посібн.; пер. з фр. Рівне: Видавн. Агенція «Вертекс», 2001. 480 с.
7. **Винниченко В.** Відродження нації (Історія української революції [марець 1917 р. – грудень 1919 р.]); у 3 ч. Київ; Відень, 1920. URL: <http://exlibris.org.ua/vinnichenko/index.html>
8. **Волковинський В. М.** «Набат», конфедерація анархістських організацій України. Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (гол.) та ін. Київ: Наукова думка, 2003. Т. 1: А-В. 688 с. URL: <http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=>

10&S21FMT=eu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21C0LORTERMS=0&S21STR=Nabat

9. **Гапєєва О.** Феномен Української революції 1917–1921 рр. в інформаційно-пропагандистській діяльності Російської Федерації. Схід. 2017. № 1. С. 53–57.
10. **Дзвіс Н.** История Европы; пер. с англ. Т. Б. Менской. Москва: АСТ Москва: Хранитель, 2006. 943 с.
11. **Затонський В.** Із спогадів про українську революцію. Архіви України. 1990. № 4. С. 53–72; 1991. № 1. С. 57–68; № 3. С. 59–70.
12. **Карнишина Н. Г., Карнишин В. Ю.** «Украинская революция 1917–1921 гг.»: современный историографический ракурс. 1917 год в российской провинции: сб. науч. ст. Междунар. науч.-практ. конф., посвящ. 100-летию Великой российской революции / под общ. ред. О. А. Суховой. Пенза: Изд-во ПГУ, 2017. С. 88–93.
13. **Карр Э.** Русская революция от Ленина до Сталина. 1917–1929; пер. с англ. Л. А. Черняховской. Москва: «Интер-Версо», 1990. 208 с.
14. **Конквест Р.** Жнива скорботи: радянська колективізація і голодомор; пер. з англ. Київ: Либідь, 1993. 384 с.
15. **Коновалець Є.** Причинки до історії української революції. Прага: Накладом Проводу українських націоналістів, 1928. 39 с.
16. **Корновенко С. В.** Погляди П. М. Врангеля на сутність та шляхи вирішення аграрного питання. Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Київ, 2011. Вип. 18. С. 270–276.
17. **Королев Г.** Украинская революция 1917–1921 гг.: мифы современников, образы и представления историографии. Ab Imperio. 2011. № 4. Р. 357–375.
18. **Лисяк-Рудницький І.** Українська революція з перспективи сорокаліття. Історичні есе: в 2 т. Київ: Основи, 1994. Т. 2. С. 39–51.
19. **Мазєпа І., Феденко П.** З історії української революції (Відбиток із збірника пам'яті Симона Петлюри). Прага, 1930. 94 с.
20. **Махно Н. И.** Русская революция на Украине: (От марта 1917 г. по апрель 1918 год). Кн. 1. Париж: Изд.: Библиотека махновцев, Федерация анархо-коммунистических групп Северной Америки и Канады, 1929. 212 с.
21. **Махно Н. И.** Украинская революция: (Июль–декабрь 1918 г.). Кн. 3. Париж: Комитет Н. Махно, 1937. 183 с.
22. **Мироненко М.** Українська національна революція. Мюнхен, 1951. 32 с.
23. **Михайлов И. В.** «Украинская революция» или революция на Украине. Вестник Московского государственного института международных отношений. Сер.: История. 2010. № 1. С. 1–11 URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/ukrainskaya-revoljutsiya-ili-revoljutsiya-na-ukraine>
24. **Назарук О.** Рік на Великій Україні. Спомини з української революції. Відень, 1920. 344 с.
25. **Пайнс Р.** Русская революция: в 3 кн. Москва: «Захаров», 2005. Кн. 1: Агония старого режима (1905–1917). 480 с.; Кн. 2: Большевики в борьбе за власть (1917–1918). 720 с.; Кн. 3: Россия под большевиками (1918–1924). 740 с.
26. **Пархоменко В. А.** Украинская революция 1917–1921 гг. в современной украинской историографии // 1917 год в российской провинции: сб. науч. ст. Междунар. науч.-практ. конф., посвящ. 100-летию Великой российской революции / под общ. ред. О. А. Суховой. Пенза: Изд-во ПГУ, 2017. С. 185–193.
27. **Петрів В.** Спомини з часів української революції 1917–1921 рр. Ч. 1. Львів, 1927. 180 с.; Ч. 2. Л., 1928. 184 с.
28. **Річицький А.** Центральна Рада від лютого до жовтня. Нарис з історії української революції. Харків, 1930. 62 с.

29. Словник української мови. URL: <http://sum.in.ua/s/revoljucija>
30. **Соколовф Ж.** Бедная держава. История России с 1815 года до наших дней; пер. с фр. 2-е изд. Москва: ГУ ВШЭ, 2008. 882 с.
31. **Солдатенко В. Ф.** Українська революція. Історичний нарис. Київ: Либідь 1999. 976 с.
32. **Солдатенко В. Ф.** Українська революція: концепція та історіографія. Київ : Пошуково-видавниче об'єднання «Книга пам'яті України», Просвіта, 1997. 416 с.
33. **Солдатенко В. Ф.** Українська революція: проблеми вивчення концепції та оцінки історіографії. Історична наука на порозі XXI століття. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. Харків: Інститут історії України НАН України, ХДУ, 1995. С. 256–263.
34. **Субтельний О.** Україна: Історія: навч. посіб. 3-є вид., перероб. і доп. Київ: Либідь, 1993. 720 с. URL: <http://studentbooks.com.ua/content/view/445/49/1/1/#804>
35. **Тофтул М. Г.** Логіка. Посіб. для студ. вищих навч. закладів. Київ: Видавн. центр «Академія», 1999. 336 с.
36. **Христюк П.** Замітки і матеріяли до історії Української революції: у 4 т. Відень: Укр. соціологічний ін-т, 1921–1922.
37. **Шубин А. В.** Социальное и национальное в революционных событиях на территории Украины. Украина и Россия в 1917–1922 гг.: социальное и национальное в революции. Российско-украинский colloquium, 13 нояб. 2008 г., Ин-т Европы РАН. URL: www.hist.msu/Labs/UkrBel
38. **Яценко В. Я. В. І.** Осипов: політичний портрет у контексті революційної доби 1917–1920 рр. Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження. 2009. Вип. 7. С. 183–193.
39. **Bullock D.** The Russian Civil War 1918–22. Osprey Publishing Limited, 2008. 144 p.
40. **Fedyshyn O. S.** Germany's Drive to the East and the Ukrainian Revolution 1917–1918. New Brunswick, New Jersey: Rutgers University Press, 1971. xii+401 p.
41. **Figes O.** A People's Tragedy: The Russian Revolution – centenary edition with new introduction. Norwich, United Kingdom, 2017. 960 p.
42. **Fitzpatrick Sh.** The Russian Revolution. Oxford University Press, USA, 2001. 208 p.
43. **Foley M.** Russian Civil War: Red Terror, White Terror, 1917–1922. Barnsley, South Yorkshire: Pen & Sword Military, 2018. 128 p.
44. **Lincoln W. B.** Red Victory: History of the Russian Civil War. New York: Simon and Schuster, 1989. 637 p.
45. **Malet M.** Nestor Makhno in the Russian Civil War. London: Macmillan, 1982. xxvii+232 p.
46. **Mawdsley E.** The Russian Civil War / E. New York: Pegasus Books, 2007. 368 p.
47. **Reshetar Jr. J. S.** The Ukrainian Revolution, 1917–1920: A Study In Nationalism. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1952. 363 p.
48. **Smele J. D.** The «Russian» Civil Wars 1916–1926: Ten Years That Shook the World. Oxford University Press, USA, 2016. 464 p.
49. **Swain G.** The Origins of the Russian Civil War. New York: Longman, 1996. xiv+296 p.
50. **Swain G.** Russia's Civil War. Pittsburgh: History Press Limited, 2008. 174 p.
51. **Sysyn F.** Nestor Makhno and the Ukrainian revolution, 1917–1921. Cambridge, Massachusetts, 1977: A Study in Revolution. P. 271–304.

Надійшла до редкол.: 24. 02. 2019

Прорецензовано: 17. 03. 2019

Архівно-слідча справа Трифона Гладченка як джерело з історії селянського повстанського руху

О. О. Чепурко

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Наведено епізоди життя отамана Трифона Гладченка, що раніше не висвітлювалися, зроблено огляд архівно-слідчої справи, яка свого часу була заведена співробітниками Катеринославської губернської надзвичайної комісії, запроваджено в науковий обіг невідомі раніше джерела, що стосуються обставин його загибелі.

Ключові слова: Катеринославський ГубНК; повстанський рух; архівно-слідча справа; політичний бандитизм; міліція; радянська влада.

Раскрыты эпизоды из жизни атамана Трифона Гладченко, ранее не освещенные его биографами, приведен обзор материалов архивно-следственного дела, составленного сотрудниками Екатеринославской губернской чрезвычайной комиссии, вводятся в научный оборот неизвестные ранее источники, касающиеся обстоятельств гибели Т. Гладченко.

Ключевые слова: Екатеринославский ГубЧК; архивно-следственное дело; повстанческое движение; политический бандитизм; милиция; советская власть.

The article describes episodes from the life of Ataman Trifon Gladchenko, previously not covered by his biographers, reviewed the materials of the archival and investigative case, which was compiled by the staff of the Katerinoslav Province Emergency Commission at concrete time, unknown sources concerning the circumstances of Gladchenko's death have been introduced into scientific circulation.

In the above archival and investigative case, firstly, there is an accusatory material of the preliminary investigation, which explains the reasons for initiating the case and showing interest in Trifon Gladchenko by the relevant authorities (police, PEC). Secondly, the documents of the investigation, which make it possible to learn more about the crimes where Gladchenko was accused. The final chord of the investigation, which indicates its completion and closure of the case, is a detailed conclusion, which sets out the essence of the charges. At the end of the investigation, the case was referred to a judicial or extrajudicial body. In this case, the Gladchenko case was referred to an extrajudicial body – the collegium of Katerinoslav PEC. In the minutes of the meeting of which the verdict is indicated – the death penalty for the convicted (shot). Later, the archival and investigation file of Gladchenko was reviewed twice – in 1955 and 1995, as a result Gladchenko was recognized as reasonably convicted and so that it could not be rehabilitated.

Keywords: Katerinoslav PEC; archival-investigative case; rebel movement; political banditry; police; Soviet power.

Пройшло сторіччя від початку селянського повстанського руху доби Української революції 1917–1921 рр., але роль не всіх його лідерів та активних учасників встановлена. Одним з отаманів повстанців Катеринославщини, діяльність якого отримала неоднозначну оцінку в дослідницьких працях, був Трифон Федорович Гладченко.

Ця стаття не першою висвітлює історію життя та боротьби Трифона Гладченка. Віхи біографії отамана, історію його родини та нащадків досліджували М. Чабан [6–8], Р. Коваль [3], В. Гапонов і З. Шевцова [1]; загальна інформація щодо Т. Гладченка міститься також у вільній енциклопедії – wikipedia [2]. Зазначеним працям притаманна певна глорифікація діяльності отамана, проте є і протилежна точка зору стосовно ролі Трифона Гладченка в подіях тих часів. У травні 2018 р. у газеті «2000» вийшла стаття Івана Незгодного [4] в якій заслуги отамана ставилися під сумнів. Як бачимо, життя та вчинки цього історичного діяча дотепер викликають дискусію.

Досліджуючи діяльність Катеринославської губернської надзвичайної комісії (далі ГубНК) опрацьовую всі можливі джерела з даної проблематики, в тому числі архівно-слідчі справи, матеріал яких дозволяє зрозуміти не тільки «внутрішню кухню» слідства, але і дізнатися історії підслідних, деталі їх життя, інколи подальшу долю. Переглядаючи численні архівно-слідчі справи, натрапив на справу Трифона Гладченка, оформлену співробітниками Катеринославської ГубНК у березні – квітні 1920 р. До цього, найбільш інформативним джерелом щодо слідства та подальшої долі Т. Ф. Гладченка був звіт Катеринославської ГубНК [5, с. 151–152].

На початку 1920 р. правовий статус чекістських підрозділів та коло їх повноважень визначався положенням «Про Всеукраїнську та місцеві надзвичайні комісії» від 30 травня 1919 р. Катеринославська ГубНК мала широкі повноваження поєднуючи функції слідства та позасудової розправи. Чекісти мали право організовувати обшуки, облави, арешти, проводити слідство щодо приватних або посадових осіб, яких підозрювали у контрреволюційній діяльності, шпionажі або бандитизмі, та, навіть, ухвалювати цим особам вироки. До якої ж категорії злочинців чекісти зарахували Гладченка?

Трифон Федорович Гладченко (1890–1920 рр.) був одним з лідерів селянського повстанського руху Катеринославської губернії у добу Визвольних змагань. Народився Трифон у 1890 р. у селі Сурсько-Михайлівка (тепер Солонянський район Дніпропетровської області) в селянській родині. Закінчив семінарію, в подальшому працював учителем. В протоколі допиту Т. Гладченка є твердження, що він з 20-річного віку цікавився політикою, зокрема з 1910 р. по 1917 р. був у партії соціалістів-революціонерів, а з 1917 р. перейшов на позиції анархо-комунізму [док. № 10]. У роки Першої світової війни воював, дослужився до молодшого офіцерського складу, мав звання поручика. У 1919 р. створив повстанський загін з місцевих селян, воюючи проти Добровольчої армії генерала Денікіна. За

твердженням біографів Трифон Гладченко воював у 1919 р. у складі армій Григор'єва і Махна, а в листопаді 1919 р. був заступником отамана Катеринославського коша, згодом – отаманом Вільнокозацької повстанської групи Катеринославщини.

Слід відзначити, що за часів отаманщини ідеологія і політичні переконання нерідко підмінялися військовою доцільністю та інтересами соціальної групи з якої складався повстанський загін. Не дивно, що отамани змінювали політичних союзників, як це робили навіть такі впливові повстанські лідери як Нікіфор Григор'єв і Нестор Махно. Що ж казати про отаманів меншого калібру, на кшталт Гладченка, який, як зазначали дослідники, коливався від анархізму до петлюрівщини, не відмовлявся і від співпраці з радянською владою. Документи, зокрема, свідчать, що на момент свого арешту Трифон працював керівником радянської робітничо-селянської міліції в селі Сурсько-Михайлівка [док. № 8; 9; 33].

Про останній період життя Т. Гладченка розповідають матеріали вже згадуваної архівно-слідчої справи. Вона невелика за обсягом – усього 40 аркушів. На обкладинці справи міститься початкова інформація про засуджену особу: назва репресивного органу, який вів справу, сутність обвинувачень та номер справи. Дати порушення справи та її закриття на титульній сторінці не вказані. Однак, з титульного аркушу справи стає зрозумілим, що Т. Ф. Гладченко був звинувачений в політичному бандитизмі й розслідуванням займалися співробітники Катеринославської ГубНК. На титульній сторінці надрукована фраза «Екатеринославская губернская Ч. К. Дело № 664» та від руки вписано назву справи «Гладченко Трифон обвиняется в подготовке организации повстанческих отрядов и в убийстве сотрудника Губчека». Тепер архівно-слідча справа зберігається в Архівному підрозділі УСБУ в Дніпропетровській області під номером 23705. Це остаточний архівний номер справи згідно до вимог законодавства, що регулює облік документів Національного архівного фонду, й саме на цей номер здійснюється посилання згідно загальноприйнятих вимог.

Справа починається з опису, в якому міститься перелік 37 документів. Опис датовано 13 квітня (рік не позначено), але припускаємо, що це 13 квітня 1920 року, тобто дата здачі справи в архів Катеринославської ГубНК після завершення слідства (10 квітня) та, відповідно, виконання вироку.* Більшість документів, що містять-

* Якщо припущення правильне і Т. Гладченко був розстріляний орієнтовно 10–13 квітня 1920 р., варто звернути увагу на неточності в публікаціях. Адже в ґрунтовній монографії «Айсберг: З історії органів внутрішніх справ і дер-

ся в справі, датуються люгим – квітнем 1920 р., розташовані хаотично, не в хронологічному порядку, що було типовим у діловодстві катеринославських чекістів того періоду. Переглядаючи подібні справи 1919–1922 рр., можна виокремити певні тенденції в оформленні чекістами документації: зазвичай невеликий обсяг справ та нетривалий період слідства; відсутність єдиного стилю у діловодстві ГубНК щодо оформлення слідчих справ; перевага рукописних документів, почерк на яких часто важко розібрати; документи, у зв'язку з дефіцитом паперу, готували на будь-яких носіях: аркушах зошиту чи блокнотів, шматках паперу, й навіть на зворотній стороні документів дореволюційного часу, які, можливо, на думку чекістів, не мали історичної або якоїсь практичної цінності.

Звісно, документи архівно-слідчої справи потребують критичного аналізу, перевірки фактів, співставлення інформації з даними інших джерел: матеріалами преси, джерелами особового походження тощо. Беззастережно довіряти змісту опублікованих документів тут не варто з різних причин. Наприклад, слід враховувати, що існує можливість несвідомої або свідомої помилки, неточності даних, наведених автором будь-якого документу, що є частиною справи. Варто також враховувати, що зміст архівно-слідчої справи відображав суб'єктивне бачення слідчим злочину, що розслідується. Відповідно працівники ГубНК, які підбирали документи, підшиваючи їх у справу на свій розсуд, визначали таким чином доцільність чи недоцільність їх прилучення до матеріалів слідства. Крім того, не можна бути впевненим, що справа містить усі документи, які проходили через руки слідчих – як ті, що підкріплювали обвинувачення, так і ті, що обіляли підсудного. До того ж, слідчі ГубНК були захисниками політичного режиму, тому могли свідомо фальсифікувати дані проти опонента чинної влади (наприклад, не звертати увагу на свідчення свідків або не брати до уваги документи, які підтверджували невинуватість підсудного, руйнуючи таким чином версію слідства).

Врешті-решт, під питанням може бути і фаховий рівень слідчих, оскільки у складі ГубНК зазвичай працювали не співробітники з багаторічним стажем роботи у правоохоронних органах, а професійні революціонери, представники інтелігенції або колишні робітники та селяни, які проявили лояльність до нової влади, виявили бажання служити у відповідних структурах. Наприклад, першим керівником Катеринославської ГубНК був професійний рево-

жавної безпеки України) є фото Гладченка, яке помилково датоване 1922 р. [9, с. 318]. Версію краєзнавця Романа Ковалю про те, що отамана «влітку 1920 року – після катувань – зарубали», можна вважати спростованою [3].

люціонер Василь Валявко [10, с. 154]. Під час розслідування справи Гладченка, Катеринославським ГубНК керувала вже інша людина, майже одноліток Трифона Федоровича (1891 р. н.), Георгій Федорович Рудаков (Ліндемман), свідомий більшовик, токарь за фахом, який тільки з 1918 р. розпочав кар'єру слідчого. А безпосередньо справу Т. Гладченка розслідував хлопчина 24-х років (1896 р. н.), який до того вже працював службовцем на аптекарському складі, служив в капелюшній майстерні, був членом партії Бунд. Лише у 1917 р. він долучився до лав більшовиків, а співробітником надзвичайної комісії став у 1918 р., починаючи з дрібної посади – реєстратора зброї [9, с. 316–317]. Цим слідчим був уповноважений 1-ї групи таємно-оперативного відділу ГубНК Ізраїль Мойсейович Леплевський. З часом він зробить кар'єру, ставши, зокрема, керівником НКВС УРСР.

Однак, попри вказані зауваги, матеріали архівно-слідчої справи залишаються важливим історичним джерелом, оскільки уточнюють біографію Т. Гладченка, пояснюють хід слідства та демонструють бачення співробітників репресивних органів його провини перед радянським режимом.

Які ж документи представлені в архівно-слідчій справі Т. Гладченка? Для наочності розподілимо їх у відповідності з етапами слідства та подальшого перегляду його результатів (процес реабілітації).

На початковому етапі (від виявлення злочину до пред'явлення звинувачення та арешту підсудного) співробітник ГубНК збирав обвинувальний матеріал попереднього слідства. Документів, які можна віднести до цієї категорії (листування керівництва повітової міліції, губміліції та ГубНК, телефонограми, доповідні записки, рапорти та ін.), у справі одинадцять [док. № 1; 2; 4–7; 9; 14; 20; 21; 25]. Вони пояснюють причини порушення справи та виявлення інтересу до Трифона Гладченка відповідними органами (міліція, ГубНК).

Наступний етап – арешт підсудного, висунення обвинувачень і проведення обшуку. Документи, які надають правову основу слідчим для арешту підозрюваного у злочині (постанова на арешт і ордер) мають містити важливу інформацію: назву інстанції, яка ухвалила рішення щодо арешту; прізвища осіб, які арешт здійснювали; формулювання обвинувачення під час арешту; правові норми, на які посилалися під час арешту. Однак, в самій архівно-слідчій справі відсутніми є постанова про арешт, ордер на арешт Т. Гладченка і протокол обшуку. Слід зазначити, що вважати ці документи такими, що загубилися підстав немає, оскільки в описі до справи вони не зазначені. Не виключено, що на момент передачі матеріалів спра-

ви до архіву їх і не було. При цьому зазначимо, що іноді не менше показовим буває відсутність документу, ніж його наявність. Зрештою переглядаючи подібні справи ГубНК за 1919–1922 рр., можна помітити, що відсутність згаданих документів не є виключенням.

У процесі розслідування злочину підсудного (від його арешту 25 березня 1920 р. до завершення слідства 10 квітня 1920 р.) матеріали справи поповнилися новими документами: протоколи допиту, покази свідка, пояснення обвинуваченого, протоколи загальних зборів мешканців навколишніх сіл, листування по справі, посвідчення чекіста, якого згодом було вбито та ін. Документів цієї категорії у справі найбільше – 23 [док. № 3; 8; 10–13; 15–19; 22–24; 26–34]. Вони дають можливість дізнатися більше про злочини, в яких обвинувачувався Т. Гладченко. Фінальним акордом слідства, що свідчить про його завершення та закриття справи, є детальний висновок [док. № 33], у якому викладалася суть обвинувачення. Посилання на правові норми у вказаному документі відсутні. Ознайомившись з обвинувальним висновком уповноваженого 1-ї групи таємно-оперативного відділу Катеринославської ГубНК та матеріалами слідства, можна пересвідчитись у тому наскільки рішення слідчого були законними й чи не було тут замінено силу права, на право сили.

Із закінченням слідства справа передавалася на розгляд досудового чи позасудового органу. У цьому випадку, справа Т. Гладченка була передана до позасудового органу – колегії Катеринославської ГубНК, у протоколі засідання якої зазначено вищу міру покарання засудженому – розстріл [док. № 35]. У справі відсутній акт про виконання вироку.

Інформація щодо реабілітації. Розглянувши архівно-слідчу справу Т. Гладченка можемо висловити припущення, що її переглядали двічі. Вперше, це сталося у 1955 р. Будь-яких документів про подібний перегляд в період «відлиги» в справі немає, але на звороті титульного аркушу слідчої справи є позначка такого змісту: «Архивное дело следствен. № 18497 рассмотрено в соответствии с приказом № 00511 и оставлено для дальнейшего хранения в архиве на основании п. №1. Гладченко Трифон Федорович, 1890 г., политбандит ВМН. Пересмотрел Зам. нач. отд. УМ КГБ подполковник Донской. Согласно: Зам. нач. Учетно-Архивного отдела КГБ УССР. 22 марта 1955 р.» Тож скоріше за все, відповідно до існуючої тоді практики, справу Т. Гладченко в 1955 р. було переглянуто і статус підсудного залишено без змін. Адже він був засуджений і страчений за вбивство співробітника правоохоронних органів і опозиційну діяльність. Не дивно, що працівники радянських спецслужб Т. Гладченка не реабілітували.

Вдруге архівно-слідчу справу було переглянуто у 1995 р., підтвердженням чого є відповідний висновок [док. № 36], який фактично цитує протокол засідання Колегії Катеринославської ГубНК від 10 квітня 1920 р. [док. № 35]. Розслідування обставин справи зроблено не було. Родичі засудженого не розшукувалися, їм не повідомили про прийняте рішення. Фактично, посилаючись на діючі у 1995 р. закони та інші нормативні акти, Т. Ф. Гладченка було визнано обґрунтовано засудженим і таким, що не підлягає реабілітації.

Від 1995 р. пройшло вже багато часу. Змінилося законодавство, на підставі якого ухвалили рішення не реабілітувати Т. Ф. Гладченка. Знає трансформацій й українське суспільство, яке вже іншим чином ставиться до радянського минулого. Чи є в цьому випадку вірогідність і підстави для ще одного перегляду справи Т. Гладченка і головне, визнання його реабілітованою особою або потерпілим від репресій?

У 2018 р. було прийнято Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення процедури реабілітації жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років», який передбачає можливість захисту прав осіб, які були засуджені у позасудовому порядку. При цьому запустити механізм перегляду справи, як нам уявляється, може будь-хто із спадкоємців або членів його родини. Відмова у прийнятті та розгляді такої заяви забороняється. Проте, визначати наявність ознак здійснення репресій щодо Т. Ф. Гладченка мають відповідні компетентні органи – регіональна комісія та Національна комісія з реабілітації. Пропонована ж нижче добірка документів архівно-слідчої справи отамана Гладченка не тільки запроваджує в науковий обіг нові джерела з історії повстанського руху на Катеринославщині в 1919–1920 рр., уточнює біографію Трифона Федоровича, але й надає можливість з'ясувати обставини та дату його загибелі. Отже, зазначена в цій публікації дослідницька проблема є актуальною, яка повинна зацікавити як істориків, так і українську громадськість.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Гапонов В., Шевцова З.** Нащадок отамана. Гастроентерологія. 2014. № 3 (53). С. 122–125.
2. Гладченко Трифон Федорович. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Гладченко_Трифон_Федорович (дата звернення: 20.01. 2019 р.).
3. **Коваль Р.** Любов і ненависть Трифона Гладченка. URL: <http://www.ukrlife.org/main/evshan/zhnyva78.htm> (дата звернення: 18.01. 2019 р.).
4. **Незгодний І.** Нові герої старих бандитів і трохи про видобутої в євробаталії свободу. URL: https://www.2000.ua/blogi/blogi_blogi/novye-geroi-iz-staryh-banditov-i-nemnogo-o-dobytoj-v-evrobatalijah-svobode.htm (дата звернення: 20.01. 2019 р.).

5. Отчет Екатеринославской губернской Чрезвычайной комиссии. С 1-го января 1920 г. по 1-е ноября 1921 г. Екатеринослав : Типография Губчека, 1921. 221 с.
6. **Чабан М. П.** Гладченко Трифон Федорович. URL: www.gorod.dp.ua/tema/persons/?pageid=1842 (дата звернення: 20.01. 2019 р.).
7. **Чабан М. П.** Діячі Січеславської «Просвіти» (1905–1921). Бібліографічний словник. Дніпропетровськ : ІМА-Прес, 2002. С. 165–172.
8. **Чабан М. П.** Поки ростимуть терни. Забуте ім'я повстанського отамана: Трифон Гладченко. Батьківщина. 2006. 10 серпня. С. 6.
9. **Чайковський А. С.** Айсберг: З історії органів внутрішніх справ і державної безпеки України. Київ : Парламентське вид-во, 2013. 704 с.
10. **Чепурко О. О., Мельніченко Д. В.** Історія створення та діяльності Катеринославської ГубНК (1919–1922 рр.). Проблеми політичної історії України. 2017. Вип. 12. С. 151–166.

ДОКУМЕНТИ

Матеріали архівно-слідчої справи Трифона Гладченка (за виключенням опису справи та інформації з двох поштових конвертів на яких проставлено вхідний номер та адресат – Катеринославський ГубНК) друкуються мовою оригіналу зі збереженням орфографії, мовних та стилістичних особливостей. Документи супроводжуються легендою, в якій зазначаються пошукові дані, інформація про спосіб відтворення тексту, наявність позначок та штампів.

№ 1

Рапорт керівника радянської робітничо-селянської міліції Катеринославського повіту від 13.03. 1920 р.

У.С.С.Р.
Начальник Советской
Рабоче-крестьянской Милиции.
Екатеринославского уезда
ст. Уголовный
Марта 13 дня 1920 г.

КОПИЯ

Секретно

Заведывающему Губмилицией.

РАПОРТ

№ 194

Старший милиционер 8-го милиционерного района Сурско Михайловской волости доложил мне, что в означенной волости оперируют банда ГЛАДЧЕНКО, которая занимается агитацией среди населения с целью поднять возстание и грабят мирных жителей поддерживающих Советскую власть. Банда ГЛАДЧЕНКО хорошо вооружена и насчитывает в себе около 100 человек «вильных казаков», кроме того, Гладченко и вся его шайка, на почве самостоятельности пользуется поддержкой некоторой части населения, посему задержать Гладченко и ликвидировать всю его шайку, в виду малочисленности милиционеров, нет никакой возможности.

Докладывая об этом, прошу Вашего распоряжения о посылке в распоряжение н-ка 8 района вооруженного отряда численностью не менее 75 человек.

Начальник Советской милиции Бочкарев

Вр. и.д. Секретаря

Підпис не розбірливий

С подлинным верно

Делопроизводитель Острова

Архівний підрозділ УСБУ в Дніпропетровській області. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. П-23705.

– Арк. 1. Засвідчена копія, машинопис.

№ 2*

Лист керівника Губміліції до ГубНК від 23.03. 1920 р.

Заведывающий Под. отделом
ГУБМИЛИЦИИ
ОТДЕЛА УПРАВЛЕНИЯ
ЕКАТЕРИНОСЛАВСКОГО ГУБРЕВКОМА
Марта 23 дня 192 г.
№ 2486

В Губчека

Препровождая на обороте сей копии рапорта начальника Екатеринославской уездной милиции – Управление Губмилиции просит оказать содействие уездной милиции в ликвидации указанной в этом рапорте банды.

Заведывающ. Губмилицией
Секретарь Губмилиции
Делопроизводитель

Підпис не розбірливий
Підпис не розбірливий
Острова

Архівний підрозділ УСБУ в Дніпропетровській області. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. П-23705.
– Арк. 13в. Оригінал, рукопис.

№ 3

Розписка Сергія Микитовича Задорожного

Секретно-Оперативный.

У.С.С.Р.
ЕКАТЕРИНОСЛАВСКАЯ
Губернская
Чрезвычайная Комиссия
ПО БОРЬБЕ
с контрреволюцией, спекуляцией,
преступлен. по должности и бандитизмом
ГУБИСПОЛКОМЕ
Апреля 1920 г.
Новодворянская ул., дом № 13
Телефоны:
Председатель 1-01
Секретарь 8-33
Дежурный Комиссар 91
Комендант 20-90

РОСПИСКА.

Я нижеподписавшийся гражданин ЗАДОРОЖНЫЙ Сергей Никитович Екатеринославской губ. того же уезда Сурско-Михайловской волости обязуюсь доставить труп убитого ГЛАДЧЕНКОМ в селе Сурско-Михайловском в чем и даю сию росписку в присутствии т.т. представителей Рабоче-Крестьянской Инспекции РЕЙЗЕРА и ЧЕРНЕНКО

подпись: Сергий Задорожний

Архівний підрозділ УСБУ в Дніпропетровській області. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. П-23705.
– Арк. 2. Оригінал, машинопис.

№ 4

Телефонограма від 04.03. 1920 р.

Копия.

По имеющимся сведениям, на ст. Каменское со стороны села Криничек предполагается налет банды Малашко и Гладченко, Хмары или Федорченко, около 1500 человек. Гарнизон с. Каменское в 120 штыков, из коих 75 милиционеров, недостаточен.

4-го марта – 20 г. /Подпись/

С подлинным верно: Нач. Информации

Підпис не розбірливий

Архівний підрозділ УСБУ в Дніпропетровській області. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. П-23705.
– Арк. 3. Копія, машинопис.

* Текст, поданий у документі курсивом, вписано від руки. Іншу частину тексту надруковано. На документі стоїть прямокутний штамп із текстом і вхідним номером документа: «Общий отдел Екатериносл. Губчека. Вход. № 1860. «24» марта 1920 г.»

№ 5

Телефонограма від 08.03. 1920 р.

Копия.

Начальнику Информации Особого Отдела.

Сообщая, что в Сурско-Михайловской волости и в небольших деревнях западнее Диевки-Сухачевки заметна группировка местных повстанцев в числе 80 чел., вооруженных винтовками и шашками, под командой бывшего Петлюровского Атамана Гладченко, Уроженца Сурско-Михайловской волости; повстанцы все конные.

8-го марта – 20 г. /Подпись/.

С подлинным верно: Нач. Информации

Підпис не розбірливий

Архівний підрозділ УСБУ в Дніпропетровській області. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. П-23705.

– Арк. 4. Копія, машинопис.

№ 6*

Доповідна записка губернського військового комісара та військового керівника голові Катеринославної ГубНК від 04.03. 1920 р.

Совершенно секретно.

У.С.С.Р.

Екатеринославский
губернский комиссариат
по военным делам.
Отдел Секретариат
4 марта 1920 г.

Председателю Екатеринославской Губчека.

№ 17

г. Екатеринослав

По полученным мною сведениям в Солонянской и Николайпольской волостях Екатеринославского уезда в селах Сурско-Михайловском, Сурско-Литовском и Привольном появились петлюровские агитаторы, восстанавливающие население против Советской Власти, о чем довожу до Вашего сведения для принятия Вами соответствующих мер.

Губернский военный комиссар и Военный Руководитель

Секретарь

Підпис не розбірливий

Архівний підрозділ УСБУ в Дніпропетровській області. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. П-23705.

– Арк. 5. Оригінал, машинопис.

№ 7**

Доповідна записка. Без дати

От тов. С.Ф. Большунова

Докладная записка

Мною получены из самых достоверных источников следующие сведения

В село Михайловки лежащей в близи гор. Екатеринослава, Сельский народный учитель Гладченко явным петлюровцем организуется петлюровское повстанчество для выступления против советской власти. В селе стоит не большой отряд Красноармейцев который он может обезоружить во всякое время. У Гладченко собраны уже большие силы и приблизительно через месяц готовится к выступлению.

Предлагаю принять самые энергичные меры.

Підпис не розбірливий

Архівний підрозділ УСБУ в Дніпропетровській області. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. П-23705.

– Арк. 6. Оригінал, рукопис.

* На документі від руки написаний вхідний номер документу: «Вх. № 1569. 10.03.».

** На документі вписано від руки: «В Сурско-Михайловку послан сотрудинок»

№ 8*

Протокол допиту Т. Гладченка. Без дати

Я знаю что в Селе гораздо больше оружия Мотивы не сдачи оружия сов. власти могут быть следующие, во первых банды, во вторых кулаки которые думают сражаться против сов. власти. Я был поставлен ревкомом [...]» Сурско-Михайловска.

Милицией всего на этом посту был 2 недели вооружал 5 человек милиционеров которые состоят милиционерами в настоящее время. Милиционеры из местных жителей при белых все состояли в моем отряде.

Я лично никогда против сов. власти не выступал сражаться с моим отрядом против Гетмана против Петлюры я не сражался. Когда было Григорьевское возстание я находился дома в селе Михайловке. Читал Гладченко. Составил Леплевский

Архівний підрозділ УСБУ в Дніпропетровській області. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. П-23705. – Арк. 7. Оригінал, рукопис.

№ 9***

Доповід інструктора відділу управління Д.К. Жаріна від 17.02. 1920 р.

КОПИЯ.

УЕЗДНЫЙ ПОД. ОТДЕЛ ОТДЕЛА УПРАВЛЕНИЯ.

От инструктора Отдела Управления
Д.К. ЖАРИНА

ДОКЛАД.

По приезду моего в Сурско-Михайловскую волость, мною было предложено собрать сход, Сурско-Михайловским Ревкомом было объявлено населению на 30 января с.г. старого стиля сход. Сход не состоялся, собралось человек 25 со всей волости те были розпущены потому что малое количество собралось. Тогда мне пришлось беседовать с членами Ревкома о их работе т.е. о деятельности Ревкома рассматривал у них все их дела в которых не нашел несправедливости, так что Сурско-Михайловский Ревком оказался на своем месте. Но что касается общего настроения волости можно сказать незавидное. Но еще мне пришлось беседовать с начальником милиции.

Начальником милиции тов. ГЛАДЧЕНКО который нам обрисовал настроени всего населения и где заявляет, что в Сурско-Михайловской вол. незавидное, а именно что надоело пермен этого времени.

Болтал всякого рода репрессий, но кроме этого они сильно вооружены так что нужно принять меры к обнаружении их, конечно приступая к этому осторожно.

Относительно эпидемии сильно развит сыпной тиф и никакие меры не приняты так что нужно принять меры послать медицинский персонал хотя там есть фельдшер который не имеет медикаментов.

ЖАРИН.

17-го февраля 1920 года.

С подлинным верно: Підпис не розбірливий

Архівний підрозділ УСБУ в Дніпропетровській області. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. П-23705. – Арк. 8. Копія, машинопис.

* Текст документа написаний від руки, з граматичними помилками та практично без розділових знаків. Наприкінці документу проставлені підписи Гладченка та Леплевського.

** Слово не розбірливе.

*** На документі стоїть прямокутний штамп із текстом і вхідним номером документа: «Общий отдел Екатериносл. Губчека. Вход. № 2000. «27» марта 1920 г.».

№ 10*

Протокол допиту від 26.03. 1920 р.
ПРОТОКОЛ ДОПРОСА.

Город Екатеринослав марта 26 1920 г.

Допроса произведенного Екатеринославской Губернской Чрезвычайной Комиссией по борьбе с контрреволюцией, спекуляцией и преступлен. по должности.

ПО ДЕЛУ №

Я нижеподписавшийся Гладченко Трифон допрошен в качестве показываю

1. Фамилия Гладченко
2. Имя и отчество Трифон Федоров
3. Возраст 30 лет
4. Место рождения Сурско-Михайловск. Екатер. уезда
5. Место жительства _____
6. Род занятия хлебоп.
7. Имущественное положение 1½ десятин земли 1 пара лошадей 2 коровы
 - а) до войны 1914 года _____
 - б) до февральской революции 1917 г. _____
 - в) до октябрьской революции _____
 - г) в настоящее время _____
8. Семейное положение жена и 3 детей
9. Партийность и с какого времени в партии состоял с 1910 года по 1917 год в партии с.р.
10. Политические убеждения анархист коммунист с 1917 г.
11. Образование: общее окончил учительскую семинарию
12. Специальность народный учитель
13. Чем занимался раньше и где служил учительствовал
 - а) до войны 1914 года _____
 - б) до февральской революции 1917 г. служил в старой армии
 - в) до октябрьской революции 1917 г. _____
 - г) с октябрьской революции до ареста все время в повстанческих отрядах
14. Отношение к воинской повинности служил в чине поручика
15. Сведения о прежней судимости был арестован Центральной раде

Показания по существу дела.

В первых числах Февраля месяца ко мне заезжал в село Михайловки Батько Мелашко, завез целую подводу литературы от Роста; он мне говорил, что он записался в члены партии Коммунистов Боротьбистов и едет в свою бригаду в Саксагань, но в это время Мелашко имел приказ от Н-ка 45 стрелковой дивизии выступить на фронт с бригадой; я спрашиваю у него выступит ли он на фронт? Он ответил: «Нет, буду мотивировать, что люди раздеты и разбуты и на фронт не поеду». Между прочим я у него просил денег для расплаты долгов на содержание лазарета, денег не выдал, но сказал: «Поезжай со мной, деньги будут», я ему в этом отказал; он пробыл у меня на квартире всего с 8-ми часов вечера до 6-ти часов утра. Разговоров Мелашко о совместных действиях против Советской власти между нами не было, знаю Мелашко, как явного Петлюровского Сторонника и в боях храбрый, пользуется авторитетом в Екатеринославском, Верхнеднепровском и Новомосковском уездах. О налете в Верхнеднепровск, я узнал уже после совершения от случайных людей.

В селе Михайловке насчитывается около 6. 000 жителей, настроение села подавленное, имеются Петлюровские Националистические элементы.

Я в селе пользуюсь авторитетом среди крестьян и также пользуюсь авторитетом среди железнодорожников и в тех местностях, где я только побывал; полк мой находится в Тирасполе в распоряжении 45 Сов. Дивизии. Я от полка отстал 24-го января 1920 г. по бо-

* Текст, поданий у документі курсивом, вписано від руки.

лезни. Я лежал в Екатеринославе в госпитале и в это время был получен приказ, что полк должен выступить на фронт; полк выступил на фронт и я остался.

После выздоровления числа 5 февраля выехал в село Михайловку, но чувствовал себя очень слабым, технически я не мог добраться до полка, ожидал распоряжения местных властей мобилизации офицеров. Оружия, т.е. винтовок в селе имеется около 200 штук, поскольку мне известно.

Фамилий, у кого винтовки находятся, не могу указать; пулемет имеется или в селе Кринички или Романовке у кого не знаю. Организованного отряда у нас не имеется, оружие хранится у каждого. Приказ или просьба Сов. Власти о сдаче оружия не подействовало бы, только посредством обыска у каждого из них. На мой вопрос: «Если бы Вы тов. Гладченко, обратились бы к крестьянам с просьбой принести оружие к Вам, крестьяне выполнили бы это». Гладченко ответил, что часть крестьян принесла бы, а меньшая часть нет. Я сам в принципе, как анархист против всякой политической власти, но признаю Советскую власть, потому что она может организовать страну. Против Советской власти отрядов не намерен бы организовать, но если бы пришли поляки, то я организовал бы повстанческие отряды для борьбы с ними. По точным сведениям знаю, что батько Мелашко находится больной тифом в селе Орлове в 20-ти верстах от села Михайловки; находится он на квартире или у Авдеенко или Орла. Приметы Мелашко следующие: низкого роста, полный, блондин бритый с длинными усами.

Читал Гладченко. Настоящий протокол составил Леплевский
Архівний підрозділ УСБУ в Дніпропетровській області. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. П-23705.
– Арк. 10–10зв. Оригінал, рукопис (арк. 9–9зв. не повна копія, машинопис).

№ 11*

Телефонограма №320 від 25.03. 1920 р.

Телефонограма № 320

Губчека Весма срочно

Сурско-Михайловский волостной исполком помощник комитета извещает комиссию что два часа ночи 25 марта по известному арестован красный командир Гладченко. Волостной исполком просит вас сообщить сегодня же волостному комитету по какому распоряжению арестован Гладченко и куда направлен.

Председатель комитета Немко.

Секретарь Журовелько.

25/ІІІ. 1920 г. Принял Филонов

Архівний підрозділ УСБУ в Дніпропетровській області. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. П-23705.
– Арк. 11. оригінал, рукопис.

№ 12

Репорт керівника радянської робітничо-селянської міліції Катеринославського повіту від 26.03. 1920 р.

У.С.С.Р.

НАЧАЛЬНИК СОВЕТСКОЙ

РАБОЧЕ-КРЕСТЬЯНСКОЙ

МИЛИЦИИ

ЕКАТЕРИНОСЛАВСКОГО УЕЗДА

Заведывающему Губмилицией

ст. Уголовный

Марта 26 дня 1920 г.

РАПОРТ

№ 194

Представляя при сем, в дополнении к рапорту моему от 13 марта за № 194, рапорт старшего милиционера Сурско-Михайловской волости Тарасова, доношу, что вся переписка по делу Гладченко передана мною лично заведывающему отделом Управления тов. Большуну, для передачи в Губчека.

Начальник советской милиции

Підпис не розбірливий

Секретарь

Підпис не розбірливий

Архівний підрозділ УСБУ в Дніпропетровській області. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. П-23705.
– Арк. 14. Оригінал, рукопис.

* На документі написаний від руки вхідний номер документу: «Вх. № 2399. 26.03.».

№ 13*

**Доповідна записка керівника радянської робітничо-селянської міліції
Катеринославського повіту від 27.03. 1920 р.**

Заведующий под. отделом
ГУБМИЛИЦИИ
ОТДЕЛА УПРАВЛЕНИЯ
ЕКАТЕРИНОСЛАВСКОГО ГУБРЕВКОМА

В ГУБЧЕКА.
С. Секретно

Марта 27 дня 1920 г.

№ 2

Управление Губмилиции сим сообщает, что все бумаги по делу Гладченко препровождены Вам бывшим Заведывающим Отделом Управления т. Большуновым, при сем же досылаются дополнительные материалы по его же делу.

К сему Управление Губмилиции добавляет, что деятельность ГЛАДЧЕНКО в прошлом году проявлялась в форменном бандитизме в пределах Екатеринославского уезда, выражавшемся в грабеже, убийстве Советских Сотрудников, разгроме районных участков Уездной Милиции и т. п. действиях во вред Советской Власти.

Завед. Губмилицией
И.о. Секретарь

Підпис не розбірливий
Підпис не розбірливий

Архівний підрозділ УСБУ в Дніпропетровській області. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. П-23705.
– Арк. 13. Оригінал, рукопис.

№ 14

**Рапорт № 194 старшого міліціонера Сурсько-Михайлівської волості
від 13.03. 1920 р.**

Тов. Начальнику уездной милиции Екатеринославского уезда

Старший милиционер
Сурско-Михайловской волости
Тарасов

Рапорт

Доложу Вам тов. Начальник вверенной вам Сурско-Михайловской волости проживает граж. Гладченко который бывает большей частью пьяный и подымает безцельную стрельбу по селу.

Старший милиционер Тарасов
Архівний підрозділ УСБУ в Дніпропетровській області. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. П-23705.
– Арк. 15. Оригінал, рукопис.

№ 15

Покази обвинуваченого від 04. 04. 1920 р.

Ко мне явился на квартиру в селе Михайловка перед моим арестом молодой парень лет 22 низкого роста худенький и говорит Я послан от Батько Махно для того чтобы поднимали возстание на местах, и говорит Ко мне Вы шкурник ничего не делаете. Я сказал ему выбираться из квартиры он стал ругаться подошел к двери и бросил бомбу и выстрелил из нагана но бомба не разорвалась и пуля к счастью не попала Я с маузера выстрелил в него и убил его на месте взял его и закопал его в степи документов у него не искал фамилии его не знаю Я об этом случае заявил в милицию Михайловки.

Читал и расписывался Гладченко
Настоящий протокол составил Леплевский

4 апреля 1920 г.

Архівний підрозділ УСБУ в Дніпропетровській області. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. П-23705.
– Арк. 16. Оригінал, рукопис.

* На документі стоїть прямокутний штамп із текстом і вхідним номером документа: «Общий отдел Екатериносл. Губчека. Вход. № 2137. «30» марта 1920 г.».

№ 16

Протокол допиту свідка. Без дати

Допрошен Задорожний Сергей по делу убитого Гладченко Николини Карлова. Я как раз был на квартире когда Гладченко выпивал с одним молодым человеком после этого Гладченко спрашивает документы у этого парня документ не показал но вынул бомбу и бросил в квартире Гладченко, но бомба не разорвалась Гладченко сразу его схватил и забрал у него револьвер наган Этот человек вынул деньги и бросил на стол и говорил вот за эти деньги я тебя сволочь захотел уничтожить Тогда Гладченко говорил ему теперь пойдешь со мною Я ушел но знаю что Гладченко его убил об этом знают все крестьяне села.

Читал и расписался Сергей Задорожний

Архівний підрозділ УСБУ в Дніпропетровській області. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. П-23705.
– Арк. 16зв. Оригінал, рукопис.

№ 17

Розписка командира взвода від 25.03. 1920 г.

Расписка

Что сей от командира кон взвода при управлении тыла [...] дивизии, что у меня остался маузер 189067 и наган 21132 самовзвод.

Командир кон взвода

Підпис не розбірливий

25/III. 20 г.

Архівний підрозділ УСБУ в Дніпропетровській області. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. П-23705.
– Арк. 18. Оригінал, рукопис.

№ 18**

Пояснения по sprawie Гладченка. Без дати

Пояснение по делу Гладченко

При аресте гражд. Гладченко Трифона были отобраны маузер без пуль за № 189067 и наган № 21132 самовзвод с одной пулей, винтовка японск. с 7-ми патронами и одна граната. Винтовка находится в оперативной части при Е.Г.Ч.К. Все остальное взял на хранение командир взвода [...].*

Сотрудник Е.Г.Ч.К.

Підпис не розбірливий

Архівний підрозділ УСБУ в Дніпропетровській області. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. П-23705.
– Арк. 19. Оригінал, рукопис.

№ 19

Посвідчення № 6098 від 11.10. 1919 р.

Российская Социалистическая Федеративная

Отдел Комендантский.

Советская Республика.

Московская

Чрезвычайная Комиссия

УДОСТОВЕРЕНИЕ № 6098

11 октября 1919 г.

Москва, Бол. Лубянка, 14.

Московская Чрезвычайная Комиссия при

ТЕЛЕФОНЫ:

Московском Совете Рабочих, Солдатских и

Председатель 3-07-38.

Крестьянских Депутатов разрешает гражд.

Секретарь 3-07-40.

Карлову Николаю Васильевичу

Комендант 5-70-56.

ношение и хранение револьвера системы

Пом. Ком. 3-07-50.

Наган № 21152

Председатель комиссии

Підпис не розбірливий

Комендант

Підпис не розбірливий

Заведыв. Столом выдачи разрешений

Підпис не розбірливий

Архівний підрозділ УСБУ в Дніпропетровській області. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. П-23705.
– Арк. 20. Оригінал, машинопис.

* Текст не розбірливий.

** Прізвище не розбірливе.

№ 20

Доповідь розвідників щодо роботи з 19 по 26.03. 1920 р.

ДОКЛАД

Работы с 19 по 26-ое марта.

По прибытии в село Ново-Александровку, мы получили сведения от крестьян что Гладченко находится в Сурско-Михайловке. Мы с начальником милиции наняли подводу и поехали в сурско-Михайловку. Приехали туда 20 марта и наткнулись на самогона. Мы попросили крестьян продать нам 2 четверти самогона. Крестьяне ответили нам, что мы всем селом не нагоним самогона для Трифона Гладченко. Мы воспользовались этим словом крестьян и задали вопрос: Чем у Вас он? Крестьянин нам ответил: Ничем, гуляет, пьянствует. Мы задали вопрос: Чем он был начальником милиции? Крестьянин ответил: Он сам себе поставил, для того чтобы пожить, а теперь дома. Мы стали крестьянину говорить, что Гладченко добрый человек. Крестьянин ответил: Для кого добрый и есть, а для кого вредный. Тогда мы спросили крестьянина: вблизи Гладченко есть самогон, он нам сказал есть в Петро-Поваренки, куда мы и направлялись. Через несколько времени вышел Гладченко из своего дома, постоял на дворе несколько и опять пошел в хату, тогда мы решили: одному ехать за вооруженной силой, другому оставаться в его дворе ночевать в соломе, что было сделано в ночь с 23 на 24ое марта. У Гладченко не было ни одного человека. Гладченко тоже не выходил никуда. С 24 по 25 тоже посетителей не было. По прибытии отряда в Сурско-Михайловку в 4 часа утра 25 марта проехали по всему направлению к дому Гладченко, вновь оказалось два выстрела. Позади потом выстрелы стали редки. Посему при аресте Гладченко сопротивления с его стороны не было. Когда нашли Мавзер, Наган и винтовку ему задал Мороз вопрос, что если бы у вас были патроны, то отстреливались бы вы. Он ответил: посмотрел-бы.

Популярностью Гладченко пользовался со стороны кулачества. Настроение крестьян после ареста Гладченко спокойное, тихо и смиренно. Винтовок в Михайловке очень много.

Разведчики: Орлов и Морозов

26/III-1920 года.

Архівний підрозділ УСБУ в Дніпропетровській області. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. П-23705.

– Арк. 21. Копія, машинопис.

№ 21

Заява від 25.02. 1920 р.

Заведующому Отделом Управления Губревкома *
тов. Большунову

Заявление

Дорогой тов. Большунов прошу прочесть посланное Вам заявление. Известно ли Вам где находится атаман повстанцев С. Михайловки Гладченко, если знаете то как он служит и что подельвает. Мне передали товарищи пользующиеся доверием, что он Гладченко организовывает в селе Михайловке, бандитов которые хотят нападать на советские учреждения. Прошу принять решительные меры для расследования этого.

Підпис не розбірливий

Архівний підрозділ УСБУ в Дніпропетровській області. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. П-23705.

– Арк. 22. Оригінал, рукопис.

* На документі є штамп з вписаними вхідними реквізитами: «Вход № 1024. 04 марта 1920 г.». У верхньому лівому кутку документа від руки представлена дата 25/III. 1920.

№ 22

Протокол загальних зборів с. Сурсько-Михайлівки від 25.03. 1920 р.

Копія

ПРОТОКОЛ

Общого Собрания граждан с. Сурско-Михайловки, Екатеринослав. Уезда. 1920 года Марта 25 дня. Мы нижеподписавшіеся граждане с. Сурско-Михайловки собравшіеся сего числа на общее собрание в числе 256 челов. Избрав Председателем Собрания Антона Соколенка и Секретарем Ивана Мелешко, имели сужденіе о аресте нашего односельчанина Трифона Федоровича Гладченко и приняв во вниманіе, что т. Трифон Федорович Гладченко являлся ярым защитником Революціи, защитником всех прав и свобод, завоеванных Селянством. Т. Гладченко в свое время был ярым противником Гетьманщины, во время разгула Деникинской банды на Украине г. Гладченко первый поднял возстаніе против белых с'организовав кругом себя все Революціонное селянство. Своими смелыми и решительными боями освободил большую часть Екатеринославской губ. От белых, чем помог Доблестной Красной Армии вступить на Украину, таким образом повторяем, что т. Трифон Гладченко никогда не мог быть контрреволюціонером или противником Советской власти. Обсудив вышеизложенное и посоветовавшись между собою единогласно ПОСТАНОВИЛИ: избрать из среды своей 2-х уполномоченных гражд. Ивана Алексеевича Бессараба и Григорія Кирилловича Кеся, которым поручаем обратиться куда следует о немедленном освобожденіи г. Гладченко, как защитника наших прав и свобод. Твердо уверены, что Советская Власть пойдет нам на встречу и исполнит нашу просьбу. Председатель Собрания А. Соколенко. Секретарь И. Мелешко. Подлинный за подписью 89 грамотных и 161 неграмотных, а за них неграмотных и за себя подписан 6 грамотными.

С подлинным верно

Председатель Сурско-Михайловскаго Водостного Исполнительнаго

Комитета

Підпис не розбірливий

Секретарь

Підпис не розбірливий

Архівний підрозділ УСБУ в Дніпропетровській області. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. П-23705.

– Арк. 23. Копія, машинопис.

№ 23*

Звернення Сурсько-Михайлівського волостного виконкому до Катеринославського ГубНК від 28.03. 1920 р.

У.С.С.Р.

Сурско-Михайловский

В Екатеринославскую

Волостной

Губчека

Исполнительный Комитет

Сов. Рабоч. и Крест. Дел

Екатериносл. уезда

марта 28 дня 1920 г.

№ 353

Волостной Исполком, при сем отсылает приговор Алексеевского № 1-2 Списках обществ об освобожденіи Гладченко, на распоряженіе

Председатель Підпис не розбірливий

Секретарь Підпис не розбірливий

Архівний підрозділ УСБУ в Дніпропетровській області. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. П-23705.

– Арк. 24. Оригінал, рукопис.

* На документі є написи зроблені від руки різними чорнилами: «Секр опер» та «к делу Гладченко», а також штамп з вписаними вхідними реквізитами: «Вход № 2217. 1 Апреля 1920 г.».

№ 24

Вирок села Олексіївки № 1 та 2 від 26.03. 1920 р.

1920 г. Марта 26

Приговор деревни Алексеевки за № 1 и 2
Сурско-Михайловской волости Екат. губ. и уезда

Мы на общем собрании постановили об освобождении Трифона Федоровича Гладченко что он действительно против советской власти ничего не имеет. И Просим об освобождении Трифона Гладченко. И в чем уверяем что он ни в чем предосудительном деле не был. И уверяем Вас что он же Гладченко всецело стоял против денкинцев и гетьманщины и как Первый вызвал повстаніе против белых а против советской власти ничего плохого не делал. И что касается анархическим строем не занимался Покорнейше просим освободить Гладченко как не виновным. И в чем подписываемся.

...* за неграмотных за 100 человек росписался Григорый Чабаненко». 26.03. 1920.

Председатель Совета

Підпис не розбірливий

Секретарь

Підпис не розбірливий

Архівний підрозділ УСБУ в Дніпропетровській області. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. П-23705.
– Арк. 25–25зв. Оригінал, рукопис.

№ 25

**Відношення щодо вилучення зброї у населення с. Сурсько-Михайлівка
від 21.03. 1920 р.**

У.С.С.Р.

Сурско-Михайловский

Волостной

Исполнительный Комитет

21 марта 1920 г.

№ 1370

В Екатеринославскую

Губерн. Чрезвыч. Комиссию

Согласно распоряжения Комиссии Волостной Исполком при сем представляет 12 винтовок и 20 обрезов сданных населением села Сурско-Михайловки и доносит. Что согласно заявления крестьян больше оружия нет, так как повстанцы отряда Гладченко были обезоружены в декабре месяце 1919 г. 45 дивизией у которых было отобрано: 7 пулеметов, 1 орудие, 290 винтовок, около 4000 патронов, около 20 артиллерийских снарядов, около 80 лошадей, 25 бричек, 12 [...]**, 3 ст. скота, 4 пары волов с двумя арбами, около 4000 пустых мешков, около 1000 п. риса, печеного хлеба 50 п., керосинов 10 п. и 5 п. сахара.

Председатель

Підпис не розбірливий

Секретарь

Підпис не розбірливий

Архівний підрозділ УСБУ в Дніпропетровській області. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. П-23705.
– Арк. 26–26зв. Оригінал, рукопис.

* На документі проставлено 25 підписів.

** Слово не розібрати. На самому документі проставлено напис «Секр опер.», а також штамп з вхідними реквізитами: «Общий отдел Екатериносл. ГубЧК. Вход № 2290. 3 Апреля 1920 г.».

№ 26

Протокол № 10 сільських зборів с. Попова-Балка від 28.03. 1920 р.

Копия

Протокол № 10

Попово-Балковского сельского собрания

28 марта 1920 г.

Председательствовал Никифор Моисеевич [Горайда]*

Секретарь: Иван Нестеренко

Повестка дня:

9 воп. Слушали предложение нашего селянина Онуфрия Попко о выдаче одобрительного протокола относительно ареста Комиссией к-ра повстанческого отряда Трифона Гладченко

Слушали	Постановили
Предложение нашего селянина Онуфрия Попко о выдаче одобрительного протокола относительно ареста командира повстанческого отряда Трифона Гладченко	Выдать одобрительный протокол, так как при возмании с своими казаками Гладченко селянам вреда не делали

Подлинный за надлежащими подписями

С подлинным верно

Секретарь

Підпис не розбірливий

Архівний підрозділ УСБУ в Дніпропетровській області. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. П-23705.
– Арк. 27. Оригінал, рукопис.

№ 27**

Посвідчення Омеляна Борисовича Патиченка від 27.03. 1920 р.

Аполоновский

Сельский Исполком

Сурско-Михайловской

Волости

Екатеринославского уезда

Удостоверение

Марта 27 1920 г.

№ 30

Предъявитель настоящего Емельян Борисович Патыченко, действительный гр. Д. Аполлоновки, Сурско-Михайловской волости, Екатеринославского уезда избранный делегатом для освобождения Трифона Гладченко гр. Села Сурско-Михайловки, той же волости задержанного в марте сего года, что удостоверяется.

Предисполкома: Підпис не розбірливий

Казначей: Підпис не розбірливий

Секретарь: Підпис не розбірливий

Архівний підрозділ УСБУ в Дніпропетровській області. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. П-23705.
– Арк. 29. Оригінал, рукопис.

* Прізвище не розбірливе.

** На документі проставлено напис «Секр опер», а також штамп з відповідними реквізитами: «Общий отдел Екатериносл. ГубЧК. Вход № 3239. Апрель 1920 г.».

№ 28*

Протокол № 10 сільських зборів с. Аполонівка від 27.03. 1920 р.

Копія

Протокол № 10

Аполлоновского сельского собрания марта 27 дня 1920 г. На общем собрании сего числа в присутствии помощ. председателя – Ивана Григорьевича Черноволы постановили: относительно выдачи одобрительного протокола Гладченко Трифону гр. Села Сурско-Михайловки, той же волости, и посылать делегатов для его одобрения – решили выдать таковой протокол, заявляя, что Трифон Гладченко, человек идейный, все цело придерживающийся класса трудящихся рабочих, крестьян и солдат рабочей революции и которого тоже на деле уничтожал белых, таких людей, которые всеми силами старались задушить революцию рабочих, и которого. Как не опасного для трудящихся – просим освободить, ибо человек, повторяем, ничем невинен пред трудящимися крестьянами, рабочими и солдатами защищающими революцию трудящихся. 2) делегатом по поводу Гладченко, посылать своего односельчанина гр. Емельяна Борисовича Патыченко, человека хорошего поведения и ничем предосудительным не замеченного и который представляет из себя жизненного пролетариата, в чем и подписываемся.

Архівний підрозділ УСБУ в Дніпропетровській області. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. П-23705.
– Арк. 30–30зв. Оригінал, рукопис.

№ 29

Протокол № 6 загальних зборів с. Миколаївки від 28.03. 1920 р.

Копія

Протокол № 6

Обицаго собрания граждан села Николаевки Романковской волости Екатеринославского уезда 1920 года марта 28 дня н/с. Мы нижеподписавшиеся граждане села Николаевки Романковской волости Екатеринославского уезда сего числа созваны нашим сельским старостой Кириллом Кабкой на сельской сход в числе 100 человек из общего числа 210 человек имеющих право голоса на сходе, где слушали заявление Мануила Сергеевича Юрко села Сурско-Михайловки той же волости Екатеринославского уезда об аресте Трифона Федоровича Гладченко.

Постановили: Ввиду того, что как нам известно т. Трифон Федорович Гладченко был защитником селянства в отношении завоеванных последним прав и свобод; небыл противником советской власти и контрреволюционером, просить сим приговором освободить т. Трифона Федоровича Гладченко из под ареста, т.к. он того не заслуживает. Настоящий наш протокол послать Сурско-Михайловскому Волостному Исполкому для направления сего нашего ходатайства куда следует. Подлинный подписали 20 грамотных участников схода, остальные неграмотные. Сход созывали и на оном присутствовали Николаевский сельский староста К. Кабка (м.п.).

Что настоящая копия с подлинным верна том Николаевское сельское Управление своими подписями и приложением печати свидетельствует. Марта 29 дня 1920 года

Сельский староста К. Кобка
Писарь Підпис не розбірливий

Архівний підрозділ УСБУ в Дніпропетровській області. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. П-23705.
– Арк. 32–32зв. Копія, рукопис.

№ 30**

Телефонограма № 360 від 29.03. 1920 р.

Телефонограма № 360

В Губерн. Чрезвычайн. Комиссию
Сурско-Михайловский волостной исполнительный комитет сообщает, что население села Сурско-Михайловское сдало 12 винтовок и 17 обрезов. По заявлению крестьян больше оружия нет, так как подстанции *** были обезоружены в декабре месяце 1919 года 45-ой дивизией.

Продком Немко
Передала Незнанская
Приняла РЕКЕ.

29/III 20 г.

Архівний підрозділ УСБУ в Дніпропетровській області. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. П-23705.
– Арк. 33. Оригінал, машинопис.

* На документі проставлено 43 підписи.

** На документі резолюція: «К делу Гладченко. 30.03. Леплевский».

*** У документі помилка, повинно бути слово «повстанцы».

№ 31

Вирок сільського сходу с. Петровське від 29.03. 1920 р.

Приговор

Петровского сельского схода Екатеринославской губернии и уезда, Сурско-Михайловской вол. 29 марта 1920 г. Мы ниже подписавшиеся граждане Екатеринославской губернии и уез. Сурско-Михайловской волости селища Петровского были созваны сего числа на сельский сход по распоряжению нашего сельского представителя Ивана Аксентіевича Атаманенка, где слушали от него же Атаманенка, извещение о аресте красноармейскими войсками гражданина с. Михайловки Сурско-Михайловской волости Трифона Федоровича Гладченко которого просим товарищей красноармейцев освободить с под ареста, так как он Гладченко против советской власти не шел, бандитом никаким небыл. В чем и подписываемся граждане с. Петровского неграмотные ... и за себя подписали грамотные ...*

В чем и свидетельствую

Председатель Петровского сельского исполнительного комитета Иван Атаманенко.

Підпис не розбірливий

30/III

Архівний підрозділ УСБУ в Дніпропетровській області. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. П-23705.

– Арк. 34–34зв. Оригінал, рукопис.

№ 32

Протокол № 4 сільського сходу с. Привольне від 26.03. 1920 р.

Протокол № 4

Привольнянского сельского собр.

1920 марта 26 дня

Мы, нижеподписавшиеся гр. Екатеринославской губ. и уезда Солонянской волости с. Привольное, быв сего числа на нашем собрании где в присутствии председателя нашего Самуила Супруна из числа 278 человек, явилось 195 челов. где слушали заявление гр. с. Сурско-Михайловки Екатеринославской губ и уезда, Александра Куценко об аресте Трифона Гладченко Екатеринославской губернской чрезвычайной комиссией.

Принимая во внимание, что Гладченко как истинный защитник прав социалистического революционного движения, тем не менее, что он во время существования у нас добровольческой армии которая делая разные реквизиции как скота разного рода фуража, а так же и 5 пудов урожая с десятины, чем стала заводит нас беднейшее крестьянство в самое трудное положение но благодаря известном нам героическому повстанческому движению Гладченко мы заграждены были от такого подавляющего для нас требования добровольческой армии, а потому посоветовавшись единогласно постановили: требовать через представителей наших односельчан Трофимова Михайлова Курочка, г. И. Додатко об освобождении с под ареста чрезвычайной комиссии Гладченко, в чем и подписываемся.

Подлинный протокол подписали грамотные и не грамотные

Председатель Привольнянского

Исполкома

Підпис не розбірливий

Архівний підрозділ УСБУ в Дніпропетровській області. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. П-23705.

– Арк. 35–35зв. Оригінал, рукопис.

* Наприкінці документа проставлено 38 підписів. На початку документа зроблено від руки напис: «Секр опер 29/III. 20», а також штамп з вписаними вхідними реквізитами: «Общий отдел Екатериносл. ГубЧК. Вход № 2130. 30 марта 1920 г.».

№ 33

**Висновок уповноваженого І-ї групи тємно-оперативного відділу
Катеринославської ГубНК**

Я Уполномоченный І-й группы Секретно-Оперативного отдела Екатеринославской Губчека, рассмотрев дело за № 664 Гладченко Трифона, обвиняемого в подготовке восстания против Советской Власти и в убийстве сотрудника Губчека тов. Николи и в уклонении от несения военной службы в Красной армии заключил считать:

1/ Факт подготовки восстания против Советской власти видно из имеющихся сведений и из протокола допроса, где говорится, что ГЛАДЧЕНКО знал, что оружия у всех крестьян много и по его требованию таковое было бы ему доставлено, а Советской Власти отказано;

2/ Факт преступления: убийство сотрудника Губчека тов. Николи [...] сознания самого обвиняемого Гладченко считать доказанным;

3/ Факт уклонения от службы в Красной армии считать доказанным, что видно из протокола допроса, что он состоял Начальником Милиции в селе Михайловка в течении 2-х недель и не поехал на фронт.

А по сему применит к нему, как к врагу Рабоче-Крестьянской власти высшую меру наказания. – расстрел. Леплевский

Архівний підрозділ УСБУ в Дніпропетровській області. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. П-23705.
– Арк. 36. Оригінал, машинопис.

№ 34

Акт від 10. 04. 1920 р.

АКТ

7-го апреля 1920 года. Мы, нижеподписавшиеся сотрудники Рабоче-Крестьянской Инспекции, члены контрольной-ревизионной комиссии избраны на безпартийную Рабоче-Крестьянскую конференцию.

Присутствовали при доставке тела убитого сотрудника Особо Отдела Губчека товарища Николи /Карлова/ зверски убитого бандитом Гладченко.

При чем обнаружено следующее: У убитого выколоты глаза, прострелена грудь, ноги связаны веревкой путом, несколько резанных на спине и бедрах, в общем труп убитого представляется из себя замученного живьем человека.

Сотрудники Рабоче-Крестьянской
Инспекции т.т. Гр. Черненко и С. Рейзер

С подлинным верно: Сотрудник Р.К.И. С. Рейзер

Архівний підрозділ УСБУ в Дніпропетровській області. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. П-23705.
– Арк. 37. Оригінал, машинопис.

№ 35**

**Витяз з протоколу № 15 засідання колегії Катеринославської губерньської надзвичайної
комісії від 10. 04. 1920 р.**

Выписка

из Протокола № 15 Заседания Коллегии Екатеринославской Губернской Чрезвычайной Комиссии от 10-го апреля 1920-го года.-

Слушали:	Постановили:
Дело № 664 гр. Гладченко Трифона Федоровича, обвиняемого в организации банд и неисполнении боевого приказа и зверском убийстве сотруд. Губчека тов. НИКОЛИ.	Гр-на Гладченко в указанных обвинениях признать виновным и подвергнуть высшей мере наказания расстрелу. -

Председатель Рудаков

Члены /подписи/

Секретарь Суходолец

С подлинным верно: Секретарь Підпис не розбірливий

Архівний підрозділ УСБУ в Дніпропетровській області. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. П-23705.
– Арк. 38. Копія, машинопис.

* Слово не розібрати.

** На документі резолюція: «Согласен 4/V 20 г.». Підпис не розбірливий.

№ 36*

Висновок «З архівної справи № 23705 щодо Гладченка Т.Ф.»

від 21.04. 1995 р.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

по архивному делу № 23705

в отношении Гладченко Т.Ф.

Постановлением Коллегии Екатеринославской Губернской Чрезвычайной Комиссии от 10 апреля 1920 года.

Гладченко Трифон Федорович, 1890 года рождения, уроженец и житель села Сурско-Михайловское Екатеринославской губернии осужден за организацию банд, неисполнение боевого приказа и зверское убийство сотрудника Губчека к высшей мере наказания – расстрелу.

Гладченко признан виновным в том, что занимался подготовкой восстания против Советской власти на селе, организовал банды, уклонился от службы в Красной Армии, зверски убил сотрудника Губернской Чрезвычайной комиссии.

Постановление в соотношении Гладченко не изменялось.

Осужденный Гладченко признавал себя виновным в том, что он действительно выстрелом из маузера убил сотрудника Губернской Чрезвычайной комиссии и закопал в степи.

лд 17

Из доклада разведчиков Орлова и Морозова о работе с 19 по 25 марта /лд 21/ усматривается, что Гладченко гуляет, пьянствует, от службы в Красной Армии уклоняется, при его аресте у него было изъято оружие: маузер, наган, винтовка; Гладченко пользовался популярностью среди кулачества.

Из донесения заведующего Губмилицией в Губчека от 27 марта 1920 года усматривается, что деятельность Гладченко проявлялась в форменном бандитизме в пределах Екатеринославского уезда, выражавшемся в грабеже, убийстве советских сотрудников, разгроме районных участков уездной милиции, в действиях во вред Советской власти. /лд 13/

Обвинение Гладченко в подготовке восстания против Советской власти доказано его же показаниями о том, что он знал о наличии большого количества оружия у крестьян и что по его требованию оно было доставлено ему, а не советской власти.

/лд 9/.

Оценивая имеющиеся в уголовном деле доказательства в их совокупности, можно сделать вывод о том, что Гладченко осужден обосновано.

На основании изложенного и в соответствии со ст. 2 Закона Украины «О реабилитации жертв политических репрессий на Украине» от 17 апреля 1991 года и п. 13 постановления Верховного Совета Украины от 24 декабря 1993 года «О толковании Закона Украины «О реабилитации жертв политических репрессий на Украине» считать Гладченко Трифона Федоровича обоснованно осужденным по настоящему уголовному делу и не подлежащим реабилитации.

Зам. Прокурор области

Государственный советник юстиции

2 класса

«21» 04. 1995 г.

Підпис не розбірливий

Справка: Дело пересматривается в порядке выполнения указания от 12.06. 1991 г.

Сообщение о принятом решении по делу не направлялось.

Архівний підрозділ УСБУ в Дніпропетровській області. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. П-23705.

– Арк. 39–40. Оригінал, машинопис.

Надійшла до редкол.: 01. 02. 2019

Прорецензовано: 19. 02. 2019

* На документі олівцем зроблено напис: «арестован 26.03. 1920».

Соціалістична модернізація України у висвітленні журналу «Революція и национальности»

О. Ю. Коломоєць

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Проаналізовано висвітлення в журналі «Революція и национальности» процесів соціалістичної модернізації (передусім, колективізації та індустріалізації) в Україні. Показано, що автори публікацій намагалися проілюструвати правильність радянської економічної та національної політики, а проблеми пояснювали здебільшого діяльністю ворожих елементів.

Ключові слова: індустріалізація; колективізація; модернізація; колгосп; п'ятирічка.

Проанализировано освещение в журнале «Революция и национальности» процессов социалистической модернизации (прежде всего, коллективизации и индустриализации) в Украине. Показано, что авторы публикаций пытались проиллюстрировать правильность советской экономической и национальной политики, а проблемы объясняли в основном деятельностью враждебных элементов.

Ключевые слова: индустриализация; коллективизация; модернизация; колхоз; пятилетка.

The article analyzes the coverage of the processes of socialist modernization (first of all, collectivization and industrialization) in the journal «Revolution and Nationalities» in Ukraine. Socialist modernization in Ukraine was in the focus of attention of the authors of the journal «Revolution and Nationalities» in 1931–1936. The key theme of publications was the listing of achievements (growing sown areas, increasing the number of collective farms, building new enterprises). For the authors it was important to show the advantages of the Soviet system. Any record indicators were emphasized (for example, the most powerful transformer in the world in Dnepropetrovsk), the release of domestic analogue equipment (blooming produced by the Izhora plant in Makeyevka).

The growth of production was recorded not only in comparison with previous years, but also in comparison with foreign countries. The Soviet economy's ability to overcome difficulties was emphasized (for example, the achievement of average yields in the drought of 1934). However, the authors also had to stop on problems, including the lagging behind of certain industries, low yields, difficulties with food supply even for construction workers of industrial giants and so on. It is important that, although in a veiled form, authors mentioned the opposition of the peasantry to collectivization and the famine of 1932–1933. Analysis of the causes of problems and deficiencies in the articles is almost not observed, the authors were only referenced to the activities of wreckers or kulaks sabotage. At the same time, the authors manipulated statistical data to hide the failures in the economy. In this way eliminated the doubts in the correctness of the Soviet economic and national policies, and provided support of the official line, which, in particular, maintained the mass repression of the 1930s.

Keywords: industrialization; collectivization; modernization; collective farm; five-year plan.

Журнал «Революция и национальности» виходив щомісячно з 1930 до 1937 р. Його завданнями проголошувалися висвітлення питань теорії та практики впровадження «ленінсько-сталінської національної політики», популяризація досягнень національних республік, областей та національних меншин, відзначення «соціально-класових зсувів» в їх економіці та культурній сфері, висвітлення питання про кадри, боротьба за «створення і виховання більшовицьких національних кадрів», «рішуча боротьба» із ухилами у національному питанні, «нешадне викриття» їх проявів у практиці господарського і культурного будівництва та на ідеологічному фронті, висвітлення національно-революційного руху за кордоном тощо. Провідними темами, які розглядалися у публікаціях, були проведення коренізації, боротьба із націоналізмом та шовінізмом, становище національних меншин та народів СРСР, розвиток національної культури.

Постійними рубриками журналу були: «Культстроительство» (також «Культсоцстроительство», «Культурный фронт»), «На идеологическом фронте» (також «Партийное строительство. Комсомол»), «Национальные кадры», «За рубежом», «Критика и библиография». Питанням соціалістичної модернізації, радянського будівництва теж приділялася значна увага, існували окремі спеціальні розділи «Советское строительство» (1930–1936 рр.), «Социалистическая реконструкция советского хозяйства» (1930), «Народное хозяйство» (1935 р.), «Промышленность. Транспорт» (також «Транспорт и связь», «Промкооперация», «Вопросы промышленности» – 1932–1936 рр.), «Сельское хозяйство» (також «Сельское хозяйство. Животноводство», 1932–1936 рр.), «Вторая пятилетка» (1932–1934 рр.), «Борьба за хлопковую независимость» (1932–1934 рр.), «Коммунальное хозяйство» (також «Городское хозяйство», 1934, 1936 рр.). УСРР (УРСР) та Криму присвячено понад 20 публікацій.

Слід зазначити, що хоча журнал широко використовується дослідниками, в науковий обіг його матеріали потрапили порівняно пізно. Це пов'язано з тим, що переважна більшість членів редколегії (А. Ахундов-Рухулла, С. Діманштейн, А. Досов, А. Єнукідзе, Ю. Стеклов, А. Хацкевич, А. Естрін) були репресовані в 1937–1938 рр. Вивчення журналу «Революция и национальности» як історичного джерела було започатковане кандидатською дисертацією Д. Нікітіна у 1997 р. [1]. На нашу думку, залучення радянської публіцистики необхідне задля створення повної картини «офіційної лінії», згідно з якою, зокрема, відбувалися масові репресії кінця 1930-х рр. Метою цієї статті є аналіз публікацій в журналі «Револю-

ция и национальности», присвячених процесам соціалістичної модернізації (передусім, колективізації та індустріалізації) в Україні.

Перша така публікація припадає на 1931 р. У своїй статті А. Руттер та М. Белянкін підбивали підсумки певного етапу соціалістичного будівництва в Україні. Автори зазначали, що між XI Всеукраїнським з'їздом Рад та сесією ВУЦВК (червень 1931) до колгоспів вступили 800 тис. господарств. Загальна кількість господарств у колгоспах сягнула 3 млн 185 тис. господарств (65 % загалом, в степовій зоні – більше 85 %). Здійснювалася програма другого більшовицького засіву, який передбачав збільшення посівних площ на 35 %, ніж у 1913 р. Засів технічних культур порівняно з попереднім роком зріс на 35 %. Частка радгоспів у посівних площах склала 7 % (4 % у 1930 р.), колгоспів – 63 % (37 %), одноосібних господарств – 30 % (58 %) [3, с. 29].

Автори критикували систему споживчої кооперації за «засміченість чужими елементами», «правопортунистичні хитання керівної верхівки», що відзначалося на грудневих пленумах ЦК ВКП(б) та КП(б)У. Наводилися приклади проблем із постачанням робітників. Пріоритетним було визначене постачання робітників «вирішальних галузей», передусім, Донбасу, а також Дніпробуду, Зуївської електростанції, Краммашбуду, Луганбуду. На практиці робітники Донбасу у II кварталі 1931 р. були забезпечені м'ясом на 71 %, Дніпробуду – на 54%, Краммашбуду – лише на 15 % [3, с. 32–33].

Розкриваючи стан промисловості, автори також зосередили увагу як на здобутках, так і на недоліках. За два роки п'ятирічки продукція промисловості перевищила планові показники на 5,2%. Будувалися 13 доменних печей (пуск 8 з них мав відбутися вже 1931 р.), 33 мартени (12 – в 1931 р.), турбогенераторний завод потужністю 50–60 тис. кВт. В жовтні 1931 р. мав почати роботу Харківський тракторний завод, в 1932 р. – Краматорський машинобудівний [3, с. 34]. При цьому відзначався дефіцит вугілля. За 5 місяців 1931 р. на Донбасі мало б бути вироблено 24,8 млн тонн, фактичний видобуток склав 15,8 млн тонн. За той же період дефіцит чавуну склав 609 тис. тонн, сталі – 586 тис. тонн [3, с. 33–34].

Стаття Г. Петровського, що була надрукована в «Революции и национальностях» вже 1933 р. містить менше критики і більше звинувачень ворогів та шкідників, коли йдеться про недоліки. Так, вже на початку публікації згадуються Промпартія та СВУ серед «контрреволюційних шкідницьких організацій» [2, с. 23]. Серед досягнень автор називає механізацію 72 % видобутку вугілля на

Донбасі, встановлення першого блюмінгу радянського виробництва (Іжорського заводу) у Макіївці, зростання кількості робітників Краммашкомбінату з 15–17 тис. (на початку п'ятирічки) до 56 тис. осіб. Серед досягнень у сільському господарстві Петровський називає зростання посівних площ на 8 млн га порівняно з довоєнними та будівництво 550 МТС до кінця 1932 р. [2, с. 24–25]. Він зазначав також, що до 80 % земель належить колгоспам та радгоспам [2, с. 25]. Також до позитивних зрушень Г. Петровський відносив демографічні показники, порівнюючи населення міст із даними 1923 р. Так, населення Сталіно зросло із 32 тис. до 220 тис., Харкова – із 321 тис. до 742 тис., Дніпропетровська – із 153 тис. до 323 тис., Києва – із 413,5 тис. до 607,5 тис. Припинилося, зазначав автор, переселення з України (порівняно з царськими часами, коли здійснювалися переселення на Волгу, до Сибіру чи Середньої Азії) [2, с. 25]. Водночас Г. Петровський писав про те, що Україна проводила колективізацію в умовах «відчайдушної класової боротьби», в якій сильно «постраждала на тваринницькому фронті». Він відзначав, що доводиться боротися із куркульством, «розкладеними елементами», «буржуазними переродженцями». Г. Петровський закликав до застосування законів про прогули та захист державної, громадської та кооперативної власності, щоб довести світу, що пролетаріат та колгоспники можуть ліквідувати прогульників, пияків та крадіїв та підняти дисципліну на «найвищий щабель» [2, с. 26].

Спроби пов'язати націоналізм із проблемами у господарстві можна побачити у статті, що з'явилася в першому номері «Революции и национальностей» за 1934 р. під ініціалами С. Д. Важливо, що в цій публікації констатується факт проблем із продовольством. Зокрема зазначається, що у 1931–1932 рр. сільське господарство України мало недосів близько 2 млн га, обробка засіяних площ виявилася незадовільною, і це сильно позначилося на зменшенні врожаю, що створило «суттєві продовольчі ускладнення». Причиною ж цього «прориву» називається «організований куркульський саботаж» [4, с. 16].

Стаття С. Чугунова (також 1934 р.) побудована на статистичних даних, які мусять ілюструвати досягнення радянської України у соціалістичному будівництві. Привертає увагу те, що до аналізу потрапили не тільки дані довоєнного господарства, з якими зазвичай порівнювали показники, а й статистика кінця 1920-х рр. Так, автор зазначає що продукція 1928/1929 р. склала 102,5 % довоєнної (промисловість – 116,9 %, сільське господарство – 87,7 %). Частка

промисловості склала 57,8 % продукції, сільського господарства – 42,2 %. На 1932 р. частка промисловості зросла до 77,4%. В перерахунку на гроші сільське господарство 1933 р. ще не досягло довоєнного рівня (2548,4 млн руб проти 2855,3 млн руб). Відзначається, що у 1932 р. ця цифра була навіть меншою, ніж у 1928/1929 р. – 1978,6 млн руб проти 2504 млн руб [8, с. 61]. Менший обсяг продукції сільського господарства автор пояснив «дуже сильним зменшенням поголів'я худоби».

Зазначалося також, що за зерновими культурами продукція 1933 р. склала 118 % довоєнного рівня. Автор наводить і дані колективізації, вказуючи, що у 1928 р. було колективізовано 2,3 % господарств, у 1930 р. – 27,8 %, а у 1933 р. – 72,2 %. Таким чином, 3 млн 266 тис. господарств об'єдналися у 24191 колгосп. Було ліквідовано 200 тис. куркульських господарств. Питома вага соціалістичного сектора в посівних площах 1933 р. склала 82,5 %, у валовій продукції – 88%, 91,7 % зернових, 92,1 % буряка. Цікаво, що автор наводить цифри посівних площ за 1913, 1929, 1931 та 1933 р. За цими даними посівні площі у 1933 р. виявилися меншими, ніж у 1931 (26 млн 576 тис. га у 1933 р. проти 28 млн 502,6 тис. га в 1931 р.). Щодо 1932 р. автор не надав конкретних цифр, а лише зазначив, що цей рік «дав сильне зниження посівних площ», що пояснюється неврожаєм 1931 р. та неправильною лінією на збільшення кількості засіву, хоча б і за рахунок врожайності [8, с. 64]. Також важливим здається зауваження, що у порівнянні із довоєнним часом зросла частка технічних культур (з 3,4 % до 19,5 %), сієних трав, коренеплодів. Автор зауважував також, що довоєнні площі пшениці досі не були досягнуті.

Ситуація із статистикою за посівними площами повторюється, коли автор звертається до показників врожайності: наводяться цифри за 1930, 1931, 1933 рр., щодо 1932 р. відзначається, що відбулося зниження і посівів, і врожайності, що викликало зниження валової продукції на 50 млн ц. Падіння пояснюється «гонитвою за кількістю посіву» за рахунок якості, а також «куркульським саботажем». Водночас у статті наводяться дані, згідно з якими врожайність зернових 1933 р. (11,2 ц/га) перевищила показники і 1930 р. (10,5 ц/га), і 1931 р. (8,5 ц/га) [8, с. 64–65]. Зазначимо, що показники врожайності цукрового буряка за 1932 р. автор подає, і вони демонструють суттєве падіння порівняно з 1930 р. (59 ц/га проти 134 ц/га), причому у 1933 р. відновлення не відбулося (71 ц/га). Проте в цій галузі навіть найкращий показник не досяг довоєнного рівня (160 ц/га) [8, с. 65].

Розглядаючи показники тваринництва, автор зупиняється на даних 1929 та кінця 1933 р. В цілому поголів'я худоби скоротилося більш ніж наполовину. Скорочення відбувалося найбільш бурхливо у 1930–1931 рр., у 1932 р. сповільнилося, а в 1933 р. за деякими видами худоби спостерігався приріст. Найбільше падіння поголів'я спостерігалось серед овець та кіз – з 6725,7 до 1554, 6 тис. голів, а також коней – з 5574,8 до 2388,9 тис. голів [8, с. 66].

Автор розглянув також промисловість, зупиняючись в основному на досягненнях: зростання питомої ваги важкої промисловості (1913 р. – 51,7 %, 1933 р. – 57,8 %), зростання продукції важкої промисловості в 4, легкої – в 3 рази, зростання потужності електростанцій у 7,5 разів порівняно з довоєнною, будівництво 386 великих підприємств під час першої п'ятирічки. Зазначено і окремі рекорди у промисловості – наприклад, Луганський паровозобудівний завод називається найбільшим у Європі [8, с. 63].

Вдався до простого переліку досягнень радянського господарства і С. Симоненко у статті, присвяченій перенесенню столиці радянської України із Харкова до Києва. Він вказав, що за виробництвом чавуну Україна в 1933 р. обігнала Англію, а сталі виробила більше, ніж Бельгія або Польща. Промисловими гігантами світового значення називаються Дніпробуд, Краматорський машинобудівний, Харківський тракторний та Криворізький металургійний заводи [6, с. 16]. Автор наголошував, що завод імені Молотова в Дніпропетровську має найбільший у Європі корпус машинобудування, і в цьому ж місті знаходиться найпотужніший в світі силовий трансформатор [6, с. 17]. Колективізація згадується при обґрунтуванні перенесення столиці, яке обумовлюється необхідністю «укріплення сільськогосподарських районів». Проте і тут автор швидко переходить до перерахування здобутків: у «вирішальних» степових районах відсоток колективізованих господарств сягає 90–95; незважаючи на посушливий рік (опадів у 1934 р. приблизно стільки ж, скільки у голодному 1921 р.) забезпечено середній врожай, і навіть наводиться порівняння із сільським господарством українських земель у складі Польщі не на користь останнього (у Волочиську радянські поля зелені, а по той бік кордону – «сіра, висохла земля») [6, с. 18].

Стаття Ципіна, побудована на матеріалі Харкова, містить відомості про благоустрій міста, комунальне господарство, медичні, освітні установи. Проте автор торкнувся і стану сільського господарства (приміського), і міської промисловості. Відомості про промис-

ловість майже виключно позитивного характеру: перераховуються нові підприємства, побудовані за 4 роки, а також реконструйовані, наводяться цифри росту продукції промисловості (у 1933 р. – 10 % в порівнянні з попереднім роком), зниження собівартості продукції (11,3%) та виконання другого п'ятирічного плану [7, с. 52–53]. Наведено також показники врожайності на 1932 та 1933 рр. Зокрема, привертає увагу зростання врожайності озимої пшениці з 4,2 до 15 ц/га, ячменю – з 6,4 до 14,5 ц/га, картоплі – з 36,3 до 62,8 ц/га (із запланованим зростанням у 1934 р. до 100–120 ц/га) [7, с. 55].

Підсумки соціалістичної розбудови Криму за радянської влади підбив у своїй статті А. Самедінов. Він розпочав із пояснення господарських труднощів діяльністю «чужих робочому класу та трудовому селянству» людей у керівництві Криму. Автор підкреслив, що новий етап розпочався із розгромом «вели-ібрагімовщини» [5, с. 48] (В. Ібраїмов – голова ЦВК Кримської АРСР, репресований у 1928 р.). За традиційною схемою перераховувалися досягнення місцевої промисловості (металургійний комбінат у Керчі, «вбудований заново», перша черга Камиш-Бурунського залізнорудного комбінату, механічна взуттєва фабрика у Симферополі, трикотажна – у Євпаторії, пивний завод у Феодосії). Автор зупинився і на окремих проблемах, серед яких назвав відставання у продуктивності та низьку якість продукції [5, с. 48–49]. Досягнення сільського господарства були проілюстровані, в першу чергу, значною кількістю колективізованих господарств (95,1%), а також зростанням посівних площ із 660 тис. га у 1914 р. до 1,1 млн га у 1935 р. Хоча А. Самедінов відзначав появу нових виноградників, він зауважував, що їх врожайність лишається досить низькою (на рівні 30 ц/га) [5, с. 49–50].

Таким чином, соціалістична модернізація в Україні знаходилася у фокусі уваги авторів журналу «Революция и национальности» у 1931–1936 рр. Лейтмотивом публікацій було перерахування досягнень (зростання посівних площ, збільшення кількості колгоспів, будівництво нових підприємств). Проте автори змушені були зупинитися і на проблемах, серед яких відставання окремих галузей промисловості, низька врожайність тощо. Важливо, що згадувалися, хоча і в завуальованому вигляді, протидія селянства колективізації та голод у 1932–1933 рр. Аналізу причин проблем та недоліків у статтях майже не спостерігається, автори обмежувалися згадками про діяльність шкідників або куркульський саботаж. Таким чином усувалися сумніви у правильності радянської економічної та національної політики.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Никитин Д. Н.** Журнал «Революция и национальности». Теория и практика национального строительства в СССР: автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02. Москва, 1997. 19 с.
2. **Петровский Г.** Построим социализм для всех народов. Революция и национальности. 1933. № 3. С. 23–27.
3. **Рутгер А., Белянкин М.** Социалистическое строительство на Украине (к итогам II сессии ВУЦИКа). Революция и национальности. 1931. № 9. С. 29–35.
4. **С. Д.** Борьба с национализмом и уроки Украины. Революция и национальности. 1934. № 1. С. 15–22.
5. **Самединов А.** Советский Крым за 15 лет. Революция и национальности. 1936. № 1. С. 47–51.
6. **Симоненко С.** Да здравствует новая столица Украины! Революция и национальности. 1934. № 7. С. 15–22.
7. **Цыпин.** Социалистическое строительство Харькова. Революция и национальности. 1935. № 4. С. 52–58.
8. **Чугунов С.** Социалистическое строительство Украины. Революция и национальности. 1934. № 4. С. 61–69.

Надійшла до редкол.: 11. 02. 2019

Прорецензовано: 27. 02. 2019

УДК 94(477) «1934-1985»

DOI: 10.33287/11916

Видання «Кобзаря» Т. Г. Шевченка в УРСР: політико-ідеологічна складова

В. П. Бурмага

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Досліджено особливості видання «Кобзаря» редакції А. Хвилі. Основна увага звернена на вступні пояснення й примітки, вміщені наприкінці поетичних творів Т. Шевченка. Здійснено порівняння з інтерпретаціями пізніших видань «Кобзаря».

Ключові слова: Т. Шевченко; «Кобзарь»; український письменник; ідеологічні кліше; згоргання українізації; боротьба з українським націоналізмом.

Исследовано особенности издания «Кобзаря» под редакцией А. Хвильи. Основное внимание уделено вступительным пояснениям и примечаниям, размещенным в конце поэтических произведений Т. Шевченко. Сделаны сравнения с интерпретациями более поздних изданий «Кобзаря».

Ключевые слова: Т. Шевченко; «Кобзарь»; украинский писатель; идеологические клише; свергывание украинизации; борьба с украинским национализмом.

The peculiarities of «Kobzar» publication by A. Khvilia editorial have been studied. The focus is on introductory explanations and notes, placed at the end of T. Shevchenko poetry. Comparing with the interpretations of later editions of «Kobzar» has been made. In the course of the study, it was determined that practically all Ukrainian, except for enslaved serfs, were given unsightly coloring by attributing negative features or using ideological clichés. In particular, Ukrainian writers were presented as «landowners», «landlord-noble writers», «landlord writers-monarchists», and prominent figures of the Cossack Ukraine faced readers as «hetmans-executioners», «hallows of the Polish feudal lords», who cared only about their own enrichment, for which in various ways resorted to the exploitation of Ukrainian peasants.

Such interpretations became possible due to the decision of the central party organs of Soviet Ukraine, aimed at strengthening the struggle against Ukrainian nationalism, recognized by the Bolshevik party congress in 1934 as the «main threat» in Ukraine. It is no coincidence that during the writing of an introductory article and explanations and notes to Kharkiv edition of «Kobzar» in 1934, the head of the campaigning and propaganda department of the Central Committee of the KPB (U) A. Khvyliya took office, who performed the task set before him and turned the individual heroes of Shevchenko's poetry into negative, and T. Shevchenko himself was criticized, because he «could not show» (correctly), «misunderstood», the past «idealized by nationalism», was a «nationalist romantic».

Keywords: T. Shevchenko; «Kobzar»; Ukrainian writer; ideological clichés; curtailment of Ukrainization; struggle with Ukrainian nationalism.

Творчість великого українського поета, художника, етнографа Тараса Шевченка вже давно пододала національні рамки й набула світового значення. Збірка його поетичних творів перекладена багатьма мовами й видавалася в різних країнах. Чимало українців з особливою шанобливістю ставляться до «Кобзаря», справедливо вважаючи його найволелюбнішою книгою і справжньою святинею. Ще в 70–80-х рр. ХХ ст., наприклад на Канівщині, в селянських хатах поряд із прикрашеними домотканими рушниками іконами нерідко розміщувався вишитий на полотні портрет Т. Шевченка, а чи не єдиною книгою в оселі нерідко був його «Кобзар». На вишитих довгими зимовими вечорами рушниках карбувалися фрагменти біблійних цитат та безсмертні слова Великого співця, якому вдалося в особливо витонченій поетичній формі передати почуття простих людей – його сучасників. Як не дивно, але зігріті якоюсь безмірною любов'ю до Батьківщини його слова мають особливий попит у сучасному українському суспільстві й не втрачають своєї актуальності.

Перші видання шевченківського «Кобзаря» побачили світ у ХІХ ст. й миттєво справили потужний вплив на суспільство та на пряму позначилися на розвитку української літератури. Через певні цензурні обмеження окремі твори піддавалися редакції, а «бун-

тарські поезії» взагалі не включалися і друкувалися за кордоном [9].

За радянських часів життя і творчість Т. Шевченка активно використовувалося владою з ідеологічних міркувань, а його поезія подекуди набувала особливо специфічної інтерпретації. Так, наприклад, уже в 1930-х рр. творчість Великого українського поета на програмних засадах вивчалася не лише в українській середній школі, а й на території РСФРР. Наркомпрос цієї найбільшої радянської республіки видав навіть спеціальні рекомендації до вивчення творчості Т. Шевченка в 5–10 класах [11]. Особливий сплеск різних видань, покликаних розширити уявлення читача про Т. Шевченка, маємо в повоєнне десятиліття. Тут він постає перед читачем як «полум'яний патріот і борець за дружбу народів» [8], як «борець проти релігії» [6], як прихильник слов'янської єдності [5] й т. ін. Але «особливе», «ідеологічно виправдане» з позицій радянської пропаганди тлумачення поезії Т. Шевченка відбувається не лише в спеціальних, в тому числі й указаних вище «допоміжних» виданнях про поета та його життєвий і творчий шлях, а й на сторінках «Кобзаря», який за період існування радянської держави перевидавався багато разів. Сьогодні окремі, особливо ранні видання – це справжня бібліографічна або навіть музейна рідкість. «Кобзарі» зберігаються в фондах бібліотек, музеїв, архівів і стають предметом дослідження науковців, які висвітлюють особливості цих видань, процесу підготовки їх до друку, роль окремих його учасників, надають оцінку шевченківському слову в той чи інший час тощо [2; 3; 4].

Серед дослідників і знавців шевченкіани відомі факти «перекручування» текстів, використання окремих строф без врахування загального тексту, зміни його інтерпретації і т. ін. Це відбувалося з різних причин, серед яких найчастіше називають неспроможність зрозуміти «цілий космос» у творчості Великого поета, але робилося це також і з ідеологічних міркувань, які виявилися особливо актуальними в радянські часи [2]. Тут неабияка роль відводилася коментарям, вміщеним у виданнях. Подібні смислові, історичні, географічні пояснення покликані надати допомогу й краще зрозуміти поетичне слово, перетворити поезію на справжню, народну, зрозумілу простому читачеві.

Не будучи шевченкознавцем, важко, а то й неможливо визначити достовірність і правдивість текстів Т. Шевченка, але оцінити особливості редакторської роботи окремих видань радянського періоду маємо можливість. Отже, мета нашого дослідження – це здійснити текстологічне дослідження приміток і пояснень, вміщених у різних

виданнях Шевченківського «Кобзаря» радянського періоду, визначити їх особливості відповідно до існуючих ідеологічних обмежень.

Особиста бібліотека автора налічує три «Кобзарі» [11; 12; 18]. Перший у вказаному посиланні, помітно покалічений життям, був придбаний на ринку вживаної букіністики. При його зовнішньому огляді увагу привернула відсутність перших 28-ми сторінок і закреслені у тексті прізвища авторів вступної статті. Крім того, практично кожний твір Великого українського поета супроводжується тут доволі розлогими вступними поясненнями і примітками. Навіть побіжне з ними ознайомлення миттєво підсилює інтерес до цієї книги – і не випадково.

Вже перші спроби ідентифікувати придбане видання через «всесвітню павутину» дали позитивні результати й показали, що автор не перший, хто брався за подібні пошуки [1; 7]. Мова йде про «Кобзар», виданий у Харкові в 1934 р. Автор вступної статті до цього видання був багаторічним завідувачем відділу агітації і пропаганди ЦК КП(б)У, а з 1933 р. – заступник народного комісара освіти УРСР А. Хвиля, відомий як активний борець «проти українського націоналізму». Його доля виявилася трагічною – потрапив у жорстокі жорнова репресій 1937–1938 рр. і був розстріляний [7]. Тут доцільно навести слова В. Гребенюка, який має у своїй колекції текст вирваної вступної статті А. Хвилі. Її автор наголошує на присутності націоналістичних елементів у творчості Т. Шевченка і водночас наводить докази «особистої зненависті» Белінського до Шевченка. «Белінський виступав проти української мови, відкидав у творчості Шевченка те, що було дорогим українцям, і цим ставленням до Шевченка він (Белінський) по суті підтримував миколаївську олігархію. Белінський з обуренням виступав проти Шевченка, тому що Шевченко висміював царя Миколу I і його дружину і радів (Белінський) з того, що Шевченка царизм засудив на заслання!» [1].

Не менш цікавими виявилися пояснення й примітки, вміщені у цьому «Кобзарі». Так, у передмові до раннього твору Т. Шевченка «Причинна» наведено порівняння з «поміщиком Гоголем», який «і у фантастику переносить своє класове розуміння дійсності і кріпацьких відносин» [13, с. 28]. У примітках до вірша «На вічну пам'ять Котляревському», написаному незабаром після смерті українського письменника (1838 р.), йдеться про те, що це «дворянсько-поміщицький український письменник, якого ідеалізував Шевченко». У підсумку зазначено, що «це був безперечний прибічник кріпосницько-поміщицького ладу» [13, с. 35–36]. Інший український класик

Г. Квітка-Основ'яненко фігурує як «поміщицький письменник-монархіст», який «...у своїх творах намагався захистити і виправдати феодально-кріпацький лад, царизм і попівство, закликав селянство до слухняності і покорі» [13, с. 56]. Навіть для тих, хто навчався в українській радянській школі, де практично в усіх тлумаченнях простежувався класовий підхід, подібні визначення й оцінки виглядають доволі радикальними. Це й підштовхнуло до проведення порівняння з іншими виданнями «Кобзаря» періоду 1960–1985 рр. [12; 14–18], в яких І. Котляревський представлений читачеві як «видатний український письменник» [12, с. 589; 14, с. 507 та ін.]. У 1985р. зі вступною статтею О. Гончара вийшов «Кобзар», в якому той же І. Котляревський вже «зачинатель української літератури, автор поеми «Енеїда»... Першим з українських письменників звернувся до художнього зображення життя народу, використовуючи народну мову, яка стала основою мови нової української літератури» [15, с. 589].

Відомо, що поема «Катерина» присвячена В. Жуковському, який в «Кобзарі» видання 1934 р. представлений як «відомий російський дворянський поет і перекладач». Укладачі не заперечують його роль у викупі Т. Шевченка з кріпацтва, але припускають, що зроблено це було з корисливих міркувань. «Поощритель талантливых самородков» (В. Жуковский. – В. Б.), як зазначається, сподівався очевидно, що «Шевченко не забуде панської ласки і слугуватиме своїм пером благодетелям» [13, с. 47]. У цьому ранньому творі ще молодий Шевченко у «зворушливих образах показує покриток селянок – нещасних жертв панської розпусти». Пояснюється, що факти, про які розповідається у творі, написані з життя. Про це свідчить, зокрема, в своїх спогадах сучасниця Т. Шевченка Г. Попова, який автор особисто підтвердив те, що батько й мати вигнали Катерину. Для миколаївської епохи характерний розгул «панської сваволі і знущань царської офіцерні», який досягав найбільшого піднесення. Зазначається, що лише на Київщині в 1839 р. до самогубства вдалися 37 дівчат-кріпачок – «жертв офицерских вожделений» [13, с. 37]. У жодному з наступних видань «Кобзаря», що були в розпорядженні автора, подібні вступні пояснення до «Катерини» не вміщено, а В. Жуковский представлений як «відомий російський поет і перекладач, що... разом з художником К. Брюлловим допоміг викупити Шевченка з кріпацтва» [14, с. 507]. У виданні 1985 р. В. Жуковский – це російський поет і перекладач, один з основоположників російського романтизму [15, с. 589]. Тут уже ні про які корисливі мотиви сприянню звільнення Т. Шевченка з кріпацтва не йдеться.

Поема починається словами: «Кохайтеся, чорнобриві, та не з москалями...», які укладачі досліджуваного нами «Кобзаря» пояснюють, що «москалі» тут – це «офіцери, пани, «старші» царської армії» [13, с. 48]. Згідно з наступними виданнями під цим терміном слід було розуміти царських солдатів [18, с. 583], згодом знову офіцерів царської армії. Скоріш з міркувань національної толерантності зазначалося, що за часів Т. Шевченка «москалями називали всіх, хто служив в царській армії, незалежно від чину та національності» [15, с. 589].

У вступі до «Івана Підкови» наводиться довідка про цю історичну особу, справжнє обличчя якого «молодий Шевченко на підставі поміщицько-буржуазної історіографії та козацько-старшинського епосу, безперечно, не зміг показати». Зазначається, що «заідеалізоване по націоналістичному минуле становить основний зміст даного твору». Не менш цікавими виявилися й примітки. Наприклад:

*Було колись – в Україні
Ревіли гармати;
Було колись – запорожці
Вміли панувати!
Панували, добували
І славу, і волю;
Минулося – осталися
Могили на полі.*

Ці рядки пояснювалися як «захоплення молодого Шевченка націоналістичною романтикою» [13, с. 50–51]. До речі, усі наступні видання «Кобзаря» не містять подібних пояснень, їх автори обмежилися лише трактуванням Івана Підкови як «історичної особи», що «очолювала походи запорозьких козаків у другій половині XVI ст.» [18, с. 585].

Наведемо ще декілька цікавих тлумачень. В примітках до «Перебенді» пояснювалося, що «українські націоналісти намагалися змалювати Січ як «вільну», демократичну козацьку республіку, хоч вона такою в дійсності ніколи не була». Виходить, що й там точилася запекла класова боротьба, а «козацька старшина, встановивши свою диктатуру, експлуатувала селян-утікачів, використовуючи їх як збройну силу в нападах на турецькі міста й татарські оселі» [13, с. 55–56]. Подібні оцінки Січі, суспільного життя, яке «Шевченко невірно розумів», вміщено також і в примітках наприкінці твору «До Основ'яненка» [13, с. 57]. Тут мусимо констатувати, що не всі

коментарі викликають заперечення. Важко не погодитися з тим, що сучасна Шевченкові Україна була «колонією миколаївської Росії» [13, с. 61].

Таких, доволі незвичних для сучасного читача коментарів у цьому виданні «Кобзаря» ще чимало. Наприклад, пояснювалося, що чумаками були переважно заможні селяни, укладачі оперують термінами «чумаки-багатії» і навіть «чумаки-куркулі», які активно використовували найману працю [13, с. 54]. Дісталось й українським «ясновельможним на воронім коні» гетьманам – Байді-Вишневецькому, Лободі, Сагайдачному, Остриці, Хмельницькому, Дорошенку, Мазепі, Розумовському, які, «очолюючи козацьку старшину, запекло проводили покріпачення селянських мас, забезпечуючи найнещаднішу експлуатацію трудящих». Так, «Сагайдачний – вірний холуй польських феодалів, кривавий кат селянських повстань в Росії і на Україні», а Б. Хмельницький «торгував українським селянством, продаючи його гуртом і вроздріб». І. Мазепа, приміром, звинувачувався як найбільший феодал-землевласник, який «широко роздавав земельні маетки козацькій старшині..., збільшував закріпачення селянства України, виступаючи запеклим провідником колонізаторської політики спочатку царської Росії, а пізніше – феодалної Швеції» [13, с. 105]. Кидається в очі, що тут відсутня теза про Мазепу-зрадника, яка обожнюється сучасними російськими пропагандистами. Дісталось також і «розмальованому в націоналістично-буржуазній історіографії та в живописі (картина Репіна)» кошовому отаманові Сірку, який «належав до феодално-поміщицького класу» і «...був власником слободи Артемівки на Харківщині, великих пасік на Запоріжжі та ін.» [13, с. 107].

На завершення наведемо коментарі до поезії «Якби то ти, Богдане п'яний...», яка не те, щоб коментувалася, а й не в кожному виданні «Кобзаря» радянського періоду була вміщена [12; 14; 16]. Йдеться про те, що Т. Шевченко написав цей вірш у 1859 р., коли після арешту по дорозі в столицю зупинився в Переяславі, «повний лютої ненависті до козацької старшини і особливо до цього проклятого масами ката українських трудящих – Хмельницького». Висловлювання «Богдан п'яний» у цьому виданні пояснювалося тим, що під час переговорів з польськими королівськими послами 1649 р. Б. Хмельницький за свідченнями сучасників частенько бував напідпитку. На думку укладачів, у такий спосіб автор вірша «підкреслює своє обурення та ненависть до цього ката-гетьмана» [13, с. 418].

Спробуємо з'ясувати ідеологічне тло й загальну ситуацію в радянській Україні початку 1930-х рр., коли повним ходом формувався тоталітарний сталінський режим, а в прибічниках і носіях української національної ідеї більшовицькі лідери бачили пряму загрозу його існуванню. Чимало дослідників погоджується з думкою, що саме в цей час розпочалося згорання політики українізації. Досягнення такої мети забезпечувалося встановленням повного контролю над українською інтелігенцією, яку на цей час вже переслідували, та зламом селянства як носія справжньої української народної культури, оспіваної поезією Т. Шевченка.

На початку 1934 р. в Харкові відбувся XII з'їзд КП(б)У, в резолюції якого зазначалося, що «.. під керівництвом тов. Сталіна КП(б)У розгромила націоналістичні контрреволюційні організації, що намагалися відірвати Україну від Радянського Союзу (йдеться про т. зв. ухил Скрипника. – В. Б.), ...мобілізувала всю партійну організацію на боротьбу з українським націоналізмом – головною небезпекою на Україні...» [10, с. 547]. У цей період уже існувало монопольне право партії на поширення інформації для широких верств населення, яке практично втратило доступ до альтернативної картини радянської дійсності. Звичайно, ігнорувати Т. Шевченка було неможливо, тому працівники «агітаційно-пропагандистського цеху» вдавалися до відвертого викривлення історичних подій, пониження ролі або навіть дискредитації окремих діячів, в результаті чого насаджувалися нові комуністичні цінності та ідеали.

Отже, виданню поетичної спадщини Т. Шевченка 1934 р. належить своя, особлива бібліографічна й історично-джерельна ніша. У представленому «Кобзарі» усім українським письменникам приписувалися виключно негативні риси за допомогою певних ідеологічних кліше: «дворянсько-поміщицький письменник», «поміщицький письменник-монархіст». Подібні штампи, які містили зневажливе ставлення, застосовувалися по відношенню до відомих діячів козацької України: «гетьман-кат», «холуй польських феодалів». Дісталося й іншим, другорядним героям шевченківських поетичних сюжетів: «чумаки-куркулі», «попівство» й т. ін. Практично усім, хто мав відношення до «українського», приписувалися корисливість, цареприслужливість, неможливість зрозуміти просту людину, бездуховність тощо.

Виходить, що Т. Шевченко у своїх творах майже все відобразив якось трохи не так: «не зміг показати» (правильно), «невірно розумів», минуле «ідеалізував по націоналістичному», був «ро-

мантиком-націоналістом». Та й куди йому було зрозуміти, він же не був знайомий з працями основоположників марксизму-ленінізму?! Зрештою, усе це здійснювалося в рамках згортання політики українізації, призводило до формування гіперболізованої суспільної думки, відголоски якої відчуваємо навіть сьогодні.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Гребенюк В. Д.** Все рідше став приносити додому книжки. Херсонський библиофил. 2005. Вип. 1. С. 119–122. URL: http://artkavun.kherson.ua/kobzar_v_moj_bblotets.htm
2. **Дубова Т.** Повний ілюстрований «Кобзарь» у редакції В. Сімовича і видання «Кобзаря» 1920-х років. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe
3. **Карпинчук Г.** Видання творів Тараса Шевченка 20–30 рр. XX ст. в колекції Музею книги і друкарства України. URL: <http://vuam.org.ua/uk/704>
4. **Карпинчук Г.** Видання творів Тараса Шевченка у 1920–1960-х роках за редакцією Михайла Новицького. Вісник Книжкової палати. 2014. № 2. С. 1–3.
5. **Кирилюк Є. П.** Шевченко і слов'янські народи. Київ, 1958. 44 с.
6. **Красицький Д. Ф., Лобовик Б. О. Т. Г.** Шевченко – борець проти релігії. Київ: Вид-во АН УРСР, 1956. 30 с.
7. **Леонова Л.** Зберігаємо унікальне видання «Кобзаря» 1934 року. Рівне вечірне. 07. 03. 2014 р. URL: <https://rivnepost.rv.ua/news/lyudmila-leonova-zberihaemo-unikalne-vidannya-kobzarya-1934-roku>
8. **Новиков М. Т. Г.** Шевченко – полум'яний патріот і борець за дружбу народів. Київ: Держ. вид-во політ. літ-ри УРСР. 69 с.
9. **Пасічник І.** Шевченків «Кобзар» – святиня українського народу. URL: <https://we.org.ua/kultura/hudozhnya-literatura/shevchenkiv-kobzar-svyatynya-ukrayinskogonarodu/>
10. XII з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України : 18-23 січня 1934 р.: стенографічний звіт. Рік видання: 1934. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=elib_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P0
11. Шевченко Т. Г. в школі. Москва: Наркомпрос РСФСР, 1939. 64 с.
12. **Шевченко Т.** Кобзар. Київ: Держ. вид-во худож. літ-ри, 1961. 615 с.
13. **Шевченко Т.** Кобзар. Харків, 1934. 455 с.
14. **Шевченко Т.** Кобзар. Вступна стаття М. Рильського. Київ: Держ. вид-во худож. літ-ри, 1960. 537 с.
15. **Шевченко Т.** Кобзар. Вступна стаття О. Гончара. Київ: Вид-во худож. літ-ри «Дніпро», 1985. 640 с.
16. **Шевченко Т.** Кобзар. Київ: Вид-во худож. літ-ри «Дніпро», 1977. 599 с.
17. **Шевченко Т.** Кобзар. Київ: Вид-во ЦК ЛКСМУ «Молодь», 1967. 698 с.
18. **Шевченко Т.** Кобзар. Сімферополь: Вид-во «Крим», 1969. 622 с.

Надійшла до редкол.: 12.02.2019

Прорецензовано: 26. 02. 2019

Діяльність поліцейських формувань на селі в період нацистської окупації Дніпропетровщини (1941–1943 рр.)

І. А. Шахрайчук, М. С. Шманатов
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Проаналізовано основні аспекти та особливості виникнення та діяльності поліцейських структурних підрозділів на селі в період нацистської окупації регіону.

Ключові слова: поліція; окупація; місцеві допоміжні формування; каральні акції; колаборанти; шума.

Проанализированы основные аспекты и особенности создания и деятельности полицейских структурных подразделений в сельской местности в период нацистской оккупации края.

Ключевые слова: полиция; оккупация; местные вспомогательные формирования; карательные акции; коллаборанты; шума.

With the capture of the partial territory of the Soviet Union by the troops of the Third Reich, and with the movement of the front line to the East, management in the new territories passed into the hands of civil authorities. Since 01. 09. 1941, in accordance with the order of A. Hitler «On the introduction of civil administration in the occupied Eastern territories», a territorial-administrative area Reichskommissariat «Ukraine» was created. Local authorities were inferior ingredients in the administration of that zone.

After the occupation of the city of Dnepropetrovsk in August 1941, the local police appeared in the city. It was created by the actions of nationalist forces, marching groups of the OUN. But when the Nazi civil authority was established in the city in the fall, the police structure was incorporated into the occupying structure and reformed it. After that, were created local police schools, units, new police districts. Local police were created throughout Ukraine, including in the Dnipropetrovsk district. It existed in the countryside. The district was divided into districts, in each of which there were local police units led by Nazi organs. The structure of the local police included several components, so the tasks of the policemen were not the same. Depending on the region, location and composition of units, they could perform different tasks and have different powers. Often, the Nazi leadership adapted to local conditions, with consequences for the local population and the Nazi employees. The article analyses the creation of police structure of Dnipropetrovsk region in rural area and also its functions and the nature of the activity during the Nazi occupation (1941-1943). The article examines the reasons for, conditions and results of attraction of Ukrainians to formation of German police in Reichskommissariat Ukraine, their institutional forms, material basis and everyday conditions of work. The author analyses efficiency of the system of additional police, its role in occupation regime functioning, the organization and composition of the local police, examples of assistance to the police in the crimes of the Nazis. The motivation and reasons for the cooperation of the local population with the Nazis are also considered.

Keywords: Reichskommissariat «Ukraine»; occupation; rural district; council; local police force; order; functions.

В сучасній українській історіографії Другої світової війни тривалий час «білою плямою» у вивченні проблеми колаборації як на «макро», так і на «мікро» рівнях залишалися питання залучення частини населення до місцевої допоміжної поліції, яка мала статус охоронних підрозділів нацистської окупаційної влади.

Деякі аспекти співпраці відповідних поліцейських структур з окупантами на території України розглядалися у дослідженнях Т. Вронської [4], І. Дерейко [8], М. Слободанюка [11] та В. Шайкан [13]. Як правило, діяльність цих поліцейських формувань переважно висвітлювалася в узагальненому вигляді, до того ж з ідеологічних міркувань останні ототожнювалися із самостійницьким рухом, а усі злочини місцевої поліції автоматично приписувалися націоналістам. Утім треба враховувати, що за винятком нетривалого періоду вересня–грудня 1941 р., коли окремі поліцейські структури перебували під впливом самостійників, уся поліція контролювалася нацистськими інстанціями, зокрема жандармерією. Зрештою введення до наукового обігу нових матеріалів та документів, переважно відомчих архівосховищ, дозволило реконструювати події на «мікро» рівні та змодельовати процес створення допоміжних поліцейських структур у різних адміністративних частинах регіону.

Зазначимо, що з приходом нацистів на територію Дніпропетровського регіону, тут встановлювався жорстокий режим військового і цивільного управління та запроваджувалася широка мережа органів карально-репресивної системи. Їх основою стали поліцейські структури «поліція безпеки та СД» та «поліція порядку». Так, поліція безпеки та СД несла відповідальність за знищення осередків руху опору в регіоні. Основою поліції безпеки та СД став особовий склад айнзацгруп, які займалися знищенням місцевого населення та партизан. До складу поліції порядку як правоохоронного органу на окупованих територіях входила охоронна поліція (шума) і поліція порядку (орпо), а також цивільна жандармерія та пожежна поліція [9, с. 67].

Формуванням поліцейської структури з місцевого населення у Дніпропетровську нацистська влада на обмежувалась. Необхідно було забезпечити існування своїх кадрів по всій окупованій території. Тому нею створювалась районна поліція, яка поділялась на дільниці, що розмежовували район на окремі частини. Абсолютно самостійно вона не існувала, але й не підпорядковувалась адміністративним місцевим органам управління. Паралельно з районною поліцією також існувала німецька жандармерія, яка кон-

тролювала і визначала діяльність місцевої поліції. Начальник району мав підтримувати зв'язок та звітувати жандармам. Так само до жандармерії доносили інформацію завербовані «СД» місцеві агенти, після чого жандарми ставили завдання поліцаям. Тобто, районна поліція була останньою інстанцією у поліцейському апараті РКУ. Окрім цього, на території округу виникали школи, які готували кадри для поліцейських батальйонів та комплектували склад допоміжної поліції.

Протягом 1942–1943 рр. у селищі Софіївці Дніпропетровської області існувала школа поліції «СС», де готували поліцейських для охорони будівництва шосейної дороги Кривий Ріг – Дніпропетровськ. У школі було зібрано до 500 чоловік з числа місцевих та радянських військовополонених. Весь особовий склад був поділений на команди по селах. Таких команд було близько десяти [10, с. 39]. У школі проводились заняття зі стрійової підготовки, матеріальної частини гвинтівки, обов'язків та роботи поліцейського, ідеологічної підготовки. Заняття проводив колишній лейтенант Червоної Армії, військовополонений, росіянин Володимир Котов. Особовий склад перебував у казармі.

Навчання тривало до березня 1943, після чого курсантам видали форму, зброю, документи, а з їх числа було сформовано 134 поліцейський батальйон при німецькій польовій жандармерії. Він був розквартирований по різних районах округу, а штаб знаходився у місті Кривий Ріг. Одна з поліцейських рот батальйону дислокувалась у селі Софіївці до весни 1943 р., а після цього до осені того ж року в селі Мар'янівка. Восени рота була відправлена в село Болгарка Миколаївської області, де перебувала до березня 1944 р. Такі роти залишались на певній території з метою боротьби з поширенням і діяльністю партизанського руху [12, с. 151].

У Софіївському районі також була створена поліція. До обов'язків поліцейських входили: охорона заарештованих громадян, нічне патрулювання, ведення обшуків у підозрілих осіб, чергування на базарі, боротьба зі спекуляцією дефіцитних товарів. Згідно з наказом поліцейські могли побити арештованих, або підозрюваних у скоєнні злочину. Вони також мали розшукувати таких осіб або тих, хто ухилився від відправлення на роботу до Німеччини, доставляти їх до районної поліції, примушувати радянських громадян до роботи на будівництві траси Дніпропетровськ – Кривий Ріг. До функцій поліції також входила боротьба з партизанами. Зокрема восени 1943 р. була проведена операція проти радянських партизанів у районі села Кут Дніпропетровської області.

До структури Софіївської районної поліції входили начальник, його помічник, перекладач, слідчий і близько 15 поліцейських. Тож загалом, штат поліції у сільських районах був менший, ніж у місті Дніпропетровськ. У цілому, поліцейська дільниця охоплювала групу сіл, складалася з її начальника та приблизно 7 поліцейських. Таких дільниць у Софіївському районі було три. Начальник дільниці мав спеціальне звання – цукфір, а слідчий дільниці фельдфебель [14, с. 197]. Приблизно в другій половині березня 1943 р. у районі був створений Кримінальний відділ, який складався з чотирьох осіб, за якими закріплювалися певні села. Головне завдання відділу полягало в тому, щоб під виглядом радянських військовополонених з'ясувати настрої місцевого населення та антинімецькі настрої в цих населених пунктах, виявляти комуністів, стежити за старостами [1, с. 71].

Щоб краще уявити діяльність простих поліцаїв можна використати їх свідчення на допитах, але звичайно слід враховувати, що такі свідчення не претендують на повну вірогідність, бо схоплених НКВС людей, під тиском примушували ставити підпис під «записаними зі слів свідченнями», тому це лише частково допомагає відтворити загальну картину. Зокрема, Борис Олександрович Григор'єв з квітня по липень 1943 р. перебував на посаді начальника поліції ділянки № 6 Софіївського району у с. Олександрівське-Білове. За власним свідченням під час перебування на посаді він бив підозрюваних (використовував підручні засоби), арештував 9 комуністів та передав їх до райвідділу, затримав 10 молодих людей, які ухилялись від вивезення на роботи до Німеччини, допитував та обшукував осіб, на яких надходили доноси, слідкував за виконанням встановлених окупаційною владою порядків, розшукував військовополонених, комсомольців, крадіїв, для чого залучав старост сіл та колгоспів. У власному розпорядженні він мав ще чотирьох поліцейських [2, с. 68–72].

Хоча ця інформація і була зафіксована у «специфічних» умовах, але вважати її зовсім безпідставною неможливо. По-перше, зустрічаються показання багатьох свідків про скоєні побиття, залякування, відбирання майна, по-друге, в архівних справах районних дільниць доволі часто можна зустріти документи, які свідчать про перевищення повноважень або звернення громадян зі скаргами. По-третє, у документах (розпорядженнях, зверненнях німецького або місцевого керівництва до нижчих ланок апарату) зустрічається інформація про можливість, а іноді й необхідність застосування

сили для встановлення чіткого порядку. Слід також зазначити, що до співпраці з Софіївською поліцією активно залучали агентів з числа місцевих жителів, старост сіл, управляючих громадськими господарствами, начальників бригад, інших керівників, колишніх членів ВКП(б) або кандидатів у партію, які мали доносити про нових осіб у населеному пункті, про підозрілих, про громадські зібрання, появу чужих у селах тощо.

Таким чином на території Софіївського району з самого початку знаходились школа шуцманів, німецька жандармерія, районна поліція та кримінальний відділ. Зокрема лише поліцаїв було близько 40–50-ти, крім того, під керівництвом районної жандармерії діяли розквартировані по селах шуцмани (приблизно рота), завербовані агенти та донощики кримінального відділу, який стежив за політичною ситуацією в районі. Тож маємо чітко організовану воєнізовану структуру, яка повинна була контролювати обстановку і в разі появи партизан або інших проявів «шкідливої» діяльності реагувати та запобігати цьому [5, с. 49].

У місті Верхньодніпровську в роки окупації також існувала школа окружної поліції. Її випускники залучалися до роботи в Дніпропетровському окрузі. Курсантів школи навчали методам затримання підозрілих осіб, арештів, методам ведення допиту, наведення порядку на території підпорядкованій дільничному відділенню.

Одна з таких дільниць під номером 1 включала частину територій з єврейського автономного національного району (Сталіндорфського), де здавна мешкали євреї-колоністи [3, с. 58]. Один із курсантів Верхньодніпровської школи Іван Олександрович Вознюк, 1920 р. народження, з вересня 1943 р. працював там дільничним поліцаєм, а в його розпорядженні знаходився штат з 24 осіб. До його завдань входило виконання наказів начальника районної Сталіндорфської поліції та жандармерії, організація збирання у населення худоби та продуктів харчування, пошуки людей для відправлення на роботу до Німеччини, затримання осіб, які ухилялися від виконання наказів, участь в боротьбі з партизанами. За його свідченнями, ним особисто було відібрано до 150 голів худоби та 500 тон хліба, подано список на 70 осіб на роботу до Німеччини з села Излучисте та список із 150 молодих людей із дільниці. Він шість разів брав участь в операціях проти партизанів, затримав загалом близько 16 партизан, згодом відправлених до Криворізького Гестапо [4, с. 103]. Додамо, що наведення на ймовірне місце знаходження партизанів надавала жандармерія Сталіндорфського району, яка використову-

вала власних місцевих агентів для розвідки. Далі агент вирушав вже з підрозділом поліції на місце затримання.

Весь штат поліції складався з добровольців. За кожним із поліцаїв закріплювалось село дільниці, звідки він мав збирати хліб, м'ясо, худобу, також вони мали розшукувати кандидатів на вивезення на роботи до Німеччини. Як і в більшості випадків, місцеві поліцейські Верхньодніпровська виконували «типові» функції, але збереглися документальні підтвердження про виконання ними й завдань характерних для власне нацистських органів, зокрема СС, про що мова піде нижче.

На території Криничанського району також діяла місцева поліція. Вона поділялась на 8 дільниць. До функцій поліцейських району входили охорона дільниці і внутрішньої в'язниці від імовірного нападу партизан, у разі необхідності участь в облаві на партизанів та підпільні осередки. Діяльністю районної поліції керувала жандармерія, яка приймала і звільняла поліцейських, вела справи злочинців, контролювала діяльність райполіції, здійснювала інструктаж, видавала завдання.

Станом на 19 серпня 1942 р. у Криничанському районі в поліції служили 108 осіб. З них керівний склад – 5 чоловік, унтер-офіцери – 9, рядовий склад – 73 особи. На курсах у Дніпропетровську перебувало 9 осіб. У розпорядженні поліції знаходилось 57 гвинтівків, 5 пістолетів, 1500 патронів, 30 велосипедів. На дільницю в середньому припадало від 6 до 10 гвинтівків та 150–200 патронів, а в деяких поліцейських на озброєнні були ще й пістолети [6, с. 65].

За час діяльності жандармерії і поліції Криничанського району з грудня 1942 до вересня 1943 рр., вдалося затримати не менше 120 підпільників, партизанів та інших радянських активістів. Вони також займались відправленням населення до Німеччини. Загалом за період окупації на роботи з Криничанського району було примусово вивезено близько 400 осіб [8]. Згідно зі звітом Криничанської поліції, за час її функціонування було закінчено 137 справ, більшість з яких становили крадіжки, побиття, порушення розпорядку [7, с. 110].

Аналіз структури і завдань допоміжної місцевої поліції допоміг побачити причетність останньої до жорстоких дій нацистів на окупованій території. На найнижчу структурну ланку поліцейського апарату покладались різні завдання, в залежності від ситуації. Тому місцева поліція могла використовуватись для підтримання порядку, і для боротьби з підпільними групами одночасно. Враховуючи те, що німецьких кадрів часто було недостатньо, то місцевих залучали

до виконання більш специфічних завдань. Органи місцевої поліції використовувались для конвоювання військовополонених і охорони трудових таборів, для обшуків у населення, покарання правопорушників, та в окремих випадках поліція залучалась безпосередньо до фізичного знищення ворогів окупаційного режиму. Слід розглянути деякі такі випадки для того, щоб більш повно сформувати образ поліція та зрозуміти, що спонукало його виконувати жорстокі накази.

Під час пошуку інформації вдалося натрапити на свідчення затриманого органами КДБ колишнього поліція, які подають інформацію про участь місцевих поліція в каральних акціях, які організовувались нацистами.

За свідченням вищезгаданого дільничного Верхньодніпровського району Івана Вознюка, він та його колеги брали участь у розстрілі єврейського і ромського населення села Ізлучисте та колгоспу «Перемога». За його словами, в окремих підлеглих число особисто вбитих досягало 25 осіб. Так на допиті він дав свідчення про події, які відбувались протягом вересня – грудня 1942 р., коли він служив поліцаєм у селі Ізлучисте Сталінського району, в якому існувало багато єврейських колоній: «В районі кінського кладовища за 1–5 км від села відбувалися розстріли... Я особисто закопував, у вже виритих ямах підготовлених для коней... З усіх розстріляних мною євреїв мені найбільше згадуються такі: жителі села Ізлучистого Сталінського району Дніпропетровської області Матшлоіс Хаім, родина Кокіна Янкеля разом з його батьком, дружиною і донькою, причому розстріл цієї родини мені найбільше запам'ятовується, оскільки я стріляв з гвинтівки... Переді мною стояло 4 людини, волею-неволею кожен наступний з криком чекав його черги смерті...» [3, с. 154]. Розстріли він здійснював сам, до того ж вказував, що трупи ще можна було встановити, як доказ його свідчень.

Акції розстрілу єврейського населення відбувались і в інших селах Сталіндорфського району. Зокрема в травні 1942 р. під керівництвом районної жандармерії, до них було залучено поліцейських та солдат. Наприклад, у селі Нова-Путь Сталіндорфського району, за свідченням одного з поліція, родом з Кіровоградської області, було розстріляно 486 євреїв. Він же розповів про вбивство родини циган на своїй ділянці: «Про те, що затримав циган, я зателефонував в районну жандармерію Келлеру. Я доніс, що затримав циган без документів, Келлер мені наказав розстріляти цього цигана і скоро через німця колоніста Шіль, прислав письмове розпорядження. Отримавши розпорядження Келлера я тримав цигана і його дружину

до ночі, а опівніч я, Напханенко і Кісельов відвезли циган до місця розстрілу євреїв і там розстріляли всіх трьох...

Цигана років 57, прізвище його Огло Антон, розстріляв я, а циганку років 40 і дитину 2–3 років розстріляв Напханенко Костянтин. Поховали ми розстріляних циган в тій же ямі, де були поховані раніше розстріляні євреї. Я вбив цигана одним пострілом у голову ззаду, а в циганку і дитину зробили, здається, 6 пострілів...» [1, с. 74]. Цей же колишній поліцай розповів про мотиви свого вступу до поліції: «У поліцію я вступив для того, щоб легше було жити, але ніякої іншої цілі я не переслідував, окрім того, щоб не відправили до Німеччини».

У Сталіндорфському районі розстріли були організовані системно, під керівництвом районної жандармерії та начальника районної поліції, за активної участі місцевого контингенту. Так, у травні 1942 р. у Сталіндорфському районі органами поліції здійснювались масові арешти єврейського населення для відправлення на будівництво траси Дніпропетровськ-Кривий Ріг. Після цього, вірогідно, забезпечивши будівництво необхідною кількістю робочих рук, єврейське населення, яке залишилось, розстріляли. З кінця травня 1942 р. єврейське населення розстрілювалось у трьох пунктах: 1) на території колгоспу ім. Кагановича в селі Ново-Проскурівка поліцією було розстріляно від 150 до 360 осіб; 2) у селі Излучисте Дніпропетровської області, за даними свідків та учасників розстрілів, було вбито близько 4–5 тис. 3) поблизу села Озетівки в полі [11].

Про розстріл єврейського населення на території району свідчать також результати роботи комісії з розслідування фактів розстрілу жителів сіл Замтруд, Красіно, Новий Путь, Нова Зоря. Так, комісія здійснила розкопки і огляди п'яти ям, де були закопані трупи. У результаті було з'ясовано, що за час окупації було вбито близько 1000 жителів цих сіл. Комісія також встановила, що дітей віком від 1 до 12 років кидали в яму живими (про це свідчили місцеві жителі).

З цих жахливих даних зрозуміло, що до операцій по збиранню і знищенню єврейського населення залучалася місцева поліція. Нацисти залучали поліцаїв та старост для виконання своїх завдань. На рівні району керівною ланкою цього процесу була жандармерія та начальник поліції. Можна припустити, що подібні акції розстрілу членів єврейської громади за участю підрозділів допоміжної поліції проводилися і в інших місцях концентрації єврейського та ромського населення [13, с. 493].

Отже поліція функціонувала не тільки як структура для залякування і конфіскації майна у населення. Одним з її завдань було підтримання порядку на місцях, разом із місцевим адміністративним апаратом. У хаосі війни в новоствореному Райхкомісаріаті «Україна» здійснювалися спроби налагодити певні процеси, які вимагали чіткого виконання правил, норм, а також унеможливити шкідливий вплив супротивника. Для втілення таких «норм» на нижчих щаблях структури РКУ й існувала місцева поліція. До неї зверталися не тільки жандармерія та німецьке керівництво, а й звичайні громадяни, з проханням розслідувати певні спірні питання, перевірити «підозрілих» осіб, покарати місцевих кривдників, крадіїв, нападників. У тому числі до поліції звертались старости, керівники громадських господарств з проханням вжити заходи стосовно тих, хто ухилився від роботи або переховувався. Однак питання, чи доречно було звертатись по допомогу і захист до тих, хто сам міг скоїти злочини, якщо це не суперечило нацистському «новому порядку», можна вважати спірним.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Архів Управління Служби Безпеки України у Дніпропетровській області (далі – Архів УСБУ у Дніпропетровській області). Ф. 8. Оп. 1. Спр. «Матеріали по штабу «СС». Т. 1. 265 с.
2. Архів УСБУ у Дніпропетровській області. Ф. 11. Оп. 1. Спр. «Поліція і школа «СС» Софіївського району». Т. 1. 154 с.
3. Архів УСБУ у Дніпропетровській області. Ф. 11. Оп. 1. Спр. «Матеріали по жандармерії і поліції Сталінського району». Т. 1. 263 с.
4. **Вронська Т., Лисенко О.** Тюрми в нацистській карально-репресивній системі на окупованій території України. *Укр. іст. журн.* 2013. № 1. С. 92–105.
5. **Гандрабура Н. Я.** Експлуатація нацистською окупаційною владою трудових ресурсів села генеральної округи «Дніпропетровськ» (1941–1944 рр.). Емінак. 2016. Вип. 1(13) січень-березень. Т. 3. С. 44–51.
6. Державний архів Дніпропетровської області (далі–ДАДО). Ф. Р. 3233. Оп. 1. Спр. 12. 103 с.
7. ДАДО. Ф. Р.-2584. Оп. 1. Спр. 3. 180 с.
8. **Дерейко І. І.** Місцеві формування німецької армії та поліції у Райхкомісаріаті «Україна» (1941–1944 роки); *Ін-т історії України НАН України.* Київ, 2012. 174 с.
9. **Нікілев О. Ф.** Українське село за часів німецької окупації: за спогадами селян (літо 1941 – осінь 1944 рр.). *Соціум. Документ. Комунікація.* сер. істор. науки. 2017. Вип. 3. С. 62–75.
10. Родня. Полиция и партизаны 1941–1944. На примере Украины / Авт. сост.: А. Гогун, И. Дерейко А. Кентий. Київ: Украинский издательский союз, 2011. 576 с.

11. **Слободянюк М.** Селяни України під нацистським окупаційним режимом, 1941–1944 рр. (на матеріалах південних областей). Київська старовина. 2000. № 2. С. 44–57.
12. **Сугацька Н. В.** Місцева адміністрація та самоуправління на Півдні України в часи нацистської окупації краю (1941–1944 рр.). В контексті події Холокосту. Підвений архів (істор. науки). Херсон. 2005. Вип. XX. С. 148–153.
13. **Шайкан В. О.** Спроби легалізації органів української адміністрації, створених на початковому етапі війни з ініціативи ОУН (б) і ОУН (м). Сторінки воєнної історії України: зб. наук. статей. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2005. Вип. 9. Ч. 2. С. 492–496.
14. **Шахрайчук І. А., Шманатов М. С.** Українські допоміжні формування у Дніпропетровську 1941–1943 рр.: Структура, чисельність, функції. Соціально-гуманітарні науки та сучасні виклики. Матеріали III Всеукраїнської наукової конференції 25–26 травня 2018. м. Дніпро. Ч. 1 / наук. ред. О. Ю. Висоцький. Дніпро: СПД «Охотнік», 2018. С. 194–200.

Надійшла до редкол.: 19. 02. 2019

Прорецензовано: 02. 03. 2019

УДК 378.4:94 (477.63) «1943/1956»

DOI: 10.33287/11918

Д. Ф. Красицький – історик і шевченкознавець

В. Д. Мирончук

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Зроблено спробу простежити науково-педагогічну і літературну діяльність Дмитра Філімоновича Красицького, який стояв у витоків історичного факультету ДДУ. Д. Ф. Красицький (1901–1989) – правнук Т. Г. Шевченка, проректор ДДУ з навчально-наукової роботи (1943–1944), завідувач кафедри історії народів СРСР (1943–1946). Здійснив вагомий внесок у шевченкознавство в Україні. Протягом майже всього життя займався вивченням творчої спадщини геніального Кобзаря, особливо в період 1956–1986 рр. 1960 р. – член Спілки письменників України.

Ключові слова: факультет; кафедра; завідувач; історик; письменник; Т. Г. Шевченко; правнук; творча спадщина; дослідження.

Сделана попытка проследить научно-педагогическую и литературную деятельность Дмитрия Филимоновича Красицкого, который стоял у истоков исторического факультета ДГУ. Д. Ф. Красицкий (1901–1989) – правнук Т. Г. Шевченко, проректор ДГУ (1943–1944), заведующий кафедрой истории народов СССР (1943–1946). Осуществил заметный вклад у шевченковедение

в Україні. В течение почти всей жизни занимался изучением творческого наследия гениального Кобзаря, особенно в период 1956–1986 гг. 1960 г. – член Союза писателей Украины.

Ключевые слова: факультет; кафедра; заведующий; историк; писатель; Т. Г. Шевченко; правнук; творческое наследие; исследования.

The article is devoted to the scientific, pedagogical and literary activities of Dmitry Filimonovich Krasitsky (1901–1989) – the great-grandson of the genius Kobzar, who in the early 40s. worked in the Dnipropetrovsk State University, as Vice-Rector of the Dnipropetrovsk State University (1943–1944), Head of the Pulpit History Peoples of the Soviet Union (1943–1946). He was patriot of his native language, as evidenced by the materials of the Museum of the History of the Oles Gonchar Dnipro National University. A member of the Writers' Union of Ukraine (1960), a known writer who devoted almost his entire adult life to studying the biography and creative heritage of Taras Shevchenko. The insufficient development of the problem necessitated the involvement of documentary materials from the Museum of the History of the Oles Gonchar National National University, a rare book department, which made it possible to investigate the problem. It is noteworthy that after a fruitful stay at Dnepropetrovsk State University, D. F. Krasitsky in 1946 moved to Kiev, where he worked as director, and later deputy director of the house-museum, T. G. Shevchenko. For more than 20 years he was a member of the journal "People and Light", a member of the methodical sonnet of the "Knowledge" society, published more than 500 articles and essays on the problems of literary and shevchenko science.

Keywords: faculty, department, head, historian, writer, T. G. Shevchenko, great-grandson, creative heritage, research.

Статтю присвячено Дмитру Філімоновичу Красицькому – правнуку Т. Г. Шевченка, проректору ДДУ (1943–1944), завідувачу кафедри історії народів СРСР (1943–1946), члену Спілки письменників України (1960), відомому літератору і шевченкознавцю, який присвятив вивченню біографії і творчої спадщини гениального Кобзаря майже все своє свідоме життя. На жаль, ця непересічна особистість, її внесок у розбудову історичного факультету, підготовку кадрів-істориків у 1943–1946 рр., різнобічна літературна діяльність тривалий час залишалась поза належної уваги дослідників. Тому виникла нагальна потреба у залученні широкого кола як архівних, так і опублікованих джерел, щоб вивчити науково-педагогічну та літературну діяльність Д. Ф. Красицького, яка була пов'язана з історичним та історико-філологічним факультетами ДДУ на початку 40-х рр. ХХ ст. Основним інформативним матеріалом щодо науково-педагогічної та літературної діяльності Д. Ф. Красицького стала його особиста справа, яка зберігається в архіві ДНУ імені Олеся Гончара.

Д. Ф. Красицький народився в 1901 р. у родині селян-бідняків у с. Зелена Діброва на Черкащині [9, арк. 1]. Генеалогічне дерево Д. Ф. Красицького свідчить, що його прабабкою була Катерина Григорівна Шевченко (1806–1850) – старша сестра геніального Кобзаря, яка в 1823 р. взяла шлюб з Антоном Григоровичем Красицьким (1794–1848). У них народилось 12 дітей, з яких до повноліття дожили лише четверо: Федір, Степан, Яким та Максим. Яким Антонович був дідом Д. Ф. Красицького по лінії батька Филимона Якимовича [3, с. 7].

У 1924 р. Дмитро закінчив Київський інститут народної освіти. У 1925–1927 рр. заочно навчався в Комуністичному університеті імені Я. М. Свердлова. У роки Другої світової війни, з 1941 р. до листопада 1943 р., перебував у лавах Червоної армії, де отримав звання майора. За проявлену мужність і героїзм Дмитро Филімонович був нагороджений орденом «Червоної Зірки» [10, арк. 1].

У характеристиці Д. Ф. Красицького від 20 листопада 1946 р., яку підписав ректор Дніпропетровського державного університету Л. І. Сафронів, мова йшла про те, що з 1 листопада 1943 р. до 1 березня 1946 р. Дмитро Филімонович працював у ДДУ доцентом і завідувачем кафедри історії народів СРСР. Зазначалося, що він викладав лекції «хорошим, популярним язиком на високом теоретическом уровне», мав великий авторитет серед колег і студентів університету, нерідко виступав з лекціями перед трудящими міста й області [10, арк. 1].

Відповідно до нормативних вимог того часу перед дипломуванням студенти повинні були обов'язково скласти державні іспити. Серйозним випробуванням для 16 випускників історичного факультету 1944/45 н. р. став державний іспит з дисципліни «Історія СРСР», який відбувся 12 липня 1945 р. Головою ДЕК була доцент І. Кропоткова, екзаменатором – завідувач кафедри історії народів СРСР, доцент Д. Ф. Красицький [4, арк. 4].

Протоколи засідань ДЕК 1944–1945 рр. свідчать про те, що всі без винятку питання в білетах були сформульовані Д. Ф. Красицьким українською мовою, яку він досконало знав ще з дитячих років як справжній патріот і нащадок Т. Г. Шевченка. Проте переважна більшість студентів-істориків відповідала російською. Екзаменаційний білет складався з трьох питань і хронологічно охоплював період від найдавніших часів до 1945 р. [4, арк. 4–6].

Саме в цей період Дмитро Филімонович працював директором Дніпропетровського історичного музею імені Д. І. Яворницького. У 1944 р. він організував й очолив етнографічну експедицію по Дніпру, до якої увійшли наукові співробітники музею і п'ять студентів

ДДУ. В звіті про цю експедицію Д. Ф. Красицький підкреслював, що за п'ятнадцять днів під час пішої подорожі від Дніпропетровська до Запоріжжя було виявлено 700 знахідок, з них – 500 унікальних. Вони стали підґрунтям для запланованих трьох публікацій: «Понад Дніпром» (Д. Красицький); «Кромлехи середньої течії Дніпра» (М. Карлов); «Слов'янські кладовища на березі середньої течії Дніпра» (Д. Красицький, С. Нокельский) [2, арк. 4]. На жаль, особова справа Д. Ф. Красицького не дає інформації про його подальший життєвий шлях. Є лише довідка від 19 вересня 1947 р. про його роботу в ДДУ з 1 листопада 1943 р. до 1 березня 1946 рр., завірена печаткою й особистим підписом секретаря заповідника «Кисво-Печерська Лавра» Левченка [9, арк. 3].

Подальша доля Д. Ф. Красицького склалася так. У 1946 р. він оселився в Києві. Працював директором, а згодом – заступником директора з наукової роботи будинку-музею Т. Г. Шевченка. 23 роки був членом редколегії журналу «Людина і світ», членом методичної ради товариства «Знання», надрукував більше 500 статей і нарисів з літературознавства та шевченкознавства [3, с. 1-А].

У науковій бібліотеці Дніпровського національного університету ім. Олеся Гончара знаходиться частина праць Д. Ф. Красицького, які вийшли в період з 1956 до 1986 рр. Особливий інтерес викликають роздуми Дмитра Филімоновича над словом Тараса Шевченка, ставлення поета до релігії, аналіз маловідомих фактів біографії. Зазначається, що у Т. Г. Шевченка рано проявилася художня обдарованість. Молодий кріпак намагався оволодіти мистецтвом живопису, вивчав поетичну творчість свого народу. Його цікавили народні думи та пісні, оповідання про героїв визвольної боротьби трудящих України [5; 6].

Досліджуючи період перебування Дмитра Филімоновича Красицького в Дніпропетровському державному університеті 1943–1946 рр., можна цілком вірогідно припустити, що вчений мав змогу не тільки ознайомитись, але й проаналізувати видання Т. Г. Шевченка, які виходили друком у 1884–1908 рр. Про наявність таких видань засвідчила стаття дослідниці Л. М. Лучки «Твори Тараса Шевченка у фондах Катеринославських бібліотек ХІХ – початку ХХ ст.». Тут наводиться перелік видань Т. Г. Шевченка, які зараз зберігаються у відділі рідкісної книги наукової бібліотеки ДНУ ім. Олеся Гончара, це зокрема «Кобзар: факсимільне перше видання 1840 р. у друкарні Фішера», «Кобзарь». – Спб., 1884 р., «Кобзар» 1908 р., 2-ге видання двох товариств «Общество им. Шевченка для уроженцев Южной России, учащихся высших учебных заведений Спб.» та «Благотворительного общества зданий общепользных и дешевых книг», «Москалева криниця», вид. 1889 р. в Одесі [8, с. 31].

Своєрідним пам'ятником відомому шевченкознавцю, його внеску у вивчення проблеми стала книга Д. Ф. Красицького «І оживе добра слава: Розповіді про Т. Г. Шевченка», що з'явилася у 1986 р. Написана яскравою літературною мовою, побудована на широкому колі джерел, зокрема архівних, вона є і залишається змістовним дослідженням біографії і творчої спадщини геніального Кобзаря [7]. Земне життя Дмитра Филімоновича обірвалося у 1989 р., його було поховано у м. Києві.

Таким чином, можна зробити висновок, що Дмитро Филімонович Красицький стояв біля джерел історичного факультету ДДУ, його різноманітна науково-педагогічна і громадська діяльність сприяла як розвитку підрозділу, так і Дніпропетровського державного університету в цілому. У непрості часи (1943–1956) він залишався справжнім вченим, авторитетним керівником, наставником молоді, натхненним дослідником біографії та літературної діяльності свого прадіда. Науковий доробок Дмитра Филімоновича не втратив свого значення і сьогодні.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Дмитро Филімонович Красицький. Літературно-мист. вернісаж Черкащини: метод.-бібліогр. матеріали. Черкаси, 2011. Вип. 9. С. 3–5.
2. Звіт експедиції по Дніпру під керівництвом Д. Ф. Красицького 1944 р. Музей історії ДНУ ім. Олесея Гончара. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 10.
3. **Іваськів Л. Д.** Про нащадків Тараса Шевченка. Свобода. № 34. С. 7.
4. Протокол № 2 засідання Государственной экзаменационной комиссии исторического факультета Днепропетровского госуниверситета от 12. 07. 1945 г. Экзамен по дисциплине «История СССР». Музей історії ДНУ ім. Олесея Гончара. Ф. 1. Оп. 1-л.
5. **Красицький Д. Ф., Добовик В. О.** Т. Г. Шевченко – борець проти релігії. Київ : Вид-во АН Української РСР, 1956. 29 с.
6. **Красицький Дмитро.** Шевченківська вікторина. Київ : Вид-во ЦК ЛКСМ України «Молодь», 1964. 110 с.
7. **Красицький Д. Ф.** І оживе добра слава: Розповіді про Т. Г. Шевченка. Київ : Радянський письменник, 1986. 235 с.
8. **Лучка Л. М.** Твори Тараса Шевченка у фондах Катеринославських бібліотек XIX – початку XX ст. Записки осередку наукового товариства імені Т. Шевченка у Дніпропетровську. Дніпропетровськ : Вид-во Дніпропет. нац. ун-ту, 2007. Вип. 1. С. 26–33.
9. Справка тов. Красицькому Д. Ф. от 19 сентября 1947 г. Музей історії ДНУ ім. Олесея Гончара. Ф. 1. Оп. 1. Спр 10.
10. Характеристика на доцента Красицького Дмитрия Филімоновича. Музей історії ДНУ ім. Олесея Гончара. Ф. 1. Оп. 1. Спр 10.

Надійшла до редкол.: 04. 03. 2019

Прорецензовано: 19. 03. 2019

Донбас: коли історія повторюється в долях людей

О. О. Поплавський

Дніпровський державний аграрно-економічний університет

Проведено історичні паралелі між сьогоднішніми подіями на Донбасі та сторінками його минулого, зокрема, коли цей регіон опинився в центрі боротьби між різними політичними силами, соціальними верствами, ворогуючими групами. На прикладі особистої долі людей, яких революційні події так чи інакше змусили очолити регіональні сепаратистські рухи або стати маріонетками в руках зовнішніх ляльководів, нагадується про неприпустимість ігнорування закономірностей історичного розвитку.

Ключові слова: Донбас; Донецько-Криворізька радянська республіка; регіон; революція; сепаратизм; уроки історії.

Проведены исторические параллели между сегодняшними событиями на Донбассе и страницами его прошлого, в частности, когда этот регион оказался в центре борьбы между разными политическими силами, социальными слоями, враждебными группами. На примере личных судеб людей, которых революционные события так или иначе вынудили возглавить региональные сепаратистские движения или стать марионетками в руках внешних кукловодов, напоминает о недопустимости игнорирования закономерностей исторического развития.

Ключевые слова: Донбасс; Донецко-Криворожская советская республика; регион; революция; сепаратизм; уроки истории.

The article analyzes historical parallels between the current events in the Donbas and the pages of its past from hundreds of years ago, when this region was at the center of a fierce struggle between various political forces, social strata and rival groups. On the example of the personal destinies of people who were somehow forced to lead regional separatist movements or become puppets in the hands of mainstream puppeteers, the inadmissibility of ignoring the laws of historical development is reminded for us. The fratricidal war in Donbas has been going on for almost five years. The region, like a hundred years ago, became the scene of a bloody war, uncontrollable chaos, significant human casualties, destruction of economic potential. Taking advantage of the direct support of the Russian Federation, the disorganization and destruction of the government of Ukraine in the Revolution of Dignity context, based on the historical experience of the Donetsk-Krivoy Rog republic, the separatist leaders declared the creation of the so-called Donetsk and Lugansk «people's republics». These leaders are very often conflict victims in Donbas. Over the past five years, a large number of people who held senior positions in so-called «people's republics» have died.

In this regard, it becomes interesting for us that, like a hundred years ago, almost all those who created the Donetsk-Krivoy Rog republic, held key posts in its leadership were somehow destroyed - shot during the years of repression, died as a result of mysterious accidents and catastrophes, committed suicide. Of the 16 people's commissars who were the founders of the Donetsk-Krivoy Rog republic,

almost all died a violent death. Most of these leaders were accused of anti-Soviet activities and shot during the years of repression. The fate of these people clearly shows how the attempts to intervene in the course of historical events end up by speculating on the complex topic of interethnic relations. The article deals with the analogy between the fate of today's separatist leaders in the Donbas and their predecessors, who created the Donetsk-Krivoy Rog republic in 1918, emphasizes the need to study historical experience and analyze it in order to prevent similar phenomena in the future.

Keywords: Donbass; Donetsk-Krivoy Rog soviet republic; region; revolution; separatism; history lessons.

Як відомо, російське керівництво, яке виявилось неспроможним економічним або політико-дипломатичним шляхом здійснювати глобальну конкуренцію у світі, відкрито встало на шлях руйнування світового порядку, порушило фундаментальні принципи міжнародного права. Першими кроками на цьому шляху мала стати реінтеграція пострадянського простору та цілковите поглинання його Росією. В умовах, коли Україна слідом за Грузією, відмовилась від реінтеграційних проєктів й взяла курс на входження до європейських та євроатлантичних структур, силовий сценарій став для Кремля єдиним шляхом реалізації таких планів. Збройна агресія Росії проти Грузії, а зараз і проти України, стали логічним завершенням геостратегії реваншу, яку взяла на озброєння Москва. Все це призвело до жахливих наслідків для нашої держави. Знову, як і сто років тому, Донбас став ареною кровопролитної війни, некерованого хаосу, значних людських жертв, нищення економічного потенціалу. Зрештою сьогоднішня реальність на Донбасі виглядає своєрідним дежа вю бурхливим подіям часів української національно-демократичної революції 1917–1921 рр. Тож необхідно вивчати досвід української визвольної боротьби й аналізувати її уроки, що впливають з трагічних помилок і прорахунків лідерів українських визвольних змагань початку ХХ ст.

В українській та закордонній історіографії проблемі регіонального руху на Донбасі, використання різними політичними силами його особливого проросійського статусу і пов'язаною із цим специфіки, присвячена велика кількість наукових праць. В Україні дослідженнями цього феномену займалися і займаються В. С. Гвоздик, С. Ф. Кульчицький, І. Ф. Курас, П. І. Лаврів, В.С. Семененко, В. А. Смолій, В. Ф. Солдатенко, Ф. Г. Турченко, Г. Ф. Турченко, Л. Д. Якубова та ін. Свій внесок у вивчення особливостей політичної історії регіону зробили зарубіжні дослідники і представники української діаспори Г. Куромія, О.В. Старух, М. Д. Стахів, О. Юрченко.

Тим не менше не всі аспекти зазначеної проблематики вже дістали належне висвітлення. Тож метою цієї статті є проведення певної історичної аналогії між сучасними подіями на Донбасі та спробою утворення у 1918 р. Донецько-Криворізької радянської республіки.

Революція Гідності, відсторонення від влади В. Януковича та його оточення спричинило ескалацію суспільно-політичної напруженості в Україні наприкінці 2013 – початку 2014 р. У квітні 2014 р. після захоплення Криму підрозділи російських диверсантів вторглися на територію Донбасу. В умовах вакууму влади, паралічу регіональних державних інститутів, розпаду органів правопорядку, російської збройної агресії проти України, за допомогою місцевих сепаратистських та екстремістських сил відбулося усунення української юрисдикції у двох обласних центрах. Поспіхом були проголошені так звані Донецька і Луганська «народні республіки», а російські штурмові загони захопили Слов'янськ. У травні 2014 р. на захоплених територіях були проведені псевдо-референдуми про «державний суверенітет ЛДНР». З початком антитерористичної операції і в контексті низької соціальної підтримки дій сепаратистів з боку населення, дії мілітарних об'єднань «ЛДНР» почали криміналізуватися та перетворюватися на фактичний терор, а за учасниками цих об'єднань закріпилося визначення «терористи». Участь у цих об'єднаннях найманців з Росії та інших країн, місцевих кримінальних та маргінальних елементів перетворили ці утворення на бандформування. Незабаром з'являються перші звістки про загибель керівників як так званих «народних республік», так і бандформувань.

Низка вбивств ватажків бойовиків, причетних до російської окупації Донбасу, почалася ще у 2014 р. у луганському Антрациті з ліквідації так званих козацьких отаманів – «військового коменданта міста» В. Пінежаніна і «начальника штабу» М. Коваля. З початку бойових дій на Донбасі у самопроголошених «ЛДНР» загинуло чимало сепаратистів і серед них було багато таких, обставини загибелі котрих примушували вважати, що вони стали жертвами регулярних зачисток непотрібних свідків російських злочинів у цьому регіоні. Найбільш одіозні представники бандформувань раптово помирали нібито своєю смертю або, за дивними обставинами, закінчували життя самогубством. Більшість знищених терористів було вбито шляхом закладання вибухівки у тих місцях, де вони часто бували або під час нападу невідомих осіб. Подібним чином закінчили своє життя у 2015 р. ватажки бандформувань О. Беднов, Є. Іщенко,

О. Мозговий, П. Дрьомов, Р. Возник, у 2016 р. – А. Павлов, у 2017 – М. Толстих. У вересні 2016 р. в підмосковному селищі Горки 2 був вбитий лідер терористичної організації «Оплот» Є. Жилін. У цьому ж місяці «органами внутрішніх справ ЛНР» за спробу «здійснення державного перевороту» був заарештований «Голова Ради міністрів ЛНР» Г. Ципкалов, який через кілька днів був знайдений повішеним в камері слідчого ізолятора Луганська. Наприкінці 2016 р. від інфаркту раптово помер так званий «віце-прем'єр з питань сільського господарства та продовольства ЛНР» С. Литвин. У 2017 р. від серцевого нападу в Москві помер колишній «Голова ЛНР» В. Болотов, у Донецьку – так званий «спікер парламенту ДНР» В. Макович. В останній день літа 2018 р. в наслідок вибуху в ресторані «Сепар» у Донецьку загинув ватажок «ДНР» О. Захарченко.

Кажуть що історія має здатність повторюватися. Події, які були колись, часто відбуваються знову. При цьому, німецький філософ К. Маркс якось написав, перефразовуючи Г. Гегеля, що кожен історичний факт повторюється двічі: перший раз у вигляді трагедії, другий – у вигляді фарсу [1, с. 15]. На жаль, у суспільстві також існує широко відомий афоризм – «історія нас вчить тому, що вона нічому не вчить». Мається на увазі, що найбільший урок історії полягає в тому, що люди не беруть в неї ніяких уроків. Можна навести тисячі прикладів зі світової або вітчизняної історії, які підтверджують цю істину. Іноді достатньо просто переглянути стрічку останніх новин.

Але історія нічому не вчить не через власні хиби, а через небажання людини визнавати вплив минулого на теперішнє та майбутнє. На думку російського історика В. Ключевського, історія нічому не вчить, але суворо карає за незнання уроків. Історія гостро засуджує й карає тих, хто нехтує законами розвитку суспільства або не знає їх, і тих, хто бере на себе непосильні завдання обійти ці закони. Незважаючи на те, що історія засуджує тих, що не рахувалися з нею, однак не перевелися й, напевно, не переведуться люди, які на це не реагують. Вони вважають, що її закони стосуються тільки минулого, й забувають, що сучасність повсякчас перетворюється в історію. І тоді вже сучасники стають відповідальними перед нею. Нерідко трапляється так, що особи, бажаючи отримати ті чи інші суто хвилинні дивіденди, витягають з історичного забуття небезпечні гасла та приклади минулого. Ними роздмухують, них популяризують. А потім складаються безкінечні некрологи. Все те, що сьогодні трапилося на Донбасі вже було у вітчизняній історії.

Якщо шукати в історії паралелі й аналогії сьгоднішніх трагічних подій в регіоні, то слід згадати подібні явища сторічної давнини.

Сучасні прибічники дезінтеграції Донбасу лише повторюють невдалий шлях своїх попередників – творців так званої «Донецько-Криворізької радянської республіки». І закінчують своє земне життя практично також або набагато гірше, аніж донецько-луганські більшовики зразка 1918 р. Зараз питання стоїть так – чи пам'ятаємо ми уроки нашої вітчизняної історії? А якщо пам'ятаємо – чи не повторюємо помилок історії. Але погляд в історію – це ще й погляд вперед. Тож згадаємо буреломні часи української національно-демократичної революції 1917–1921 рр., коли Донбас стає ареною кровопролитних подій, пов'язаних зі сплеском регіональних рухів.

Саме в цей час повалення самодержавства, розв'язана більшовиками братовбивча громадянська війна призвела до критичного зростання відцентрових настроїв, що проявилось у проголошенні на території сходу УНР квазідержавного утворення – Донецько-Криворізької радянської республіки зі столицею в Харкові. Основною причиною її створення було те, що національний рух в Україні після Лютневої революції 1917 р. був настільки сильним, що являв реальну загрозу для далекосяжних планів більшовиків з відтворення імперії. Відповідно приєднання до України стратегічно важливих Донецького вугільного та Криворізького металургійного басейнів, південноукраїнських портів категорично заперечувалося. Керівники ЦК РСДРП(б)-РКП(б) не мали намірів допустити навіть у перспективі втрати цих стратегічних територій. Тому, шляхом створення плацдармів своєї влади у вигляді подібних «радянських республік», більшовицьке керівництво приборкувало небезпечну для себе українську національно-визвольну ідею. Як зазначили сучасні дослідники С. Кульчицький, В. Смолій та Л. Якубова, «...Скороминущим рішенням про створення Донецько-Криворізької радянської республіки з центром у Харкові український більшовицький загін намагався створити умови розгортання більшовицького проєкту. Типова більшовицька квазідержава здійснювала типову більшовицьку політику: проголосила націоналізацію вугільної промисловості, муніципалізацію міських будинків, введення робітничого контролю над виробництвом, формування військових робітничих загонів» [2, с. 69]. На нашу думку, це яскраво нагадує сьогодення.

Автори ідеї відокремлення Донецько-Криворізького вугільно-металургійного басейну від України, а це, в першу чергу, В. Ленін, Ф. Сергєєв (Артем) та ін., чудово розуміли особливості українських порубіжних територій, про які писав японський історик Куромія Гіроакі. Головною специфікою території Донбасу ав-

тор вважав певну політичну свободу від центрів, як від Києва, так і від Москви [3, с. 19–20]. Враховуючи це, більшовицька верхівка вміло використовувала гасло про право націй на самовизначення, як тактичний засіб з метою забезпечення конкретних інтересів радянської Росії. Крім того, шляхом використання буферних радянських республік на півдні України, РСФРР вирішувала певною мірою завдання формальної неучасті у збройній боротьбі з військами УНР та Четверного Союзу. Але невизначений державно-правовий статус, слабка соціальна підтримка ідеї створення ДКРР з боку населення та політичних сил, які не підтримували більшовиків, наступ військ УНР та німецько-австрійських дивізій навесні 1918 р. призвели до того, що проіснувавши неповних два місяці, ця «республіка» відійшла в історію. Але історична пам'ять про ДКРР стала одним з наріжних каменів в фундаменті сьогоднішнього так званого «донбаського патріотизму». Вона існувала на протязі усього радянського періоду і активно використовувалася й використовується зараз ідеологами сепаратизму як в Україні, так й за її межами. До речі, на початку лютого 2015 р. депутати так званої «Народної ради» самопроголошеної «Донецької народної республіки» наголосили, що вона виступає спадкоємицею Донецько-Криворізької радянської республіки.

Цей єдиний невдалий історичний експеримент щодо створення державності на Донбасі породив серед населення краю міф про більшовицького ватажка Ф. Сергєєва (Артема), який відіграв ключову роль у проголошенні Донецько-Криворізької радянської республіки, обіймав посаду голови уряду ДКРР, а після припинення її функціонування – очолив рух щодо об'єднання в єдине ціле вугільних районів басейну та створення на цьому підґрунті окремої адміністративної одиниці. Однак в цей час московський більшовицький центр, вибудовуючи жорстку вертикаль управління економікою і армією, починає боротьбу з «червоною отаманщиною» і регіональним сепаратизмом. Автори ідеї відокремлення Донбасу на чолі з Артемом були усунені з відповідальних посад у регіоні, переміщені подалі від української території – на ділянки роботи в РСФРР і навіть у міжнародні організації.

Але найбільш цікаве у долях цих людей починається надалі. Розглянемо як закінчили своє життя ідеологи і засновники Донецько-Криворізької радянської республіки. Як відомо, перший склад уряду новоствореної республіки – так званої Ради народних комісарів, був затверджений 14 лютого 1918 р. на засіданні обласного виконкому Донецького і Криворізького басейнів. До його складу

входили – Артем (Ф. А. Сергєєв), С. П. Васильченко, В. І. Межлаук, Б. Й. Магідов, М. П. Жаков, В. Г. Філов, М. Л. Рухимович. У березні 1918 р. до складу уряду були кооптовані І. С. Кожевніков та Й. М. Варейкис. 9 квітня 1918 р. після евакуації уряду ДКРР в Луганськ його склад був реорганізований за рахунок включення більшовиків Луганщини – Ю. Х. Лутовинова, І. І. Алексєєва, І. К. Якимовича, Я. А. Істоміна, О. І. Черв'якова, А. Осиповича та Котова. З відкритих джерел достатньо легко можна з'ясувати як закінчили своє життя «народні комісари».

Артем (партійний псевдонім Сергєєва Федора Андрійовича) (1883–1921). У 1918 р. під час існування Донецько-Криворізької республіки виконував обов'язки Голови Раднаркома і народного комісара народного господарства ДКРР. 24 липня 1921 р. загинув «при загадкових обставинах» біля станції Серпухов під час випробувань аеровагону. Похований в братській могилі на Червоній площі м. Москви [4, с. 133].

Лутовинов Юрій (Іван) Хрисанфович (1887–1924). У квітні 1918 р. займав посаду заступника голови уряду республіки. 7 травня 1924 р. покінчив життя самогубством у зв'язку з тим, що не зміг погодитися з «повільним розвитком соціалістичного будівництва», новою економічною політикою та бюрократизацією партії [5, с. 519].

Кожевніков Інокентій Серафимович (1879–1931). У складі уряду ДКРР виконував обов'язки народного комісара пошт і телеграфів. 21 січня 1926 р. був заарештований органами ОДПУ і відправлений на Соловки, де будучи ув'язненим виконував обов'язки начальника «виправно-трудова колонія для правопорушників молодшого віку від 25 років». У 1931 р. втік з табору проголосивши себе «Соловецьким імператором Інокентієм І». Незабаром його схопили та перевезли до Москви. 10 квітня 1931 р. засуджений колегією ОДПУ за втечу і контрреволюційну діяльність до розстрілу. Розстріляний 15 квітня 1931 р., таємно похований на Ваганьковському кладовищі м. Москви [6].

Жаков Михайло Петрович (1893–1936). Народний комісар у справах освіти Донецько-Криворізької радянської республіки. У жовтні 1923 р. був одним з тих, хто підписав так званий «Лист 46-ті», автором якого був Л. Д. Троцький. У 1928 р. був виключений з ВКП(б) за «троцькізм», але у 1929 р. після особистого прийому Й. В. Сталіним був поновлений в лавах партії. У 1936 р. розстріляний як «завзятий троцькіст» та «терорист» [7].

Васильченко Семен Пилипович (1884–1937). Народний комісар у справах управління ДКРР. У жовтні 1923 р. був одним із тих, хто

підписав так званий «Лист 46-ті», автором якого був Л. Д. Троцький. 28 березня 1936 р. заарештований органами НКВС, звинувачений у створенні троцькістської організації серед колишніх політкаторжан. За контрреволюційну діяльність був засуджений Воєнною колегією Верховного Суду до розстрілу. Розстріляний у 1937 р. [8].

Каменський Абрам Захарович (1885–1938). Народний комісар державного контролю республіки. У 1937 р. був звинувачений в антирадянській діяльності. 6 листопада 1937 р. заарештований. 9 лютого 1938 р. засуджений Воєнною Колегією Верховного Суду СРСР за статтею 58 Карного Кодексу РРФСР до розстрілу за участь в контрреволюційній терористичній організації. 10 лютого 1938 р. розстріляний на розстрільному полігоні Комунарка Московської області [9].

Варейкіс Йосип (Юозас) Михайлович (1894–1938). Народний комісар народної опіки ДКРР. У 1937 р. був звинувачений в антирадянській діяльності. 10 жовтня 1938 р. заарештований. 29 липня 1938 р. був засуджений Воєнною колегією Верховного Суду СРСР за статтею 58 Карного Кодексу РРФСР до розстрілу за участь у контрреволюційній терористичній організації. 29 липня 1938 р. був розстріляний на полігоні Комунарка Московської області [9].

Межлаук Валерій Іванович (Мартин Іоганович) (1893–1938). В уряді ДКРР виконував обов'язки народного комісара фінансів. У 1937 р. був звинувачений в антирадянській діяльності. Заарештований 1 грудня 1937 р. 28 липня 1938 р. засуджений Воєнною колегією Верховного Суду СРСР за статтею 58 Карного Кодексу РРФСР до розстрілу за участь у контрреволюційній терористичній організації. 29 липня 1938 р. був розстріляний на полігоні Комунарка Московської області [9].

Рухимович Моїсей Львович (1889–1938). Народний комісар військових справ в уряді ДКРР. У 1937 р. був звинувачений в антирадянській діяльності. 18 жовтня 1937 р. був заарештований. 28 липня 1938 р. засуджений Воєнною колегією Верховного Суду СРСР за ст. 58 Карного Кодексу РРФСР до розстрілу за участь у контрреволюційній терористичній організації. 29 липня 1938 р. розстріляний на розстрільному полігоні Комунарка Московської області [9].

Філов Віктор Григорович (1896–1938). Народний комісар у судових справах ДКРР. У 1937 р. був звинувачений в антирадянській діяльності. 14 серпня 1937 р. був заарештований. 23 жовтня 1938 р. засуджений виїзною сесією Воєнної колегії Верховного Суду СРСР в Воронежі за статтею 58 Карного Кодексу РРФСР до розстрілу за участь у контрреволюційній терористичній організації. Того ж дня був розстріляний [10].

Якимович Іван Костянтинівич (1890–1938). У квітні 1918 р. виконував обов'язки народного комісара внутрішнього управління республіки. У 1937 р. був звинувачений в антирадянській діяльності. 19 серпня 1937 р. заарештований. 25 квітня 1938 р. був засуджений Воєнною колегією Верховного Суду СРСР за статтею 58 Карного Кодексу РРФСР за «шпіонаж та участь у військовому закладі». В той же день був розстріляний на полігоні Комунарка Московської області [9].

Істомін Яків Олексійович (1887–1939). У квітні 1918 р. виконував обов'язки народного комісара народної освіти ДКРР. У 1937 р. був звинувачений в антирадянській діяльності. 18 серпня 1937 р. заарештований. 21 січня 1938 р. засуджений Воєнною колегією Верховного Суду СРСР за статтею 58 Карного Кодексу РРФСР до 10 років таборів і 5 років поразки у політичних правах. Загинув у 1939 р. у таборі. Місце поховання невідомо [11].

Цей мартиролог можна продовжувати безкінечно довго. Точну кількість жертв тих часів й досі визначити неможливо. Величезна трагедія народів фактично відновленої більшовиками Російської імперії, небачені жертви – від вищого партійного керівництва до безмежно далеких від політики селян і робітників, які були принесені комуністичному Молоху задля фактично піррової перемоги – такою стала ціна за безглузді соціальні експерименти будівельників світлого майбутнього. Тих, кому «пощастило» не загинути в роки розв'язаної більшовиками громадянської війни, у 1930-ті рр. чекали в'язниці, табори, каторги, заслання або найчастіше розстрільні полігони НКВС.

Досвід давно минулих і нещодавніх часів засвідчує, що ігнорування закономірностей історичного розвитку завжди закінчується трагічно для тих, хто намагається це зробити. Суд історії діє не стільки в інтересах минулого, скільки в інтересах сучасності й майбутнього. Він однаково суворий і до живих, і до мертвих. Сьогоднішній збройний конфлікт на Донбасі став результатом складної взаємодії різного роду чинників. При цьому було б дуже легковажно звинувачувати у всіх бідах Росію. Спроба сучасних реконструкторів більшовицьких проектів має суттєві внутрішні передумови. За їх відсутності зовнішні впливи не змогли б привести до виникнення достатньо життєздатного та широко-масштабного повстанського руху. Ті, хто зараз намагається очолити цей рух, усього лише використовують давно існуючі ідеї та гасла, намагаються спиратися на історичну пам'ять, колективні

уявлення мешканців регіону. Але сьогоднішнім послідовникам справи «Артема і К^о», які вирішили примусити всю Україну «почути Донбас» за допомогою російських ГРАДів треба було б почати з малого – вивчити сторінки історії регіону, поцікавитися особистою долею попередників. На нашу думку, у багатьох реаніматорів нездійснених раніше намірів зразу б зникло бажання відкривати чергову скриньку Пандори.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Маркс К., Єнгельс Ф.** Восемнадцатое брюмера Луи Бонапарта. Москва: Политиздат, 1957. Т. 8. 689 с.
2. **Смолій В., Кульчицький С., Якубова Л.** Донбас і Крим в економічному, суспільно-політичному та етнокультурному просторі України: історичний досвід, модерні виклики, перспективи. Аналітична доповідь / Відп. ред. Г. Боряк. Київ: Інститут історії України, 2016. 616 с.
3. **Куромія Гіроакі.** Свобода і терор у Донбасі. Українсько-російське прикордоння. 1870–1990-ті роки; пер. з англ. Г. Кіорьян, В. Агеев, передм. Г. Немирі. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2002. 510 с.
4. **Абрамов А. С.** У Кремлёвской стены. Изд. 2-е, доп. Москва: Политиздат, 1978. 399 с.
5. Деятели СССР и революционного движения России: Энциклопедический словарь Гранат. Репринтное изд. Москва: Сов. Энциклопедия, 1989. 832 с.
6. Кожевников Иннокентий Серафимович. URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki>.
7. Жаков Михайло Петрович URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki>.
8. **Кислицин С.** Жизнь «литературного Чапая» оборвала пуля палача из НКВД (революционер Семён Васильченко). Вечерний Ростов. 2018. 12 янв.
9. Мемориал: расстрельные списки Коммунарки. URL: old.memo.ru/memory/communarka/index.htm.
10. Филов Виктор Григорьевич. URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki>.
11. Истомин Яков Алексеевич. URL: www.ural.ru/spec/ency/encyxlopedia-9-830-istomin-yakov-aLekseevich.html.

Надійшла до редкол.: 26. 10. 2018

Прорецензовано: 16. 12. 2018

Ментальне підґрунття історичної пам'яті українського народу: політичний аспект

І. М. Ковальська-Павелко

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

На основі проведеного генетичного аналізу встановлено, що до системотворчих ознак політичної ментальності українського народу, які безпосередньо відтворюються в історичній пам'яті, відносяться інтроверсивність вищих психічних функцій у сприйнятті навколишньої дійсності, кордоцентричність, переважання емоційно-чуттєвого над інтелектуальноволевым початком, анархічний індивідуалізм, меншовартість як певний тип самооцінки.

Ключові слова: історична пам'ять; політична ментальність; етапи трансформації ментальності українського народу; самоврядні аспекти політичної ментальності; деформація політичної ментальності; аетатистський характер політичної ментальності.

На основе проведенного генетического анализа установлено, что к системообразующим признакам политической ментальности украинского народа, которые непосредственно отражаются в исторической памяти, относятся интроверсивность высших психических функций в восприятии окружающей действительности, кордоцентричность, преобладание эмоционально-чувственного над интеллектуально-волевым началом, анархический индивидуализм, неполноценность как определенный тип самооценки.

Ключевые слова: историческая память; политическая ментальность; этапы трансформации ментальности украинского народа; самоуправленческие аспекты политической ментальности; деформация политической ментальности; аетатистский характер политической ментальности.

On the basis of the conducted genetic analysis, it was established that the system-forming features of the political mentality of the Ukrainian people, which are directly reproduced in historical memory, include the introversiveness of higher mental functions in the perception of the surrounding reality, the cordocentrism, the predominance of the emotional-sensory over the intellectually-volitional principle, the anarchist individualism, inferiority as a type of self-esteem.

The stage of transformation of political mentality of the Ukrainian people – the period of paganism and christianization of Kievan Rus, the Cossack period, the period of bourgeois transformations, the Soviet period and the modern period. Self-governing potentials are key aspects of the political mentality of the Ukrainian people and an integral part of its historical image. The following mental characteristics are highlighted, such as the psychology of the hardworking master, the ability to find various individual and public forms of rational management, the desire for freedom, the free self-action of an independent person, the high degree of socio-political self-organization, people's legal consciousness, the ability to public and political creativity of the masses, and others.

Systemically important factor of political mentality of the Ukrainian people is aetatic guidelines arising under negative attitude to the Ukrainian authorities, which embody their oppressors. This direction today is transformed into a permanent

alienation of Ukrainians from political power in general. Determined that the enslaved nation becomes the object of a long political domination of several states or under foreign influence gets some of its territory, the various parts of one ethnic group produce special features of mentality. On this basis, the specificity of the political culture of different national regions is formed, which becomes a serious obstacle to the construction of a communal state. That is, Ukraine in the mental aspect is characterized by considerable variability. Key words: historical memory, political mentality, stages of the transformation of the mentality of the Ukrainian people, self-governing aspects of political mentality, deformation of political mentality, aetatic character of political mentality.

Keywords: historical memory; political mentality; stages of the transformation of the mentality of the Ukrainian people; self-governing aspects of political mentality; deformation of political mentality; aetatic character of political mentality.

Сучасна історична наука традиційно визначає менталітет як психологічну й поведінкову ідентичність людей, які належать до однієї історичної цивілізації, а, відповідно, ментальність – як «спільне психологічне оснащення» представників певної культури, що дає змогу хаотичний потік різноманітних вражень інтегрувати в певне світобачення [23, с. 111]. Оскільки ментальність (і особливо політична ментальність) – це історично сформована категорія, тому для визначення її змісту необхідно звернутися до історичної пам'яті. Остання є найважливішим компонентом духовної культури тої чи іншої спільноти, який дає змогу підтримувати неперервність еволюції цієї спільноти, спадковість культури даної спільноти і передавання її наступним поколінням. Як стверджує Ігор Коваль, «історична пам'ять вибудовує у нас наш менталітет, визнаючи нашу приналежність до того чи іншого етносу. Зміна історичної пам'яті призводить до часткової зміни менталітету. Менталітет крізь призму історії проявляє себе в індивідуальній та колективній поведінці людей, в побуті, звичаях, традиціях, віруваннях, міфах тощо. Ми пізнаємо менталітет через історичну пам'ять» [7, с.123]. Очевидно, що історичну пам'ять варто розглядати, перш за все, як ментальний простір (див.: [8]). Надзвичайно актуальною проблема визначення ментальних основ історичної пам'яті є для соціально-політичної ситуації, що склалася сьогодні в Україні.

Тією чи іншою мірою питання розкриття ментального підґрунтя історичної пам'яті українського народу розглядалися у класичних творах В. Антоновича, М. Костомарова, В. Липинського, Д. Чижевського, В. Яніва та наукових працях О. Бондаренко, В. Горбатенка, О. Донченко, Л. Зашкільняка, Н. Каліної, В. Кизими, І. Ковалюка, О. Козлової, І. Колесник, Г. Лозка, Е. Макаренка, С. Павлюка, І. Поліщука, Ю. Романенка, О. Рудакевич, Є. Чорного, А. Шоркіна, 232

М. Яцука та ін. Метою статті є розкриття політичного аспекту ментального підґрунтя історичної пам'яті українського народу.

В цілому політична ментальність розуміється як спосіб відображення і вбирання об'єктивної політичної реальності, а політичний менталітет є результат «роботи» ментальності, як сукупність змістів, утворених ментальністю тієї чи іншої спільності [5, с. 9]. У плані генезису і змісту політичний менталітет є результатом сукупного впливу умов, механізмів і форм відображення об'єктивної (політичної) реальності на становлення універсальних для певної етнокультурної або соціально-політичної спільності способів світосприйняття, світовідчуття, світорозуміння і поведінки (у плані взаємодії суб'єктно-об'єктних політичних відносин). Також менталітет визначають і як стан: політичний менталітет – це не усвідомлюваний групою стан внутрішньої ідентичності, що виражається у відносно єдиних способах сприйняття, інтерпретації політичної реальності і реагування на неї [5, с. 10–11].

Дослідники, які вивчають політичну ментальність сучасного українського соціуму, схиляються до думки, що її головними рисами є емоційність, чутливість, кордоцентричність, інтуїтивізм, волелюбність, демократизм, індивідуалізм (скоріше схильний до малого гурту). Ці риси почали формуватися за часів Київської Русі, коли нормани (за однією з поширених версій) на певних психо-енергійних засадах згуртували східнослов'янські племена у велику імперію. Саме тоді склався первинний архетип східнослов'янської політичної ментальності, тісно пов'язаний з історично домінуючою формою життєзабезпечення, тобто із землеробним та осілим способом життя.

На цей аспект у свій час звернув увагу В'ячеслав Липинський, який започаткував в українському суспільствознавстві традицію розгляду взаємовпливу менталітету нації та її політичної культури (див.: [12]). На його думку, українському народу притаманні риси, які є характерними для землеробських народів, а також особливим є значення Дикого степу у формуванні світогляду українця. Саме в їх взаємовпливі і слід шукати специфіку механізмів життєдіяльності українського народу. Таку ситуацію В. Липинський називав ситуацією «пограниччя» між «осілим» та «кочовим» елементами, між «цивілізацією плуга» та «цивілізацією степу», ситуацією співіснування «осілої і кочової державності». Тобто, за спостереженням Ольги Бондаренко, «на відміну як від власне землеробських народів, так і від кочівників, де дія природних факторів на життя є безпосередньою, в Україні домінуючу роль відігравали суспільно-політичні

умови, які визначали сам характер й масштаби взаємодії суспільства та навколишньої природно-ландшафтною зони. У подальшому, у тому числі й після XVIII ст., названа обставина не тільки не зникла, а навпаки, набула більш глибокого характеру і нових якісних рис. Питомо вага соціально-політичних чинників не зменшувалася, а зростала. Це не могло не спричинити кардинального впливу як на формування українського менталітету в цілому, так й на визначення його змістів безпосередньо у соціально-політичній царині» [2, с. 61].

Такий межовий характер політичної ментальності, притаманний українському соціуму, у свою чергу, заклав основу т. зв. нелінійного типу політичної ментальності, який характеризується великим рівнем самоорганізованості та внутрішніх потенцій, що потребує лише незначного зовнішнього керування. Тобто у політичній ментальності українців чітко відчувається нахил до самоврядування. Як справедливо зазначає Володимир Горбатенко, «самоврядні потенції української ментальності – це один з основних складників генетичного коду українського народу, внутрішні потужно-творчі сили, котрі, внаслідок несприятливих для саморозвитку українського етносу і української нації обставин, переважно залишились незагребуваними, достатньою мірою нереалізованими і які за умови створення сприятливих можливостей для самореалізації українського народу можуть прислужитися в суспільно-політичній державотворчій практиці» [3, с. 134].

Потужними внутрішніми творчими рушійними силами соціально-політичної життєдіяльності українців виступають такі самоврядні потенції їх ментальності як: психологія працюючого господаря; здатність навіть за найнесприятливіших умов знаходити різноманітні індивідуальні й громадські форми раціонального господарювання; вміння самим собі давати раду, боротися за виживання; бажання свободи; стихія вільної самодіяльності незалежної особистості; «небажання бути глядачем світової драми, а тільки її актором»; високий ступінь громадсько-політичної самоорганізації українського народу; народна правосвідомість; здатність до громадсько-політичної творчості «знизу» тощо [3, с. 134]. Тобто самоврядні потенції української ментальності є невід'ємною частиною історичного «образу» українського народу. Вони належать до базових рис українського народу, знаходять своє віддзеркалення у суспільно-політичній сфері сьогодення України.

У польсько-литовську добу, коли розпочався активний процес окатоличення та ополячення української аристократії і відлучення

її від національної культури, у політичній ментальності відбулися певні зміни. Саме в цей час почалося формування нового репродукційного прошарку українського суспільства – з лав селян-хліборобів почала народжуватися військова та політична еліта «вільних лицарів», тобто козаків. Архетип землероба зіштовхнувся з образом воїна-кочівника, внаслідок чого сформувався архетип хутора.

Крім того, за спостереженням Миколи Костомарова, присутність на етнічних українських землях із часів Київської Русі значної кількості іноземців, традиція приймати до лав козацтва представників різних націй і віросповідань сформували українців як націю вищою мірою толерантну, відкритую до сприйняття інших культур та їхніх святинь, проте готову виступити проти кожного, хто образить її національні святині. Домінування в психічному складі українців особистої свободи та вільнодумства визначало й продовжує визначати утворення товариств на основі спільної згоди та можливості розпуску в разі незгоди. Разом із тим у соціально-політичному житті ментальність українців, котра тяжіє до засвоєння «духу», а не «тіла», спричинила багато разів в історії неспроможність громадян до утвердження єдинодержавного життя. Аспект домінування особистої свободи виявляється не лише на державно-політичній «ниві», а й на рівні сім'ї та родини. М. Костомаров робить такий висновок: «У Південній Русі, щоб зберегти любов і злагоду між близькими родичами, треба їм розійтися і якомога менше мати спільного. Взаємний обов'язок, заснований не на вільній угоді, а на фатальній необхідності, тяжкий для південнорусів...» [10, с. 11].

Інший український історик та суспільний діяч Володимир Антонович, аналізуючи риси ментальності трьох народів – українсько-руського, польського та великоруського (тобто російського), виводить із них національний характер (менталітет). Наприклад, характерна для українців уповільненість реакцій на образи, чуливість до неприємних вражень виражаються в сумирності їхнього характеру, гуморі (як засобі зменшення неприємного враження від образи), а також у нещирості. Ліризм української «народної душі», що описується як м'якість і тонкість емоційного начала, виявляє закритий і меланхолійний характер, а відтак українці виявляють люб'язність до дуже обмеженого кола осіб, насамперед до власної родини. Ця ж риса ментальності визначає те, що «русини не скоро і трудно братаються і ніколи дружба їх не заходить до зайвої інтимності. Ворогування їх не буває лютим, зате тягнеться довгий час без устанку» [1, с. 185].

Досліджуючи історичну компоненту у формуванні українського менталітету – віче, козацьку раду, рибальство, чумацтво, В. Антонович звертає увагу на вагомість індивідуальної свободи для кожного русина (так він називав українців), що виявляє себе в рівноправності його членів, пошані до заслуг певної людини, котра не позначиться на «більшому пайку із заробітку». Він намагається провести демаркаційну лінію між рисами ментальності українців і їхнім менталітетом: розумова «осібність» русина виявляється у великій обережності до всіляких теорій, відсутності схильності вірити їм без досвідної перевірки, аналізі та скепсисі в повсякденному житті [1, с. 185–186].

На ці риси ментальності звертає увагу і Дмитро Чижевський, який відзначав, що показовими для українців є такі риси ментальності, як індивідуалізм і «стремління» до свободи. Ці риси спричинюють самоізоляцію в поведінці українців, призводять до конфліктної поведінки з усіма, виявляють невміння ефективної роботи в команді; вони обумовлені здебільшого психічним неспокоєм і рухливістю, що, з одного боку, формують бунтарський дух українців, мужність і готовність до боротьби, а з іншого – виявляють себе у взаємній боротьбі всередині нації [21, с. 17].

Д. Чижевський звертає особливу увагу на те, як природа й історія впливають на національну ментальність, а та, у свою чергу, – на менталітет. Зокрема, широкі простори української природи – степ – визначають величність нашої душі, котра виражається в гостинності українців, їхньому героїзмі, а поряд із тим у їхній уже згаданій войовничості, адже степ завжди був місцем, звідки до нас приходили кочівники-завойовники. В історичному аспекті показовою є доба українського бароко, котра по собі в ментальності залишила певну «декоративність», акцент на тому, щоб «здаватися, а не бути», а ті, у свою чергу, в менталітеті виявляються в шанобстві українців, імпазантній поведінці, прагненні не бути гіршими, аніж сусіди, бажанні робити широкі жести.

Ще одна трансформація політичної ментальності українців відбувається за часів Національно-визвольної війни та Руїни. Почала формуватися т. зв. культурницька еліта – українські землі стають своєрідним полігоном західно-європейської цивілізації для Російської імперії, у складі якої опинилася значна частина українських земель. Саме в той час виникає антагонізм між українською культурою хутора й європейською культурою міста. Внаслідок цієї взаємодії виникає архетип містечка [11, с. 112]. О. Донченко і Ю. Ро-

маненко, характеризуючи політичну ментальність сучасної України, також відмічають цю особливість, стверджуючи, що на індивіда діє подвійний, суперечливий інформаційний квант – вимоги влади бути «автономно-ринковими» і «злими» до життя й етнокультурна ментальність, у якій немає таких патернів поведінки [4, с. 27].

Відмічені особливості можуть пояснюватися тим, що нація, яка довго перебувала під іноземним гнітом, культура якої піддавалась тотальному нищенню, починає набувати нових ментальних рис. У неї розвивається мімікрія, тобто здатність пристосовуватися до чужих порядків, формальне сприйняття суспільних ідеалів і норм, консерватизм як спосіб захисту й збереження власних етнічних рис, комплекс меншовартості, який зумовлений передусім станом багатівкового бездержавного існування [15, с. 13]. Останній породжує комплекс «кривди», образи, що може, у свою чергу, спричинити міжнаціональні конфлікти [19, с. 89].

Вищезазначені комплекси виступають головними перепонами на шляху державотворення, національного відродження, плекання національної гідності, становлення та утвердження національної ідеї, і від їх вирішення залежить сама можливість становлення сучасної української нації, здатної посісти гідне місце в ряду інших цивілізованих націй. У зв'язку з цим Оксана Козлова пише: «Досвід України показує, що політична культура поневоленої нації дедалі більше характеризується конформізмом, забуттям власних традицій і символів, насиченням суспільної свідомості та суспільних відносин чужоземними цінностями і нормами, посиленням аморальних проявів та рабської психології. Відбувається деформація ментальності: на глибинному рівні психіки функціонують власні ментальні риси, але на них починають нашаровуватися набуті в неволі ментальні настанови» [9, с. 330]. Останні все більше блокують і витісняють компоненти політичної ментальності [15, с. 12].

На прикладі певних сторінок з політичної історії України Едуард Макаренко розглядає виникнення деяких рис політичної ментальності, таких як індіферентність до влади, миролюбність, справедливість, схильність нації до народовладдя, до республіканської форми державного управління, традиція федеративного державного ладу, незалежність у стосунках церкви та держави, орієнтація на досягнення політичної культури Західної Європи [15, с. 12]. При цьому ці кращі риси духовного складу та культури українців – демократизм, миролюбність, доброзичливість та інші – в конкретних обставинах історичного розвитку України часто були для неї нес-

приятливими чинниками. Типовим прикладом тут є агресія з боку російського імперського чиновництва, що була викликана демократизмом державного та військового устрою Гетьманської держави та Запорізької Січі. Очевидно, що і сучасна агресивна політика щодо України з боку Російської Федерації багато в чому обумовлена ментальним дисонансом у сприйнятті політичних (та в принципі і будь-яких інших) реалій суспільного життя.

Негативно вплинули на формування державницьких якостей українців і такі ментальні риси, як крайній індивідуалізм, перевага емоційного, почуттєвого над інтелектом і волею та певні компоненти селянської психологічної настанови. На думку О. Козлової, ці якості української ментальності в політичному житті нації проявилися в зверхності особистих інтересів над загальнонародними і державними, небажанні підкорятися органам державної влади, підозрілість до їх зміцнення, схильність до малих форм організації, анархізмі, критиканстві, міжособній боротьбі, політичній фракційності, хворобі отаманства, бунтарстві, проявах зрівнялівки, перевазі емоцій над розумом і волею при вирішенні політичних проблем, недостатньому розвитку вольових якостей та цілеспрямованості, недисциплінованості, неорганізованості, притупленні почуття громадянського обов'язку [9, с. 330] (також див.: [18, с. 30].

Належність етнічних українських земель до різних держав виробили впродовж тривалого історичного періоду в свідомості українців досить специфічне ставлення до влади. Як відзначають дослідники, особливістю української ментальності, яка сформувала стійкий стереотип, є буйний індивідуалізм і непокора владі. «Влада, яка століттями була синонімом чужої влади, – зазначає Володимир Янів, – не може у нас асоціюватися з чимось зрозумілим, доцільним, бажаним і в умовах власної державності кінцевим. Вона продовжує в нас викликати відчуття насильства, і до влади ставимося вкрай негативно» [22, с. 47]. І. Поліщук пояснює цю особливість політичної ментальності як аетатистські настанови, що «виникають на підставі природної негації колоніальної влади, отримують усталення через відоме психічне явище перенесення, коли свідомий (чи підсвідомий) протест проти влади поневолювачів трансформується у перманентне відчуження українців від політичної влади загалом» [17, с. 335].

Крім того, якщо поневолена нація стає об'єктом тривалого політичного панування кількох держав або під іноземний вплив потрапляє певна її територія, то різні частини одного етносу виробляють особливі риси ментальності. На цій основі формується і спец-

ифіка політичної культури різних національних регіонів, що стає серйозною перепоною на шляху побудови соборної держави. Тобто Україна в ментальному аспекті відрізняється значною строкатістю. Так, західна (волинська) спільнота характеризується переважанням таких рис, як терпеливість, толерантність, мрійливість та інші, тоді як південно-західній спільноті (Галичина) більш притаманні яскравий індивідуалізм, наполегливість, тенденція до лідерства. Так само можна спостерігати певну відмінність ментальності гуцулів та дніпровсько-таврійських степовиків: у перших – типова для гірських мешканців відкритість і, водночас, самозаглибленість, звичка покладатися на власні сили, у других – упертість і наполегливість, гуртовність, бажання здійснити задумане [9, с. 330].

Різні регіони України відрізняються один від одного не просто історією, а й сучасним економічним, культурним, соціально-політичним становищем, тому було б недоречним вести мову про якийсь загальноукраїнський менталітет. Він розпадається на регіональні менталітети (у просторовому плані) і на менталітети соціальних груп (у плані соціального розшарування). Саме регіональні та стратифікаційні форми ментальності є найважливішими і визначальними у поведінці особистості, тому що остання у своєму повсякденному житті спочатку сприймає себе як члена певної частини соціальної структури (прошарок, професійна група), потім – як мешканця конкретного регіону і лише після цього – як представника українського народу. Якщо перші щаблі ментальної ієрархії наявні так чи інакше в усіх українських громадян, то формування загальноукраїнської ідентичності – завдання на перспективу.

Тобто загальноукраїнського менталітету, як сталого явища в соціально-історичній реальності, ще не існує. Проте, за переконанням більшості учених, сьогодні на загальноукраїнському рівні подібні ментальні відмінності не можуть бути перешкодою для консолідації суспільства. Їх актуальність більш виражена у психологічному вимірі, при оцінці певних політичних лідерів тощо. На даному складному і суперечливому етапі розвитку України, коли регіональні відмінності стали найпопулярнішою темою політичних спекуляцій, важливо мати серед політичної еліти людей з різними місцевими рисами української ментальності, які могли б знаходити порозуміння з людьми і конструктивно вирішувати конфлікти, приймати необхідні рішення, володіти політичною ситуацією. Модернізація українського менталітету передбачає не консервацію, а розкитування застарілих традицій, їхнє критичне переосмислення

та перегляд, що готує нову світоглядну основу для сприйняття нових ціннісних орієнтирів сучасними та майбутніми українцями [20, с. 188].

Володимир Кизима поділяє нації та їх ментальності на класичні та неklasичні. До класичних суспільств він відносить достатньо стабільні спільноти людей зі стійкою етнічністю, певною територією і державно-інституційними структурами; ці суспільства є основою синхронічної структури людства; всесвітня історія будується перш за все як еволюція класичних суспільних утворень та стосунків між ними. До неklasичних суспільств відносяться, зокрема, народи, життя яких має доволі неусталений характер і значною мірою залежить від природних й соціальних випадковостей. Тому такі суспільства зберігають себе більше не за рахунок урівноважених структур й зміцнювальних функцій, а завдяки динамізму стосунків із зовнішнім світом. Існуючи як визначені цілісності із відповідними ознаками, ці суспільства весь час знаходяться у динамічному, неусталеному стані, постійно маневруючи. Виходячи з цього, В. Кизима відносить Україну до неklasичних, маргінальних суспільств, для яких характерним є те, що соціально-економічні та інші процеси розвиваються у них під дією не внутрішніх, а зовнішніх чинників (див.: [6, с. 114–126]).

Особливість України в тому, що вона, як правило, не була ані центром, ані периферією і майже постійно знаходилась між різними державно-політичними полюсами, на лінії їх протистояння, в центрі їх боротьби, включаючись до складу то однієї, то іншої держави. Тому для України характерний нестійкий стан, постійне маневрування і балансування на межі ризику. Так, у політиці маргінальний стан України виявився в наявності різних інтересів, устремлень, ідеологій, в орієнтації на різних сусідів. Це вело до регіональних розбіжностей і непорозумінь, а то й до тяжких наслідків, одним з яких була Руїна. Отже, впливом маргінального складника ментальності українського народу пояснюється наявність у його політичній культурі субкультур, орієнтованих на цінності тих чи інших сусідніх націй та держав. Маргінальний стан України позначився і на змісті національної ідеї. Українці впродовж віків мріяли про те, як би вирватися з-під контролю тої чи іншої держави [9, с. 329].

Характеризуючи політичну ментальність сучасної України, Ігор Поліщук наголошує на її постколоніальному, пострадянському, посткомуністичному стані. Постколоніальний характер політичної ментальності обумовлений такими рисами: зрусифікований стан, комплекси національної меншовартості, нездатність до адекватної

оцінки власних національних інтересів, схильність більше розраховувати на зовнішню допомогу, ніж на власні сили. Проте характер сучасних соціально-політичних процесів дозволяє твердити, що політична культура українського суспільства стає національною та незалежницькою [17, с. 334].

Стрижнем історії України є боротьба за національну незалежність – на тлі відстоювання цілісності та самодостатності українського національного духовного життя. Причому специфіка полягала у тому, що головною була ідея не стільки «незалежності для», скільки «незалежності від», тобто ідея свободи. Така методологічно-світоглядна інтенція дозволяла українському народу успішно розв'язувати у конкретних ситуаціях питання виживання. За таких умов на рівні ментальності в українців вироблявся певний психоповедінковий стереотип, який полягав в «активізації протидії політичному, духовному, культурному й фізичному насильству, для збереження власної усвідомленої ідентичності, свого вже освоєного соціокультурного простору» [16, с. 111]. Психовідчуття «незалежності від» набуло в Україні такої універсальності й загальності, що мало в свідомості людей характер не тільки національної, а й соціальної ідеї. Прагнення до національної свободи поєднувалось із боротьбою за соціальне звільнення, їх перехрещування було органічним. Виступи за національну незалежність проти зазіхань інших країн, народні рухи й повстання проти власних панів – явища, що мають в Україні єдиний ментальний корінь. Урахування цієї обставини дає можливість багато чого зрозуміти в українській соціально-політичній ментальності [2, с. 62].

За ставленням до демократії і держави політична ментальність українців і до тепер залишається авторитарною, етатистською, патерналістською. Але за умов суверенного існування відроджуються такі традиційні риси української політичної ментальності, як народоправство, толерантність, ліберальне ставлення до держави (не людина і нація для держави, а держава для людини і нації). За ідеологічною спрямованістю для політичної ментальності українців притаманний розкол суспільства на прихильників комуністичних і соціалістичних цінностей, з одного боку, та консервативно-ліберальних – з іншого [17, с. 334].

Ментальність поневоленої нації, яка становить архаїчне ядро ментальності сучасної України, поступово втрачає свій вплив на суспільне світосприйняття, проте на глибинному рівні ці ментальні риси ще продовжують функціонувати. На архаїчні шари українсь-

кої ментальності починають нашаровуватись набуті в умовах існування незалежної Української держави ментальні настанови. Тому ментальність сучасної України має доволі суперечливий характер, в ній одночасно проявляються різні і навіть протилежні якості: героїзм і пасивність, волелюбність, індивідуалізм і конформізм, довірливість і підозрілість тощо. Кожна з них має свої причини та умови виникнення та свою роль в історичному процесі. Різні ментальні настанови формували й різні типи політичних цінностей та ідеалів, віддалили українство від власного культурного коріння.

Базові ментальні риси українців є відтворенням соціопсихічних складників українського національного характеру і постулюють витривалість, правдолюбство, силу волі та фізичну силу, пильність, любов до порядку, впевненість у собі, розсудливість, вибагливість до товариства, цінування власної свободи, певну нематеріальну духовну енергію, що формує суспільство, творче горіння, прив'язаність до своєї садиби, своєї хати, гордість [14, с. 138].

У цілому політичну культуру посткомуністичної України слід визначити як «авторитарну, з деякими демократичними і тоталітарними компонентами» [19, с. 29]. Як справедливо вважає О. Рудакевич, головним засобом подолання негативних рис та деформацій української ментальності та політичної культури має стати побудова суверенної, соборної, демократичної української держави. Крайній індивідуалізм буде подолано формуванням демократичних суспільних відносин та правової держави, у якій індивідуальна свобода буде органічно поєднана з громадянськими обов'язками і відповідальністю. Відродження української нації і державності повинно подолати комплекси «меншовартості» і «кривди», очистити українську душу від рабської психології, зміцнити моральність суспільства [19, с. 196]. Враховуючи цей суперечливий характер, Ю. Липа до ментальних рис українців відносить терплячість, відважність, скромність, обережність, наполегливість у досягненні мети та уміння стійко сприймати невдачі, повага до жінки, до батьків, до родинних звичаїв і демократичного суспільного устрою, запозятливість, творчий дух, завдяки якому індивідуалізм українця протистоїть стадності (хоча відданість улюбленій справі спонукає його знаходити партнерів і однодумців, звідки тяга українця до різних спілок, коаліцій, єдностей тощо), усвідомлення своїх політичних традицій, дух волелюбності й національної гордості [13, с. 57].

Отже, можна виділити дві групи типових ментальних настанов українців, які вирішальним чином впливають на формування

політичної ментальності: природні і споконвічні; набуті в умовах політичного поневолення. До перших відносяться такі ментальні настанови: крайній індивідуалізм (або егоцентризм), перевага почуттєвого над інтелектом і волею та певні компоненти селянської психологічної настанови. Ці якості української ментальності в політичному житті нації проявилися в зверхності особистих інтересів над загальнонародними і державними, небажанні підкорятися органам державної влади, підозрливості до їх зміцнення, схильності до малих форм організації, анархізмі (громадоцентризмі), критиканстві, міжособистій боротьбі, політичній фракційності, хворобі отаманства, бунтарстві, проявах зрівнялівки, перевазі емоцій над розумом і волею при вирішенні політичних проблем, недостатньому розвитку вольових якостей та цілеспрямованості, недисциплінованості, неорганізованості, притупленні почуття громадянського обов'язку.

У другу групу ментальних настанов входять: психологічна мімікрія, формалізм, рецидиви рабської психології, комплекс «меншовартості» та «кривди». У політичній культурі ці психічні якості проявилися в поверховому, формальному сприйнятті політичних цінностей і норм, невірі в сили власного народу і покладанні надто великих надій на безкорисливу допомогу інших держав, рабському служінні іноземним правителям, приниженому почутті національної гідності, кар'єризмі ціною зради національних інтересів, проросійських та інших чужинських орієнтаціях. До цієї групи психологічних чинників слід віднести також ментальну фрагментарність суспільства, породжену тривалою насильницькою розірваністю українського народу, його територій між різними державами та цілеспрямованою асиміляцією» [18, с. 30].

Таким чином, політичній ментальності сучасної України властиві такі системотворчі ознаки, які безпосередньо відтворюються в історичній пам'яті:

- інтроверсивність вищих психічних функцій у сприйнятті навколишньої дійсності, що виявляється в зосередженості особи на фактах і проблемах внутрішнього, особистісно-індивідуального світу;

- кордоцентричність, що проявляється в сентименталізмі, чутливості, емпатії, любові до природи, в пісенному фольклорі, яскравій обрядовості, естетизмі народного життя, культуротворчості;

- перевага емоційно-чуттєвого над волею та інтелектом, перевага морального буття над інтелектуальним у відношенні до екзистенціального значення;

- анархічний індивідуалізм, що виявляється в різних формах

відцентрового, партикулярного прагнення до особистісної свободи;
– меншовартість – певний тип самооцінки, пов'язаний з визначенням недостатності своїх національних особливостей у порівнянні з іншими народами та націями або внаслідок браку внутрішніх національних якостей, які виникли в результаті зовнішніх обставин.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Антонович В. Б.** Три національні типи народні. Укр. іст. журнал. Київ, 2017. № 3. С. 171–190.
2. **Бондаренко О. В.** Українська національна ментальність як політична цінність. Гуманітарний вісник ЗДІА. Запоріжжя, 2009. Вип. 36. С. 57–67.
3. **Горбатенко В.** Самоврядні потенції української ментальності. Мала енциклопедія етнодержавництва. Київ: Генеза, Довіра, 1996. С. 134.
4. **Донченко О., Романенко Ю.** Архетипи соціального життя і політика (Глибинні регулятивні психополітичного повсякдення). Київ: Либідь, 2001. 334 с.
5. **Калина Н. Ф., Черный Е. В., Шоркин А. Д.** Лики ментальности и поле политики: [моногр.]. Киев: Агропромвидав України, 1999. 184 с.
6. **Кизима В.** «Незалежність від» чи «незалежність для»? Маргінальна сутність ментальності України. Віче. Київ, 1993. № 9. С. 114–126.
7. **Коваль І. М.** Правовий зміст менталітету. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Сер.: Юридичні науки. Львів, 2015. № 813. С. 119–124.
8. **Ковальська-Павелко І. М.** Історична пам'ять як ментальний простір. Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Сер.: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. Харків, 2017. № 2 (33), с. 331–334.
9. **Козлова О. М.** Вплив ментальності на формування політичної культури українства. Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Сер. 22: Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. Київ, 2014. Спец. вип.: Політика і духовність в умовах глобальних викликів. С. 327–332.
10. **Костомаров Н.** Две русские народности / обраб. текста, ред. А. П. Ковалева; предисл. В. А. Дорошенко. Киев; Харьков: Майдан, 1991. 71 с.
11. **Кривошеїн В. В.** Системологія політичного світосприйняття: структурно-компонентний аспект. Дніпропетровськ: ДНУ, 2004. 146 с.
12. **Липинський В. К.** Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму / ред. Я. Пеленський. Київ: Інститут східноєвропейських досліджень НАН, 1995. Т. 6, кн. 1. Політологічна секція. 470 с.
13. **Лозко Г.** Етнічні складники українського характеру (за Ю. Липою). Мала енциклопедія етнодержавництва. Київ: Генеза, Довіра, 1996. С. 57.
14. **Лозко Г.** Соціопсихічні складники українського національного характеру. Мала енциклопедія етнодержавництва. Київ: Генеза, Довіра, 1996. С. 138.
15. **Макаренко Е. М.** Ментальність і формування політичної культури нації (соціально-філософський аналіз): автореф. дис. ... канд. філос. наук: 09.00.03 / Київський ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2000. 16 с.
16. **Павлюк С.** Хто він, зарубіжний українець? Віче. Київ, 1993. № 4. С. 109–116.

17. **Поліщук І.** Історична політична ментальність українства: проекція у сучасність. *Studia politologica Ucraino-Polona*. Житомир, 2013. Вип. 3. С. 333–338.
18. **Рудакевич О.** Ментальність і політична культура української нації. Розбудова держави. Київ, 1995. № 10. С. 26–30.
19. **Рудакевич О. М.** Національна політична культура: теорія, методологія, український досвід. Тернопіль: Видавництво ТНЕУ «Економічна думка», 2010. 456 с.
20. **Феномен нації: основи життєдіяльності / за ред. Б. Попова.** Київ: Знання, 1998. 262 с.
21. **Чижевський Д.** Нариси з історії філософії на Україні. Київ: Видавництво Орій при УКСП Кобза, 1992. 230 с.
22. **Янів В.** Нариси до історії української етнопсихології / упоряд. М. Шафвал; 3-тє вид., стереотип. Київ: Знання, 2006. 340 с.
23. **Яцюк М. В., Жванко Л. М., Рябченко О. Л., Фесенко Г. Г.** Історія України: [словник-довідник]. Харків: ХНАМГ, 2010. 247 с.

Надійшла до редкол.: 19. 02. 2019

Прорецензовано: 13. 03. 2019

УДК 37.01

DOI: 10.15421/231821

Національне виховання студентів на засадах гуманізму: перерахунок В. О. Сухомлинського

Г. Г. Кривчик

Дніпровський національний університет залізничного транспорту ім. академіка В. Лазаряна

Розглянуто основні завдання і принципи патріотичного, морального й інтелектуального виховання студентської молоді в контексті наукової спадщини видатного українського педагога і мислителя.

Ключові слова: В. О. Сухомлинський; гідність; знання; мораль; патріотизм; переконання.

Рассмотрены основные задачи и принципы патриотического, нравственного и интеллектуального воспитания студенческой молодежи в контексте научного наследия выдающегося украинского педагога и мыслителя.

Ключевые слова: В. А. Сухомлинский; достоинство; знание; мораль; патриотизм; убеждения.

Basic tasks and principles of patriotic, moral and intellectual education of student youth in context of scientific heritage of the prominent Ukrainian teacher and thinker V. Sukhomlynsky are examined in this article. The scholar argued that the highest social value is a person whose main goal is the formation of a fully

developed human being, and the main tasks of an educational institution are: to create conditions for the spiritual development of pupils, to create an atmosphere of mutual respect and trust between the educator and the student, the attitude of each pupil as a unique person. Education and upbringing are inextricably linked with each other. In the process of mastering knowledge, the moral qualities of man are formed. Of particular importance in this regard are humanitarian disciplines, primarily the history of the country.

After all, this science contributes to the process of building the state, educates students national dignity, patriotic words, shapes political culture and deep moral convictions. Certainly, today one can critically treat the communist views and the Soviet patriotism of Sukhomlinsky. One can not fail to appreciate the depth of his humanistic ideas and not be fascinated by the extraordinary beauty of his artistic word. Sukhomlinsky's ideas can and must be adapted to the modern Ukrainian realities and to the needs of the national education of student youth at a new stage in the development of the Ukrainian state. Sukhomlinsky's scientific and pedagogical heritage is one of the few of our national humanitarian products, which Ukraine can and must be proud of.

Keywords: V. Sukhomlinsky; dignity; institution of higher education; knowledge; morality; patriotism; persuasion; scientist-teacher.

Визначаючи велику значущість наукової спадщини Василя Олександровича Сухомлинського (1918–1970), слід, на жаль, констатувати, що в сучасних реаліях актуальність його творів можна характеризувати лише як відкладену актуальність. Адже більшість ідей видатного українського педагога і мислителя здаються несвоечасними і дещо наївними в умовах соціальної несправедливості. Не кажучи вже про те, що весь політичний і моральний клімат у нашому суспільстві, не сприяє розвитку інтелігентності й формуванню високих моральних і культурних якостей людини. В суспільстві встановився культ грошей, жорстокості, лицемірства, бездуховності. Звичайно, заклад освіти не може існувати як острів а-ля Утопія в океані моральної деградації. «Неможна забувати, – підкреслював В. О. Сухомлинський, що формування й розвиток особистості відбувається одночасно з розвитком суспільства» [2, с. 75] (Тут і далі – переклад автора. Наукові та публіцистичні праці В. О. Сухомлинського писав за тодішніми неофіційними вимогами російською мовою, хоча художні твори – рідною українською).

Зараз нам дуже важко захистити наші аудиторії від проникнення отруєної атмосфери. Однак так не може бути завжди. Рано чи пізно українському суспільству та його еліті – хоча б в цілях самозбереження – доведеться повернутися до тих високоморальних і гуманістичних підвалин, які сповідував В. О. Сухомлинський. Держава усіма своїми інститутами має виховувати не покірнього виконувача вказівок,

а особистість і громадянина, адже тільки особистість здатна творити, будувати, боронити незалежність держави. Ми збагнемо врешті-решт також, що завданням будь-якого навчального закладу є не «надання освітніх послуг», а виховання всебічно розвиненої людини «із золотими руками, світлим розумом і благородним серцем» [2, с. 27], формуванню якої присвятив все своє життя Сухомлинський.

Видний український учений і педагог прожив лише 51 рік. На ці роки припадає робота сільського вчителя, участь у захисті Батьківщини від нацистських загарбників, керівництво Павлишською сільською школою на Кіровоградщині, праця в якій і постійне спілкування з дітьми надихнули його на написання наукових, публіцистичних і художніх творів. Творчий доробок В. О. Сухомлинського нараховує 48 монографій понад 600 статей, близько 1500 оповідань і казок для дітей [11]. Без перебільшення можна стверджувати, що не тільки до вітчизняної, але й до світової педагогічної думки увійшли твори видатного українського педагога: «Серце віддаю дітям», «Як виховати справжню людину», «Народження громадянина», «Листи до сина» та ін., у яких створена цілісна педагогічна система, в основу якої покладені принципи гуманізму. Певна річ, сьогодні можна критично ставитися до комуністичних переконань і радянського патріотизму В. О. Сухомлинського, але просто неможливо не оцінити глибину й багатство його педагогічних ідей, не зачаруватися красою його художнього слова, не захопитися щиросердечністю цієї видатної Людини. Ідеї В. О. Сухомлинського можна й необхідно адаптувати до сучасних вітчизняних реалій й до потреб національного виховання студентської молоді на новому етапі розбудови української держави, що, власне, і є метою цієї розвідки.

У перші роки української незалежності перед вищою школою було поставлено цілком вірне завдання гуманізації та гуманітаризації освіти. Дещо в цьому напрямі було зроблено. Однак, на жаль, останнім часом про це завдання ані слова. Скорочується обсяг навчального часу, що виділяється на вивчення гуманітарних дисциплін. Більше того – скорочуються взагалі гуманітарні дисципліни. Схоже, що питання про моральні якості студентської молоді взагалі нікого не цікавить – в річниці Болонського процесу потрібно лише надавати професійні знання, що «користуються попитом на ринку праці». Нібито не важливо, що отримані знання й навички ще належить застосувати за призначенням на користь суспільства і країни. А для цього потрібно, щоб діяльність кожного закладу освіти виходила з такої настанови: якими б глибокими не були знання спеціаліста, як би гарно він не володів тією чи іншою спеціальністю, він буде поганим працівником, якщо його знання та навички не матимуть гро-

мадянського змісту, якщо він не буде мати необхідних моральних і політичних якостей. Досить згадати, що скоїли з нашою економікою горезвісні «ефективні менеджери». У одному з листів до сина В. О. Сухомлинський писав: «Ти прагнеш стати хорошим інженером – це дуже важливо. Але слід насамперед стати людиною – це ще важливіше... Інженером можна стати за 5 років, а вчитися на людину треба все життя» [6, с. 656, 657]. Навчальний заклад, як середній, так і вищий, має дбати в першу чергу про формування гідної людини у всіх її проявах, а вже в другу – про підготовку фахівця в певній галузі.

Виховання яких якостей молодій людині є найбільш важливими і актуальними? Насамперед – це патріотичні почуття, відповідальність за долю країни, любов до рідної країни та українського народу, повага до його кращих традицій, до Конституції України та законів Української держави, прав і інтересів кожної людини, віри у верховенство права, в перемогу справедливості й добра над злом. І що головне – патріотичні почуття і віра мають перетворитися на стійкі громадянські переконання: «Людина без переконань – це ганчірка, нікчема», – писав В. О. Сухомлинський в листі до сина [6, с. 635]. Однак патріотизм має бути не показним, а щирим і усвідомленим: «Батьківщина твій дім, твоя колиска. В рідному домі не все гладко. Бувають й у нас свої біди й болі. Говорячи про них, пам'ятай: ти говориш про біди і болі свого рідного дому. Для того, щоб мати моральне право говорити про біди й негаразди свого народу, щоб один раз сказати – потрібно десять разів зробити щось конкретне для зміцнення своєї Батьківщини».

Заслуговують на презирство ті, хто прикриваючись патріотичними гаслами, насправді дбають лише про власне збагачення та задоволення надмірних політичних амбіцій. «З презирством стався до демагогії й базікання», – наказував Сухомлинський синові [3, с. 187]. Отже, любов до Батьківщини – це, як і кохання, надзвичайно інтимне почуття. Його не виставляють напоказ. А якщо все ж таки виставляють, то роблять так зазвичай лише ті особи, у яких цього природного почуття насправді ніколи не існувало, вони лише імітують великий патріотизм, щоб приховати своє духовне каліцтво заради вигоди або просто тому, що «так прийнято». Великий патріотизм починається з патріотизму малого – поваги й любові до своєї «малої батьківщини», до батька і матері, своїх рідних і близьких, до навчального закладу, до його традицій, науково-педагогічного колективу і своїх товаришів.

Громадянські переконання та якості, на думку В. О. Сухомлинського, є серцевиною моральної культури особистості, яка також

включає загальнолюдські норми моралі – азбуку моралі [1, с. 128], зокрема такі чесноти, як мужність, скромність, ввічливість, чесність, працелюбство, вдячність, жагу до знань, здатність до співчуття, шанування батьків тощо. З чого починається формування таких чеснот у молодого людини? На думку В. О. Сухомлинського – з пробудження совісті, яку він називав чутливим вартовим моралі [2, с. 167]. «Моральною особистістю, – звертався до молодого людини видатний педагог, – ти станеш лише тоді, коли в душі твоїй назавжди поселяться совість, сором’язливість, відповідальність і обов’язок» [3, с. 279], які спонукають діяти, нести добро людям. Саме в цій діяльності В. О. Сухомлинський вбачав найбільшу людську радість. Усім своїм життям він доводив власне переконання, що найбільш прекрасною і щасливою людиною є та, яка присвятила своє життя людям.

У кожній людині слід поважати її особистість і неповторність, кожен свою дію необхідно вимірювати з тим, як вона буде сприйнята іншими: «Уміє відчувати поряд з собою людину, вміє розуміти її душу, бачити в її очах складний духовний світ – радість, горе, біду, нещастя. Думай, як твої вчинки можуть вплинути на душевний стан іншої людини. Не причиняй своїми вчинками, своєю поведінкою болі, образи, неспокою, тяжких переживань іншим людям» – зазначав видатний педагог [3, с. 270]. Водночас найбільше моральне зло – це хамство, невміння рахуватися з інтересами й почуттями інших людей.

Важливими й природними моральними чеснотами, які слід виховувати у молодого людини, зокрема у студентської молоді, – це інтелігентність, допитливість, жага до наукових знань, прагнення до постійного духовного збагачення, самовдосконалення, сократівське відчуття незадоволеності рівнем своїх знань і «позитивне задоволення від навчання, щоб із нього виник і утвердився емоційний стан – палке бажання вчитися» [7, с. 7]. При цьому необхідно вчитися все життя: «Життя вимагає в наші дні, щоб людина не тільки глибоко опанувала обрану спеціальність у середньому або вищому навчальному закладі, а й всі роки своєї творчої праці заглиблювалася в тонкощі своєї і, якщо для цього є необхідність і умови, суміжних спеціальностей» [1, с. 75].

Як відомо, навчання впродовж життя («lifelong learning») є одним з основних напрямів Болонського процесу. В. Сухомлинський сформулював цю ідею задовго до того, як у 2005 р. Україна підписала Болонську декларацію про створення європейського простору вищої освіти. Інтелектуальне виховання передбачає також формування у молодого людини переконання в тому, що процес мислення – це одночасно величезне задоволення, важка праця, одна з головних

потреб людини: «Жити без думки – животіти. День без думки, без читання книг – марно прожитий день. Марнотратство часу – марнотратство безцінного багатства», – наголошував педагог [3, с. 381]. Визначивши актуальні завдання виховної роботи, сформулюємо на основі педагогічних ідей і порад В. Сухомлинського основні принципи організації виховання студентської молоді.

Насамперед це створення духовної єдності, співробітництва й взаємоповаги в системі «викладач (педагог) – студент (вихованець)». «Навчання – не механічне перекладання знань із голови вчителя в голову дитини, це найскладніші моральні відносини, в яких провідною, визначальною рисою є виховання почуття честі, гідності, і на цій основі – бажання бути хорошим» [1, с. 91]. Справжня духовна єдність народжується там, де вихователь надовго стає другом, однодумцем і товаришем молоді людини у спільній справі. Вихователь мусить сприяти створенню умов для особистісної самореалізації кожним студентом. Гарний заклад вищої освіти не той, де намагаються контролювати і повчати студентів, а той, де створено здоровий студентський колектив, який стає головним суб'єктом виховання і де одночасно кожний член колективу здатний повною мірою розкрити свою індивідуальність і сприяти збагаченню спільних моральних чеснот.

Виховання й навчання студентів будуть ефективними лише тоді, коли вони тісно пов'язані із залученням до наукової, винахідницької, художньої творчості, громадської діяльності, коли вони будуть поєднані з важкою інтелектуальною справою. Працюючи разом з науковим керівником над якоюсь дослідницькою темою, студент усвідомлює необхідність знання наукових законів, формул, процесів, вчиться застосовувати знання на практиці, а тому зможе засвоїти навчальний матеріал набагато краще, ніж просто читаючи підручники. Виховувати й навчати слід передусім ділом, а не словом.

Навчання – це приємна і одночасно важка праця, яка загартовує характер. Тому ні в якому разі не слід поблажливо ставитися до легкодухості, байдиківання, духовної лінощі молоді людини: «Молоді має бути важко – важко у самому високому, людському сенсі цього слова», – наголошував В. О. Сухомлинський [9, с. 153]. Висока вимогливість, якщо вона поєднана з довірою і доброзичливістю, ніяк не суперечить принципам гуманізму і не може викликати непорозуміння між вихователем і вихованцем через почуття образи у останнього.

Водночас навчання і виховання передбачають повагу до особистості кожного студента, вміння знайти в ньому позитивні якості, розвинути їх. «Практика виховної роботи, – стверджував

В. О. Сухомлинський, – переконала нас у тому, що кожна людська особистість є неповторною, що виховання нової людини... насамперед полягає в розкритті цієї неповторності, самобутності, творчої індивідуальності» [8, с. 99]. У виховній роботі слід враховувати багатогранну і цілісну природу людини, вікові та індивідуальні, соціально-психологічні особливості студентів. Неможна підходити до всіх студентів з однаковою міркою, до кожного слід шукати свій підхід. «Наш найважливіший педагогічний інструмент, – писав В. О. Сухомлинський, – це вміння глибоко поважати людську особистість у своєму вихованні. Ми цим інструментом покликані творити дуже ніжну, тонку річ: бажання бути хорошим, стати сьогодні кращим, ніж був учора» [5, с. 330]. Відповідно, студентський колектив – це не якась безлика маса. Він існує як багатство індивідуальностей.

У вихованні має існувати ідеологічний плюралізм. Певна річ, педагог-учений покликаний формувати світогляд, політичні й моральні якості вихованця, але він зобов'язаний рахуватися з уявленнями його вихованців щодо них, поважати їх. Тільки той стане справжнім викладачем і вихователем, хто ніколи не забуває, що сам колись був студентом, був молодим. Будь-який адміністративний тиск неприпустимий у виборі світогляду, ідеологічної орієнтації, політичних уподобань. Не можна примусово прищепити ані патріотизм, ані будь-які моральні якості. Виховання й навчання мають спонукати, а не підганяти. Авторитарними методами можна виховати лише покірність. Викладач мусить бути не ментором, котрий нав'язує студентам власні думки й уявлення, а старшим товаришем, який спрямовує пізнавальний процес, допомагає молоді зорієнтуватися в інформації, виробляє способи її пошуку.

Акцент у виховній роботі слід робити на самовиховання й самоорганізацію. «Виховання, що спонукає до самовиховання, – це і є, на моє глибоке переконання, справжнє виховання» [10, с. 244]. Виховувати слід «за», а не «проти», слід бачити в кожному студенті його кращі якості, заохочувати їх розвиток. Виховання передбачає віру в здатність вихованця до самореалізації його природних здібностей і чеснот. Натомість «невіра в людину наче паралізує душу підлітка, не залишає в ній місця для самостійних рішень, напруження вольових зусиль для визначення труднощів – він звикає робити все з-під батога» [5, с. 484].

Формування відносин довіри пов'язано з авторитетом вихователя, викладача, а авторитет, у свою чергу, залежить від безперервного процесу самовдосконалення викладача, накопичення ним професійної та комунікативної майстерності, розвитку власних

внутрішніх та людських якостей. Неможна виховувати студентську молодь, якщо в процесі виховання не діє авторитет інтелігентної, порядної людини, особистості. Адже давно відомо, що особистість формується особистістю, духовність – духовністю, а здатність студента до оволодіння знаннями – здатністю самого викладача до самовдосконалення. Якщо сам викладач не знаходиться в процесі постійної наукової творчості, то йому ніколи не створити в студентському колективі атмосфери прагнення до знань. Вихователь-учений тільки тоді здатний насправді навчати й виховувати, коли сам постійно вдосконалюється, підвищує свій професійний і культурний рівень. Професор, доцент, викладач нездатні залучити студентів до навчання, а тим більше до наукових досліджень, якщо самі постійно не працюють над собою, не займаються наукою або в кращому випадку обмежуються написанням нікчемних методичних вказівок. Офіційний статус, звання й наукові ступені, колишні заслуги тут не мають великого значення.

Щоб стати другом і товаришем вихованця, викладач повинен урахувати такий важливий фактор, як комунікація. Саме комунікативна невідповідність та некомпетентність є причиною того, що викладач не може: викладати; працювати зі студентами та колективом; встановлювати оптимальні міжособистісні контакти, засновані на толерантності; культурно та коректно відстоювати свою точку зору в суперечках; розуміти особистісні властивості та емоційний стан співрозмовника; управляти власним емоційним станом. Утім, усе це здається несуттєвим, якщо є головне – любов до своєї роботи і коли, як Сухомлинський, «серце віддаєш дітям», тобто студентам.

У виховній роботі не може бути місця казенщині та формалізму. Неприпустимо розглядати виховну роботу не за внутрішнім змістом і не в реальних результатах, а як суму «заходів» для звіту, проведення «показових» заходів, практикувати механічне заучування й повторення кон'юнктурних патріотичних гасел. Не можна допускати, щоб високі святі слова перетворювалися на розмінну монету.

Процес навчання й виховання нерозривно пов'язані між собою, в процесі оволодіння знаннями формуються й моральні переконання. Особливе місце в цьому зв'язку, на думку В. О. Сухомлинського, належить гуманітарним наукам, насамперед вітчизняній історії. Адже саме ця дисципліна сприяє процесу націотворення, виховує у студентів національну гідність, почуття патріотизму, «чуття єдиної родини». Завданнями вивчення історії у вищій школі є: виховання майбутніх спеціалістів як свідомих громадян України; глибоких

морально-етичних переконань, усвідомлення молоддю власної причетності до тисячолітньої історії українського народу; сприяння усвідомленню студентами належності України до європейського історико-культурного простору та важливості її інтеграції до Європи; прищеплення майбутнім спеціалістам уміння самостійного осмислення закономірностей розвитку українського народу в контексті історії людської цивілізації; вироблення умінь застосування набутих знань у повсякденній діяльності, для самостійної орієнтації в суспільно-політичному житті, визначення власної оцінки суспільних явищ і подій. Важливо тільки, підкреслював В. О. Сухомлинський, щоб процес історичного пізнання не обмежувався механічним заучуванням, формальним запам'ятовуванням дат, подій, а був свідомим і ґрунтовним вивченням фактів минулого в їхній системі [1, с. 103].

Отже, педагогічні погляди В. О. Сухомлинського найбільшою мірою відповідають ідеям гуманізму про те, що людина є найвищою соціальною цінністю, що головною метою всіх закладів освіти є формування всебічно розвиненої людини, а головними завданнями – створення умов для духовного розвитку вихованців, атмосфери взаємної поваги між вихователем і вихованцем, ставлення до кожного вихованця як до неповторної особистості. Науково-педагогічна спадщина В. О. Сухомлинського – це один з наших національних гуманітарних продуктів, яким може і зобов'язана пишатися Україна.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Сухомлинский В. А.** Проблемы воспитания всесторонне развитой личности. Избр. произв.: у 5 т. Київ: Рад. школа, 1979–1980. Т. 1. С. 59–220.
2. **Сухомлинский В. А.** Формирование коммунистических убеждений молодого поколения // Там само. Т. 2. С. 5–155.
3. **Сухомлинский В. А.** Как воспитать настоящего человека (Советы воспитателям) // Там само. Т. 2. С. 157–443.
4. **Сухомлинский В. А.** Сердце отдаю детям // Там само. Т. 3. С. 7–297.
5. **Сухомлинский В. А.** Рождение гражданина // Там само. Т. 3. С. 301–627.
6. **Сухомлинский В. А.** Письма к сыну // Там само. Т. 3. С. 629–708.
7. **Сухомлинский В. А.** Интерес к учению – важный стимул учебной деятельности учащихся // Там само. Т. 5. С. 7–37.
8. **Сухомлинский В. А.** Человек неповторим // Там само. Т. 5. С. 85–102.
9. **Сухомлинский В. А.** Чтобы души не ржавели // Там само. Т. 5. С. 158.
10. **Сухомлинский В. А.** Воспитание и самовоспитание // Там само Т. 5. С. 241–252.
11. Сухомлинський_Василь_Олександрович. URL: ua.wikipedia.org/wiki/

Надійшла до редкол.: 26. 01. 2019

Прорецензовано: 20. 02. 2019

Наші автори

Архірейський Дмитро Володимирович – доктор історичних наук, завідувач кафедри всесвітньої історії Дніпровського національного університету ім. Олеся Гончара

Берестень Юрій Володимирович – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії, соціології та історії Дніпровського державного аграрно-економічного університету

Бурмага Володимир Петрович – кандидат історичних наук, завідувач кафедри східноєвропейської історії Дніпровського національного університету ім. Олеся Гончара

Довжук Ігор Володимирович – доктор історичних наук, професор кафедри документознавства Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету ім. Григорія Сковороди

Калашников Віктор Михайлович – доктор історичних наук, кандидат юридичних наук, професор кафедри теорії держави і права, конституційного права і державного управління Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

Карпань Ірина Семенівна – кандидат філософських наук, доцент кафедри соціально-гуманітарної освіти Дніпровської академії неперервної освіти

Ковальська-Павелко Ірина Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри української історії та етнополітики Дніпровського національного університету ім. Олеся Гончара

Коломоєць Олена Юрївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри української історії та етнополітики Дніпровського національного університету ім. Олеся Гончара

Коломоєць Юрій Іванович – кандидат історичних наук, доцент кафедри української історії та етнополітики Дніпровського національного університету ім. Олеся Гончара

Кривчик Геннадій Георгійович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри українознавства Дніпровського національного університету залізничного транспорту ім. академіка В. Лазаряна

Мирончук В'ячеслав Дмитрович – кандидат історичних наук, доцент кафедри східноєвропейської історії Дніпровського національного університету ім. Олеся Гончара

Міронова Ірина Сергіївна – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри історії Чорноморського національного університету імені Петра Могили

Мірошниченко Оксана Володимирівна – докторант кафедри українознавства Дніпровського національного університету залізничного транспорту імені академіка В. Лазаряна

Мороз Володимир Іванович – доктор філософії, завідувач кафедри філософії, соціології та історії Дніпровського державного аграрно-економічного університету

Накашидзе Ірина Сергіївна – кандидат філософських наук, доцент кафедри українознавства Дніпровського національного університету залізничного транспорту ім. академіка В. Лазаряна

Поплавський Олег Олександрович – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії, соціології та історії Дніпровського державного аграрно-економічного університету

Савченко Віктор Анатолійович – доктор історичних наук, професор кафедри українознавства Одеського державного університету внутрішніх справ

Сарнацький Олександр Петрович – доктор історичних наук, професор кафедри міжнародних економічних відносин Запорізького національного технічного університету

Світленко Сергій Іванович – доктор історичних наук, декан історичного факультету Дніпровського національного університету ім. Олеся Гончара, професор кафедри історії України

Чепурко Олександр Олексійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри української історії та етнополітики Дніпровського національного університету ім. Олеся Гончара

Чернікова Наталія Семенівна – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри філософії, соціології та історії Дніпровського державного аграрно-економічного університету

Шахрайчук Ігор Антонович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Дніпровського національного університету ім. Олеся Гончара

Шляхов Олексій Борисович – доктор історичних наук, завідувач кафедри української історії та етнополітики Дніпровського національного університету ім. Олеся Гончара

Шманатов Микита Сергійович – студент 4 курсу історичного факультету Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара.

Яценко Віталій Якович – кандидат історичних наук, доцент кафедри української історії та етнополітики Дніпровського національного університету ім. Олеся Гончара

Наукове видання

ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИЧНОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
Збірник наукових праць

Випуск 14

Свідощтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
серія КВ № 23169-13009 ПР від 23. 02. 2018 р.

Редактор: Лиман Д.С.
Коректура та комп'ютерна верстка: Деребера А.В.

Фото на обкладинці:

М.І. Міхновський (<http://znohistory.ed-era.com/m4/118-119>)

Революційний мітинг у Харкові. Жовтень 1905 р.

(<https://studfiles.net/preview/4031739/>)

Картина Г. Савицького. «Загальний залізничний страйк. 1905 рік»

(<http://history.sumy.ua/research/article/741-straikyzaliznychnykvsumskoiliniikharkivskomykolaivskoizaliznytsiv19095rotsi.html>)

Підписано до друку: 11.06.2019 Формат 60x84/16.

Папір офсетний. Друк різнограф. Гарнітура Times New Roman

Ум. друк. арк. 14,88 Обл.-вид. арк. 16,03

Тираж 100 пр. Зам. № 19/19

Видавництво «Грані»

granidp@gmail.com

+38 (050) 258-83-86